

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Карасевич Оксана Олегівна

УДК 930(477) “1953/1964” – “1953/2017”

**Матеріальні та людські ресурси сільського господарства
України 1953 – 1964 рр.: вітчизняний науковий дискурс другої
половини ХХ – початку ХХІ ст.**

спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Подається на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання
ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на
відповідне джерело _____ Карасевич О.О.

Науковий керівник –
доктор історичних наук, професор
Священко Зінаїда Василівна

Умань – 2019

АНОТАЦІЯ

Карасевич О.О. Питання матеріальних і людських ресурсів сільськогосподарського виробництва України 1953 – 1964 рр. у радянській та сучасній українській історіографії. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни”. – Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, Черкаси, 2019.

У дисертації на матеріалах історичної літератури та інших джерел всебічно проаналізовано умови й підстави конкретних законодавчих положень і рішень, які повинні були забезпечити українське село в період 1953 – 1964 рр. матеріально-технічними і людськими ресурсами. Водночас здійснено переосмислення праць вітчизняних і зарубіжних істориків, з’ясовано стан і ступінь наукової розробки зазначеної проблематики, визначено методику подальшого напрямку дослідження проблеми.

Об’єктом дослідження є історіографічний комплекс матеріального і кадрового забезпечення сільськогосподарського виробництва України 1953 – 1964 рр.

Предмет дослідження – висвітлення питань матеріальних і людських ресурсів сільськогосподарського виробництва України зазначеної доби у радянській та сучасній українській історичній літературі.

Автором запропоновано такі чотири історіографічні періоди щодо вивчення питань матеріальних і людських ресурсів сільськогосподарського виробництва України періоду 1953 – 1964 рр.: 1) 1953 – 1964 рр. – становлення історичних знань із питань матеріально-технічного і кадрового забезпечення українського села

у період самих реформ за цими напрямками; 2) 1965 – 1985 рр. – оцінка матеріально-технічного і кадрового забезпечення українського села 1953 – 1964 рр. дослідниками “брежнєвського періоду”; 3) 1985 – 1990 рр. – зміни в оцінках матеріальних і людських ресурсів сільськогосподарського виробництва України часів правління Хрущова в період “горбачовської перебудови”; 4) 1991 – 2018 рр. – розгортання наукової критики та розширення історіографічного поля оцінок матеріально-технічного і кадрового забезпечення українського села 1953 – 1964 рр. дослідниками незалежної України.

Встановлено, що формування первинного історичного бачення політики радянської влади щодо матеріального й кадрового забезпечення сільськогосподарського виробництва “хрущовської доби” відбувалося в специфічних умовах тогочасної дійсності. Особливо на цьому позначились ідеологічна й економічна конфронтації Радянської держави з країнами Заходу.

Внаслідок проведеного аналізу автором показано, що як в період правління М. Хрущова так і в подальшому модернізація виробництва сільськогосподарської продукції в Україні подавалася дослідниками виходячи з чітких настанов Комуністичної партії, рішень її з’їздів, пленумів та інших партійних форумів. Характерною ознакою усієї тодішньої радянської історіографії була зосередженість на проблемах сучасності й пропагуванні настанов партійних лідерів.

Доведено, що дискусія про боротьбу соціалістичного та капіталістичного типів економік за право називатися ефективнішими у вирішенні питань матеріального виробництва та загального добробуту більшості громадян ставила перед дослідниками різного профілю низку історіографічних завдань. При цьому радянські науковці намагались показувати у вигідному світлі

вже здійснені радянською владою реформи в аграрній сфері, які торкалися насамперед тематики усупільнення засобів виробництва одночасно з розподілом отриманих прибутків і освоєння технічних новинок колгоспним селянством.

Аналіз наявної історіографії “хрущовської доби” виявив, що діяльність компартійних організацій в українському селі отримала найпозитивнішу оцінку в працях українських радянських істориків. Вони допомагали читачам дізнатись про радикальні і в той же момент популістичні ініціативи влади в сфері народного господарства, показували приклад у механізації, електрифікації, хімізації, меліорації й інших формах і способах удосконалення сільськогосподарського виробництва. Однак, конкретні практичні проблеми, з якими стикалося колгоспне селянство, у своїх працях українські історики розглядали значно рідше, ніж це було в тогочасній спеціальній літературі.

Зазначено, що серед проблемних питань матеріального і кадрового забезпечення українського села доби Хрущова, яких торкалися українські радянські історики, виділялись: критика деяких парторганізацій за слабку участь саме у виробничій діяльності колгоспів, постановка питання реальної матеріальної зацікавленості колгоспного селянства, дискусія про достатність державних капіталовкладень у сільськогосподарське виробництво УРСР, трудова міграція, спричинена потребою надавати шефську допомогу селам, програма освоєння цілини (І. Кожукало, І. Шульга, Д. Костенко, Є. Талан).

Автор наголошує, що радянські історики зображували пролетаріат, як прогресивнішу за “відстале” селянство силу. У тогочасній історіографії дослідники нерівномірно розподіляли увагу до різних регіонів УРСР: навіть у роботах, присвячених сільськогосподарському виробництву, значно більше уваги

приділялося промисловим східним регіонам радянської України, аніж центральним або західним. Водночас джерельною базою до вказаних досліджень слугували винятково партійні документи, тоді як матеріали інспекцій і критичні дописи фахівців зустрічались вкрай рідко.

У дисертації простежено вплив на історіографічну ситуацію й управлінських якостей партійних керівників. Проаналізовано, що в діяльності Хрущова є підстави виділяти два періоди: ранній, в якому він повадився відносно демократично, і пізній (з 1960 р.) – власне волюнтаристський. Відповідно до цього управлінська модель “авторитарного патерналізму” в системі “керівник – підопічний” відображалася на вертикалі влади в радянській державі, впливала на наукові інституції, їхні плани, програми і самих дослідників.

Встановлено, що поряд із істориками в добу Хрущова історію українського села активно досліджували і писали економісти Радянської України. Окрім культивування ідеологічних гасел пов'язаних із “високою активністю трудящих” та “масовими всенародними соціалістичними змаганнями”, вони інколи розробляли достатньо ґрунтовні теми, що давало підстави визнавати їхню помітну роль в історичних дослідженнях (М. Гурєєв, В. Гельман, В. Мельниченко, І. Галь, Л. Ровчак). Конкретними виявами цього стали доведення економістами ефективності механізації, окремі закиди до роботи науково-дослідних установ і конструкторських бюро, недоліки і шляхи поліпшення короткострокового кредитування колгоспів тощо.

Виявлено, що в період “брежньєвського застою” М. Хрущов, як головний творець аграрних перетворень, зникає з поля зору і текстів дослідників. На передній план тогочасних праць виходить його наступник Леонід Брежньєв і рішення, ухвалені вже за нього.

Дослідники намагались розібратися у послідовності аграрних перетворень Микити Хрущова, апелювали до його здобутків, використовували статистику і змальовували тяглість і передачу аграрної політики від одної політичної команди до іншої.

У роботі деталізовано історіографічну оцінку аграрних перетворень Микити Хрущова та ставлення до матеріально-технічного і кадрового забезпечення українського села в добу “горбачовської перебудови”. По-перше, вона полягала в поверненні до визнання правильності курсу, взятого партією в 1953 р. щодо підтримки державою сільського господарства. По друге, історики часом вдавались до різкої критики заходів Хрущова, які справді були провальними, половинчастими або ж несвоєчасними. Зокрема вони вказували на неможливість колгоспів ефективно скористатися технікою, викупленою у МТС і критикували постійні укрупнення-розукрупнення та ліквідацію “неперспективних сіл” (Г. Ольшевська, Ю. Курносов).

Автором встановлено, що, незважаючи на різне політичне замовлення на історичне висвітлення реформ Хрущова у 1950 – 1960-х рр., “хрущовський”, “брежнєвський” і “горбачовський” періоди історіографії мали дуже багато спільних рис, адже окремі канони були залишалися незмінними (вчені зображували партію успішним менеджером або показували переваги соціалістичного способу виробництва над західним).

Наголошено на тому, що сучасні українські дослідники зі здобуттям незалежності Україною істотно відійшли від політико-ідеологічного трактування питань матеріальних і людських ресурсів сільськогосподарського виробництва Української РСР 1953 – 1964 рр. Нової переоцінки зазнало офіційне трактування радянського способу господарювання у досліджуваний та інші періоди диктату комуністичної партії.

Відзначено, що за останні десятиліття історики по-новому поглянули на політико-адміністративну (управлінську) і правову бази вирішення матеріальних та кадрових питань сільськогосподарського виробництва України “хрущовської” доби. Водночас сучасні вчені залучають недоступну раніше джерельну базу, а їхня наукова критика спирається здебільшого на принципи об’єктивності, історизму та всебічності. У роботі акцентовано увагу на тому, що керівництво Української РСР майже не виявляло помітної самостійності у вирішенні питань матеріальних і людських ресурсів українського села, а повністю дублювало директиви Кремля (В. Михайлюк, Л. Беренштейн, П. Панченко та інші).

Детальний аналіз сучасними науковцями практичного втілення урядових рішень у частині матеріального забезпечення українського села дає підстави стверджувати, що “хрущовське” правління у цьому плані розділилося на два періоди: а) піднесення 1953 – 1958 рр. і б) занепаду 1959 – 1964 рр. (В. Литвин, І. Лубко, О. Лісовська та інші). Обидва періоди позначилися волюнтаристськими підходами в господарюванні. Визначено, що роблячи ставку на пришвидшення науково-технічної революції в СРСР, Хрущов із недовірою ставився до сільськогосподарських наукових кадрів, хоча заводи, які виготовляли тоді техніку для села, теж працювали із браком (М. Плющ, І. Лубко). У країні панували неринкові механізми. Режим підтримував відмову від товарно-грошових і госпрозрахункових відносин між державою та господарствами. Доведено, що екстенсивні шляхи впровадження хімізації, меліорації та механізації приносили більше шкоди в питанні екології і матеріальних затрат, ніж прибутків (С. Морозова, О. Лісовська, А. Шевельков).

Розширено історіографію питання забезпечення сільськогосподарського виробництва України 1953 – 1964 рр. спеціалістами у працях українських істориків сучасного періоду. Відзначено, що всі дослідники наголошували на хронічній нестачі спеціалістів в українському селі упродовж “хрущовської” доби (І. Романюк, Ю. Ніколаєць, О. Нікілев, В. Литвин). Серед інших негативних факторів виділялись відсутність мотивації і матеріальної зацікавленості серед фахівців працювати на сільськогосподарському виробництві, непродуманість реформи освіти і її слабкий освітянський ефект, відтік кваліфікованих кадрів із України під час цілинної кампанії, яку багато хто з молоді сприймав як шанс залишити село назавжди. Слабкий ефект дала й реорганізація МТС (Л. Ровчак). Капіталовкладення в культурно-освітню інфраструктуру українського села залишалися мізерними (І. Романюк), а рівень життя – низьким (Л. Шевченко, О. Тевікова). Сучасні дослідники зосереджуються передусім на визнанні того факту, що політика Комуністичної партії України у питаннях сільськогосподарського виробництва була несамостійною і, як і більшість сфер суспільного життя, повністю залежала від політичної волі всесоюзних партійних і державних органів.

Ключові слова: радянська історіографія, сучасна історіографія, Українська РСР, М. Хрущов, комуністична партія, українське село, аграрні перетворення, сільськогосподарське виробництво, модернізація, матеріально-технічне та кадрове забезпечення, машинно-тракторні станції, механізація, селяни-колгоспники.

Список публікацій здобувачки

1. Карасевич О. Розвиток матеріально-технічної бази сільського господарства в добу «відлиги» у працях вітчизняних істориків доби незалежності. *Емінак*. Науковий щоквартальник. 2018. № 3(23) (липень-вересень). Т. 1. С. 128–134.

2. Карасевич О. Кадрове забезпечення сільського господарства України 1953 – 1964 рр. у сучасній українській історіографії. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич: Посвіт, 2018. Спеціальний випуск 3. С. 98–106.

3. Карасевич О.О. Матеріальне забезпечення сільського господарства України в 1953 – 1964 рр. у публікаціях часів «застою». *Український селянин*, 2018. Випуск 19. С. 95– 100.

4. Карасевич О. Становлення в період «відлиги» історичних знань із питань матеріально-технічного і кадрового забезпечення українського села на сторінках «Українського історичного журналу». *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць. К.: «Видавництво Гілея», 2018. Вип. 137 (10). С. 62–66.

5. Карасевич О.О. Оцінки сучасною вітчизняною історіографією правової бази та адміністративної практики вирішення матеріальних питань сільськогосподарського виробництва в Україні 1953 – 1964 років. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2018. Вип. 21. Том 1. 23–28.

6. Карасевич О. «Перебудова» та її вплив на висвітлення проблем українського села 50-х – 70-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТПНУ ім. В.Гнатюка, 2018. Вип. 1. Ч. 1. С. 97–102.

7. Карасевич О. Історіографія вітчизняних досліджень розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства України в добу «відлиги». *EVROPSY FILOZOFICKY A HISTORICKY DISKURZ*, Svazek 4, 3 vydani, 2018. 92–99 с.

8. Карасевич О. О. Динаміка історіографічних досліджень розвитку та модернізації матеріально-технічного забезпечення сільського господарства України. *Proceedings of XXV International scientific conference «New look in world science»*. Morrisville, Lulu Press., 2018. 5–9 s.

9. Карасевич О.О. Історіографічні аспекти висвітлення проблем реформування аграрного виробництва в Україні доби «відлиги». *Сучасний рух науки: тези доп. III міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 1-2 жовтня 2018 р. Дніпро, 2018. С. 260–264.*

10. Карасевич О.О. Аграрні перетворення М. С. Хрущова в оцінці сучасної історіографії. *Теорія і практика актуальних наукових досліджень. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 28-29 вересня 2018 року). Херсон : Видавництво «Молодий вчений», 2018. Ч. 1. С. 63–65.*

SUMMARY

Karasevych O.O. The Problems of Material and Human Resources of Agricultural Production in Ukraine in 1953 – 1964 in Soviet and Modern Ukrainian Historiography. – Qualification research paper regarded as a manuscript.

Dissertation for a Candidate Degree in Historical Sciences (Doctor of Philosophy) majoring in 07.00.06 “Historiography, source studies and special historical disciplines”. – The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, 2019.

The conditions and grounds for specific legislative provisions and decisions which were to be provided by the Ukrainian village during the period of 1953 – 1964 with material and technical and human resources were thoroughly analyzed on the materials of historical literature and other sources in the dissertation. At the same time, the rethinking of the works of domestic and foreign historians was carried out, the state and degree of scientific development of the mentioned problem was clarified, the method of further direction of the problem investigation was determined.

The *object* of research is the historiographical context of material and personnel provision of agricultural production in Ukraine from 1953 to 1964.

The *subject* of the study is to highlight the material and human resources of agricultural production in Ukraine in the Soviet era and modern Ukrainian historical literature.

To study the material and human resources of agricultural production in Ukraine during the period 1953 – 1964, author proposed the following four historiographical periods: 1) 1953 – 1964 – the formation of historical knowledge on the issues of material and technical and personnel support of the Ukrainian village during the period of the reforms itself directions; 2) 1965 – 1985 – evaluation of material and technical and personnel support of the Ukrainian village of 1953 – 1964 by researchers of the Brezhnev period; 3) 1985 – 1990 – changes in the estimations of material and human resources of agricultural production in Ukraine during the reign of Khrushchev during the period of "Gorbachev's restructuring"; 4) 1991 – 2018 – the development of scientific criticism and expansion of the historiographic field of assessments of material and technical and staffing of the Ukrainian village of 1953 – 1964 by researchers of independent Ukraine.

It was established that the formation of the primary historical vision of the policy of Soviet power regarding the material and personnel provision of agricultural production of the Khrushchev period took place in the specific conditions of that time. This was especially marked by the ideological and economic confrontation of the Soviet state with the West.

The author analyzes that during the reign of M. Khrushchev and in the future, the modernization of agricultural production in Ukraine was provided by researchers based on the clear instructions of the Communist Party, the decisions of its congresses, plenums and other party forums. A characteristic feature of all of the then Soviet historiography was the focus on the problems of modernity and the propagation of the guidance of party leaders.

It has been proved that the discussion of the struggle of the socialist and capitalist types of economies for the right to be called more effective in solving the issues of material production and the welfare of the majority of citizens put researchers of a different profile of a number of historiographical tasks. At the same time, Soviet scholars tried to show in the favorable light the reforms already undertaken by the Soviet authorities in the agrarian sector, which concerned, first of all, the subjects of socialization of the means of production at the same time as the distribution of profits and the development of technical innovations by the collective farm peasantry.

An analysis of the available historiography of the Khrushchev period revealed that the activities of the Communist Party organizations in the Ukrainian village received the most positive assessment in the works of Ukrainian Soviet historians. They helped readers learn about the radical and at the same time populist initiatives of the authorities in the field of the national economy, and showed an example in mechanization, electrification, chemistry, melioration and other forms

and methods of improving agricultural production. However, the specific practical problems faced by the collective peasantry in their writings Ukrainian historians considered much less than it was in the then special literature.

It is noted that among the problematic issues of material and personnel provision of the Ukrainian village of Khrushchev period, which were touched by the Ukrainian Soviet historians, there were: criticism of some party organizations for the weak participation in the production of collective farms, raising the question of the material interest of the collective farm peasantry, discussion about the sufficiency of state investments in agricultural production of the Ukrainian SSR, labor migration, caused by the need to provide village support to the peasants, the program for the development of virgin lands (I. Kozhukal , I. Shulga, D. Kostenko, Ye. Talan).

The author emphasizes that the Soviet historians depicted the proletariat as a more progressive force behind the "backward" peasantry. In that time historiography, researchers unevenly distributed their attention to various regions of the Ukrainian SSR: even in works devoted to agricultural production, much more attention was paid to the industrial eastern regions of Soviet Ukraine than to the central or western ones. At the same time, the source base for these studies was exclusively party documents, while inspection materials and critical reports of specialists were extremely rare.

The dissertation examines the influence on the historiographical situation and managerial qualities of party leaders. It is analyzed that in the activity of Khrushchev there are grounds to allocate two periods: the early, in which he behaved democratically, and the late (since 1960) – actually voluntarist. Accordingly, the management model of "authoritarian paternalism" in the system "leader – ward" was reflected

in the vertical power of the Soviet state, influenced the scientific institutions, their plans, programs and the researchers themselves.

It was established that, along with historians, Khrushchev's history of the Ukrainian village was actively investigated and written by economists of Soviet Ukraine. In addition to cultivating the ideological slogans associated with the "high activity of the working people" and "mass popular socialist competitions," they sometimes developed sufficiently sound themes that gave rise to recognition of their prominent role in historical research (M. Gureev, V. Gelman, V. Melnychenko, I. Gal, L. Rovchak). Concrete manifestations of this were the advent of the effectiveness of mechanization by economists, individual criticisms of the work of research institutions and design bureaus, shortcomings and ways to improve short-term lending to collective farms, etc.

It was found that during the "Brezhnev stagnation" M. Khrushchev, as the main creator of agrarian transformations, disappears from the field of view and texts of researchers. His successor, Leonid Brezhnev, and the decisions already made for him, are coming to the forefront of those times. The researchers tried to understand the sequence of agrarian reforms of Mykyta Khrushchev, appealed to achievements, used statistics and depicted the continuity and transfer of agrarian policy from one political team to another.

The thesis describes the historiographical assessment of Mykyta Khrushchev's agrarian reforms and the attitude to the material and technical and staffing of the Ukrainian village during the "Gorbachev's restructuring." First, it was to return to the recognition of the correctness of the course taken by the party in 1953 to support the state of agriculture. Secondly, historians occasionally resorted to a sharp critique of Khrushchev's actions, which were really failing, half-hearted or untimely. In particular, they pointed to the inability of the collective

farms to take advantage of the equipment purchased at the machine-tractor stations and criticized the constant enlargement-divestiture and the elimination of "unpromising villages" (G. Olshevska, Yu. Kurnosov).

The author established that, despite the different political order for the historical coverage of Khrushchev's reforms in the 1950 – 1960s, "Khrushchev", "Brezhnev" and "Gorbachev" historiography periods had a lot of common features, since individual canons were unchanged (scientists portrayed the party as a successful manager or showed the benefits of a socialist mode of production over the West).

It is stressed that modern Ukrainian researchers with the independence of Ukraine significantly departed from the political and ideological interpretation of the material and human resources of agricultural production of the Ukrainian SSR in 1953 – 1964. A new reassessment was officially interpreted by the Soviet mode of management in the research and other periods of the dictatorship of the Communist Party.

It is noted that in recent decades, historians have looked in a new way to the political-and-administrative (managerial) and legal basis for solving material and personnel issues of agricultural production in Ukraine during the Khrushchev period. At the same time, modern scholars used an inaccessible source base earlier, and their scientific critique relied largely on the principles of objectivity, historicity and comprehensiveness. The paper focuses on the fact that the leadership of the Ukrainian SSR almost did not show significant independence in solving the issues of material and human resources of the Ukrainian village, but completely duplicated the Kremlin's directives (V. Mikhailuk, L. Berenshtein, P. Panchenko and others).

A detailed analysis by modern scholars of the practical implementation of government decisions regarding the material

provision of the Ukrainian village provides grounds for arguing that Khrushchev's government in this plan was divided into two periods: a) the rise of 1953 – 1958 and b) the decline of 1959 – 1964 (V. Lytvyn, I. Lubko, O. Lisovska and others). Both periods were marked by voluntarist approaches in business. It was determined that Khrushchev, with a view to accelerating the scientific and technological revolution in the USSR, treated agricultural research staff with distrust, although factories that produced then machinery for the village also worked with a shortage (M. Plyushch, I. Lubko). In the country, non-market mechanisms prevailed. The regime supported the refusal of commodity-money and self-sustaining relations between the state and farms. It has been proved that extensive ways of introducing chemicals, melioration and mechanization brought more harm in the issue of ecology and material costs than profits (S. Morozova, O. Lisovska, A. Shevelkov).

The historiography of the issue of agricultural production of Ukraine in 1953 – 1964 by specialists in the publications of Ukrainian historians of the modern period has been expanded. It was noted that all researchers stressed the chronic shortage of specialists in the Ukrainian village during the Khrushchev period (I. Romaniuk, Yu. Nikolayets, O. Nykilev, V. Lytvyn). Among other negative factors were the lack of motivation and material interest among specialists to work on agricultural production, the lack of thought in the reform of education and its weak educational effect, the outflow of skilled personnel from Ukraine during a virgin campaign, which many youth perceived as a chance to leave the village forever. The reorganization of machine-tractor stations (L. Rovchak) also gave a weak effect. Investments in the cultural and educational infrastructure of the Ukrainian village remained scarce (I. Romaniuk), and the standard of living – low (L. Shevchenko, O. Tevikova). Modern scholars focus primarily on recognizing the fact that the policy of the Communist Party of Ukraine

on agricultural production was not independent and, like most other spheres of public life, depended entirely on the political will of all-Union party and state bodies.

Key words: Soviet historiography, modern historiography, Ukrainian SSR, M. Khrushchev, communist party, Ukrainian village, agrarian transformations, agricultural production, modernization, material and technical support and staffing, machine-tractor stations, mechanization, peasant collective farmers (kolkhozniki).

List of publications of the applicant

1. Karasevych O. Development of the material and technical basis of agriculture in the work of domestic histories of the thaw period in the period of independence. *Aminak*. Scientific quarterly. 2018. №. 3 (23) (July-September). T. 1. S. 128-134.

2. Karasevych O. The cadre supply of the agriculture of Ukraine in 1953 – 1964 in the contemporary ukrainian historiography *East European Historical Bulletin*. Drohobych: «Posvit», 2018. Special issue 3. S. 98–106.

3. Karasevych O. O. Material providing of agriculture of Ukraine in 1953 – 1964. in publications of times of «stagnation». *The Ukrainian Peasant*, 2018. Issue 19. S. 95-100.

4. Karasevych O. The becoming of historical knowledge on material and technical provision and personnel of ukrainian village in the “thaw” period on the pages of “Ukrainian historical journal” *Hileia*: scientific bulletin. Collection of scientific works. K.: Publishing House of Gilea, 2018. Vyp. 137 (10). S. 62–66

5. Karasevych O. The modern native annalistic evaluations of regulatory framework and administrative practice in substantive issues of agricultural industry solution in Ukraine of 1953 – 1964. *Topical Issues in the Humanities: Interuniversity Collected Works of Young*

Scientists at the Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University. Drohobych: Publishing House "Helvetica", 2018. Vip. 21. Volume 1. 23-28.

6. Karasevych O. «Reformation» and its influence on clarifying of problems of ukrainian village of 50-s – 70-s of XX century. *Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk*. Series: History. Ternopil: View of the TPNU named after V. Gnatyuk, 2018. Vip. 1. Part 1. P. 97-102.

7. Karasevych O. Historiography of native research of the material and technical base development in Ukrainian agriculture in the “thaw” period. *EVROPSY FILOZOFICKY A HISTORICKY DISKURZ*, Svazek 4, 3 vydani, 2018. 92–99 c.

8. Karasevych O. The dynamics of historiographical development investigations and modernization of an agricultural farm logistics in Ukraine. *Proceedings of XXV International scientific conference «New look in world science»*. Morrisville, Lulu Press., 2018. 5–9 s.

9. Karasevych O. Historiographical aspects of the problem of reforming the agrarian production in Ukraine during the "thaw" period. *Modern movement of science: theses of additional*. III International Scientific and Practical Internet Conference, October 1-2, 2018, Dnipro, 2018. p. 260-264.

10. Karasevych O. Khrushchev's agrarian transformations in the assessment of modern historiography. *The theory and practice of actual scientific research*. Materials of the III International Scientific and Practical Conference (Zaporizhzhya, September 28-29, 2018). Kherson: Publishing House "Young Scientist", 2018. Part 1. S. 63-65.

ЗМІСТ

ВСТУП	20
Розділ 1. Історіографія, джерела, принципи і методи дослідження	27
1.1. Стан наукового вивчення, критерії та історіографічна періодизація проблеми	28
1.2. Джерельна база дослідження.....	41
1.3. Принципи, методи, поняттєвий апарат дослідження.....	48
Розділ 2. Матеріальне забезпечення, технічне оснащення і кадрова політика в сільському господарстві Української РСР «хрущовської доби» у радянській історичній літературі.....	53
2.1. Становлення історичних знань із питань матеріально-технічного і кадрового забезпечення українського села 1953 – 1964 рр.....	54
2.2. Радянське історіописання другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр.	96
2.3. “Перебудова” та її вплив на історіографічну оцінку проблеми	108
Розділ 3. Питання матеріальних і людських ресурсів сільськогосподарського виробництва України 1953 – 1964 рр. у сучасній українській історіографії	123
3.1. Аграрна політика радянської влади в науковій візії сучасних дослідників	124
3.2. Розвиток матеріальної бази у працях українських істориків доби незалежності	145
3.3. Проблема кадрів сільськогосподарського виробництва “хрущовської доби” з погляду сучасної української історіографії.	163
ВИСНОВКИ.....	180
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	191
ДОДАТКИ.....	266

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В історії України проблеми розвитку сільськогосподарського виробництва посідають надзвичайно важливе місце. Аграрний характер країни тривалий час визначав специфіку багатьох суспільно-політичних і соціально-економічних явищ і процесів, які тут відбувалися. Це потрібно враховувати і на сучасному етапі розвитку національної економіки, оскільки на сьогодні, як відомо, сільське господарство забезпечує третину бюджетних надходжень і половину експортної виручки країни.

Саме тому дослідження широкого кола питань, що так чи інакше торкаються матеріально-технічного та кадрового забезпечення сільськогосподарського виробництва України у доволі динамічну добу «відлиги» (1953 – 1964 рр.) з погляду як радянської так і сучасної української історіографії є цілком актуальним як із наукової так із практичної точок зору.

Зазначена проблема є все ще малодослідженою у науковій літературі, хоча й неодноразово аналізувалася під час вивчення інших, не менш важливих, науково-теоретичних і суспільно-прикладних проблем.

Актуальності додає ще й те, що привернення уваги до одного із найбільш позитивних періодів життя українського селянства другої половини ХХ ст. може дати поштовх щодо пошуків шляхів подальшого реформування сучасного сільського господарства та соціальної сфери українського села. Нам видається актуальною подальша державна підтримка сільського господарства України – галузі, яка, з одного боку, є традиційною і економічно вкрай важливою для українського суспільства, а з іншого, є такою, що

залежить не тільки від умілого менеджменту власників сільськогосподарських підприємств, а і від коливань врожайності, викликаної різкими природно-кліматичними змінами, динаміки цін на світовому продовольчому ринку тощо. Від того, наскільки позитивний досвід аграрної політики попередніх поколінь, в тому числі такої бурхливої доби, як “хрущовська”, буде врахований у сучасній Україні, в певній мірі залежить як економічне становище, так і політичний імідж країни, а в кінцевому разі добробут її громадян, не кажучи вже про споконвічне функціонування українського села як колиски й обереги нашого національного духу.

При цьому слід постійно мати на увазі те, що доба відлиги відзначалася крайнім динамізмом цілої низки важливих суспільно-політичних і соціально-економічних подій, починань і перетворень.

Значна їх частина вже самими сучасниками сприймалася нерідко з прямо діаметральних позицій. З роками це різнобачення в силу як об’єктивних так і суб’єктивних чинників не лише не згладжувалося, але в ряді випадків отримувало нові імпульси.

В повній мірі це стосується і відмінності оцінок на різних хронологічних етапах історіографічного процесу, проблеми чисельних починань і новацій в сільському господарстві хрущовського періоду.

Об’єктивний, вільний від будь-якої політичної заангажованості порівняльний аналіз позитивних і негативних компонентів цього складного і суперечливого процесу, який представлено в чисельних дослідженнях, присвячених зазначеній проблемі буде вельми корисним як для подальшого наукового пошуку у цій царині так і для вирішення практичних завдань розвитку агропромислового комплексу.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами.
Дисертацію виконано згідно наукової проблематики кафедри

всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини «Східна Європа з найдавніших часів і до сьогодення: економічні, суспільно-політичні та культурні процеси». (Державний реєстраційний номер 0115U000075).

Об'єктом дослідження є історіографічний комплекс матеріального і кадрового забезпечення сільськогосподарського виробництва України 1953 – 1964 рр.

Предметом дослідження є висвітлення питань матеріальних і людських ресурсів сільськогосподарського виробництва України зазначеної доби у радянській та сучасній українській історичній літературі.

Хронологічні межі дослідження мають два виміри: 1) конкретно-історичний, що охоплює 1953 – 1964 рр.; 2) історіографічний – друга половина ХХ – початок ХХІ ст. Вибір хронологічних меж конкретно-історичного виміру зумовлений трансформаціями у сільському господарстві України під час перебування при владі М. Хрущова. Вибір хронологічних меж історіографічного виміру – нагромадженням історичних знань стосовно хрущовських перетворень в аграрному секторі економіки Української РСР.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані матеріали стосуються адміністративних кордонів Української РСР у 1953 – 1964 рр.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі аналізу залучених до дисертації джерел, здобутків попередників, сучасної методології дослідити вітчизняний науковий дискурс другої половини ХХ – початку ХХІ ст. щодо матеріальних та людських ресурсів сільського господарства України у роки «відлиги», ступінь об'єктивності авторів, розмежувати наукові та ідеологічні підходи

у вивченні матеріальних та людських ресурсів сільського господарства України у 1953 – 1964 рр.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі дослідницькі завдання:

- з'ясувати ступінь наукового вивчення теми;
- охарактеризувати джерельну базу і науковий інструментарій дослідження;
- визначити специфіку становлення історичних знань про матеріально-технічне і кадрове забезпечення українського села під час хрущовських реформ 1953 – 1964 рр.;
- проаналізувати історіографічний процес в Українській РСР щодо політики М. Хрущова в сфері матеріального забезпечення, технічного оснащення і кадрової комплектації українського села;
- вивчити основні напрями висвітлення спроб радянської модернізації сільськогосподарського виробництва України у 1953 – 1964 рр. новітньою українською історіографією.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше*:

- на основі досягнень історіографії, залучення джерел і сучасної методології на дисертаційному рівні розглянуто процес нагромадження історичних знань із питання матеріально-технічного і кадрового забезпечення українського села в 1953 – 1964 рр.;
- охарактеризовано основні партійні, історичні, суспільствознавчі та господарські часописи Української РСР, а подеколи й усього СРСР, в яких порушувалися згадувані вище питання;
- розкрито сучасний стан студіювання питань матеріально-технічного і кадрового забезпечення українського села 1953 – 1964

рр., виокремлено основні напрями і тенденції стосовно цього у новітній історіографії України;

поглиблено:

– знання про вплив політико-адміністративної системи господарювання СРСР на якість наукових досліджень матеріально-технічного та людського ресурсного забезпечення сільськогосподарського виробництва України;

– наукове знання про механізми формування історичних узагальнень із питань матеріально-технічного та кадрового забезпечення сільського господарства України в умовах радянської дійсності;

– показ критичних аспектів і конкретних адресних пропозицій у структурі радянської історіографії матеріально-технічної та кадрової бази українського села 1953 – 1964 рр.;

уточнено:

– уявлення про основні тенденції висвітлення політики Комуністичної партії Радянського Союзу 1953 – 1964 рр. у радянській історіографії.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що викладений у дисертації матеріал дає можливість поповнити сучасні знання з історіографії аграрної історії України, зокрема, з'ясувати науковий потенціал сформованої історіографічної спадщини з розвитку матеріально-технічного та кадрового забезпечення господарства України періоду хрущовських аграрних експериментів. Окрім того, отримані під час дослідження науково-теоретичні та фактичні відомості, методологічні зауваги, висновки

та узагальнення стануть у нагоді під час вивчення ширшого кола наукових проблем із історії України, у науково-дослідній і навчально-методичній роботі, у підготовці лекційних курсів із проблем новітньої історії, спецкурсів, присвячених історії та історіографії українського селянства та сільського господарства, написанні монографій та посібників.

Особистий внесок здобувачки полягає в одноосібному розв'язанні малодослідженої у вітчизняній історіографії проблеми, що ґрунтується на особисто зібраних і проаналізованих авторкою матеріалах. Положення та висновки, сформульовані в дисертації, отримані дисертанткою особисто.

Апробація результатів дослідження. Основі положення дисертації обговорено на засіданнях кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини. Загальну концепцію дослідження відображено у доповідях і повідомленнях автора на: XXV Міжнародній науковій конференції «New look in world science» (Morrisville, 2018), III Міжнародній науково-практичній Інтернет-конференції «Сучасний рух науки» (Дніпро, 2018), III Міжнародній науково-практичній конференції «Теорія і практика актуальних наукових досліджень» (Запоріжжя, 2018).

Публікації. За матеріалами дослідження автором опубліковано 10 наукових статей, 4 з яких – у фахових виданнях, затверджених МОН України, 2 – у фахових виданнях України, внесених до наукометричних баз, 1 – у закордонному фаховому періодичному виданні. Загальний обсяг публікацій становить 4,4 друковані аркуші.

Структура дисертації визначається її метою та завданнями. Дисертаційна праця складається зі вступу, 3-х розділів (9 підрозділів), списку використаних джерел та літератури, 10

додатків. Загальний обсяг рукопису становить 275 сторінок, з них 190 сторінок основного тексту. Список використаних джерел містить 679 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, ПРИНЦИПИ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Перший розділ нашого дослідження покликаний представити історіографічний огляд і джерельну базу роботи, а також – основні принципи, методи і підходи наукового пізнання.

З цією метою у підрозділі 1.1 проаналізовано наявну наукову літературу, подано її бібліографічну характеристику, визначено оптимальну модель класифікації літератури, що й отримало своє відображення в історіографічній періодизації та складанні списку використаних джерел та літератури дисертації.

У другому підрозділі цього ж розділу окреслено джерельну базу роботи, з усвідомленням того, що в історіографічному дослідженні є два основні види джерел – власне історіографічні (література) та історичні. Історіографічні джерела – основні в нашій роботі – це різні за жанром і стилем праці вчених, дослідників, практиків, публіцистів із різних хронологічних періодів. До історичних джерел відносимо передусім ті, які не мають на меті науковий аналіз проблеми, а лише інформативно відображають епоху, що досліджується, і стосуються питань, які нас цікавлять. До таких відносимо опубліковані й неопубліковані (архівні) документи, а також періодику різних часів.

Принципи, методи, підходи і понятійний апарат дослідження, розкриті в підрозділі 1.3., покликані сприяти ґрунтовнішому вивченню питань матеріальних і людських ресурсів сільськогосподарського виробництва України 1953 – 1964 рр. у науковій літературі, зокрема через відповідний алгоритм аналізу кожної праці з усього історіографічного доробку дослідників і головне – питань, які нас цікавлять.

1.1. Стан наукового вивчення, критерії та історіографічна періодизація проблеми

Аналіз стану дослідженості проблеми, дав можливість виробити авторську модель класифікації наукової літератури. Такий підхід спонукає до розподілу всього масиву історіографічних (в т.ч. тих, що містять лише окремі такі розділи) джерел на монографічні дослідження, статті в історичних періодичних виданнях загальносоюзного масштабу (окремо слід виділити публікації у фаховому історичному виданні “Український історичний журнал”, що, до речі, з’явився саме у “хрущовську добу” й існує по сьогодні) та інших історичних виданнях, публікації в офіційних партійних виданнях, у журналах економічної і політекономічної думки та інших часописах, в яких подано історіографічну (історичну, політичну, соціально-економічну) оцінку питань матеріальних і людських ресурсів сільськогосподарського виробництва в Українській РСР 1953 – 1964 рр.

Варто зауважити, що для радянських часів поділ наукової літератури на історичну та умовно неісторичну є проблематичним. Фактично всі праці радянських дослідників мали історично обумовлений, політично замовлений, ідеологічно орієнтований характер. Іншими словами, роботи радянських учених, дослідників, практиків, публіцистів, що спеціалізуючись на економічній теорії, соціології, демографії, новинках техніки і т.п. теж подеколи мали історіографічний характер. Саме тому ми беремо окремі з них до уваги, тоді як багато інших дослідників оминають цю специфічну літературу у своїх історіографічних студіях.

Історіографічна ситуація в сучасній Україні відзначається іншими тенденціями. Не формальне, а реальне відокремлення

політології, соціології, економічної теорії та інших галузей суспільствознавства від історії та ідеології фактично призвело до того, що праці сучасних політологів, соціологів, економістів надзвичайно рідко містять ту чи іншу історичну (історіографічну) викладку питання. У зв'язку з цим аналіз сучасної вітчизняної історіографії питань матеріальних і людських ресурсів сільськогосподарського виробництва України періоду 1953 – 1964 рр. фокусувався нами майже без винятків на публікаціях істориків й історіографів 1991 – 2018 рр.

Серед критеріїв, які дозволяють здійснити періодизацію вищезгаданого масиву наукової літератури за темою на періоди, найбільш продуктивним вважаємо використання політико-ідеологічного підходу, згідно з яким історіографічна оцінка явищ, що вивчаються, ставиться у пряму залежність від політичної ситуації в країні. Згідно усталеної в сучасній історичній науці класифікації, є підстави розглядати чотири історіографічні періоди у вивченні питань матеріальних і людських ресурсів сільськогосподарського виробництва України періоду 1953 – 1964 рр.:

1) 1953 – 1964 рр. – етап формування емпіричної бази, а також початок наукового осмислення питань матеріально-технічного і кадрового забезпечення українського села. Процес відбувався синхронно із самими реформами за цими напрямками;

2) 1965 – 1985 рр. – оцінка матеріально-технічного і кадрового забезпечення українського села 1953 – 1964 рр. дослідниками “брежневського періоду”;

3) 1985 – 1990 рр. – зміни в оцінках матеріальних і людських ресурсів сільськогосподарського виробництва України часів правління М. Хрущова в період “горбачовської перебудови”;

4) 1991 – 2017 рр. – розгортання наукової критики дослідників попередніх десятиліть та розширення спектру оцінок матеріально-технічного і кадрового забезпечення українського села 1953 – 1964 рр. дослідниками незалежної України.

Зауважимо, що існує досить підстав, аби другий і третій історіографічні періоди об'єднувати в один розділ, зважаючи на основну мету, яку ставили перед собою дослідники “брежнєвської” та “горбачовської” епох. Йдеться про легітимацію сучасної їм економічної політики СРСР (та Української РСР зокрема), яка спиралася на традицію позитивістського тлумачення діяльності радянської влади, починаючи з 1917 р. Водночас розподіл аналізу робіт дослідників цих двох епох на окремі підрозділи дозволяє залучити порівняльний метод і реально виявити різницю в історіографічних оцінках дій радянської влади стосовно матеріально-технічного і кадрового забезпечення українського села у 1953 – 1964 рр. за часів Л. Брежнєва та М. Горбачова.

Виходячи з цього до *першого періоду історіографії* ми відносимо монографії Ю. Арутюняна, М. Вилцана, Р. Бордова, В. Гельмана і В. Бударіна, М. Вайнера, В. Алфєрьєва та багатьох інших дослідників радянського періоду [8; 15; 16; 54; 73; 88; 102-105]. Їхні праці репрезентують основу тогочасної історичної думки щодо питань, порушених у нашому дисертаційному дослідженні. Окремо варто вказати на першу спробу історіографічного дослідження реформ у радянському селі на дисертаційному рівні, що саме припала на останній рік “хрущовського” періоду. Йдеться про працю А. Чінчикова [641], в якій частково розглядаються і питання історіографії аграрних перетворень у СРСР доби Хрущова.

Цінними історіографічними джерелами є також статті в загальносоюзних історичних часописах, оскільки в них немало

уваги приділялося саме проблемі сільського господарства України (“Вопросы истории”, “История СССР”), зокрема, за авторства Р. Карташова, В. Погудіна, П. Климова, В. Данілова, В. Селунської, Н. Королькова [234; 451; 245; 136; 528; 272], авторів, представлених на сторінках головного історичного журналу України – «Український історичний журнал» – І. Шульги, І. Кожукала, В. Попсуєва, Є. Талана, Д. Костенка, В. Плисюка, А. Санцевича, В. Петренка, О. Пантелейчука, Б. Блоха [658; 256; 465; 559-560; 273; 444-446; 518-522; 438-440; 409; 43].

Перший історіографічний період відзначається зосередженням уваги авторів на процесах посилення матеріально-виробничої бази сільськогосподарського виробництва України та СРСР в цілому [48; 70; 365; 564; 660; 667; 210]. При цьому, звісно ж, підкреслювалася продуманість, справедливість і гуманність політики компартії та органів радянської влади у підходах до мотивації і матеріального заохочення колгоспного селянства, що тоді саме починалося.

Надмірною заідеологізованістю відзначаються насамперед публікації в офіційних партійних виданнях, зокрема в таких як “Коммунист” [69; 110; 314; 74; 363; 436; 350; 364; 341; 435; 349; 315; 5; 406; 464] і “Комунист України” [571; 545; 577; 432; 454; 60; 174; 433; 557; 46; 61; 578; 65; 263; 98; 533; 59; 434; 570; 62; 379; 368; 292; 162; 289; 9; 188; 556; 139]. Назви, вміщених в них авторських статей і редакційних передовиць, говорять самі за себе: “Шефська допомога міста селу”, “Вище рівень масово-політичної роботи на селі”, “За дальший технічний прогрес”, “До нових успіхів в розвитку сільського господарства”, “Назустріч XX з’їздові Комунистичної партії Радянського Союзу”, “Розвиток сільського господарства республіки в шостій п’ятирічці”, “Парторганізація Харківщини в боротьбі за технічний прогрес”, “До нового піднесення колгоспного виробництва”, “На передовій лінії

боротьби за нові успіхи в сільському господарстві”, “Величні підсумки розвитку сільського господарства УРСР”, “Новий великий крок у розвитку соціалістичного сільського господарства”, “Створення матеріально-технічної бази комунізму”.

З іншого боку, в головному друкованому органі українських комуністів були і статті з більш прикладним ухилом, як-то: “Всесірно підвищувати роль МТС як вирішальної сили розвитку колгоспного виробництва”, “Економічне навчання кадрів – важлива умова виробничих успіхів”, “Насущні завдання механізації сільськогосподарського виробництва республіки”, “Боротьба з втратами врожаю – важливий резерв збільшення валових зборів зерна”, “О переводе МТС на хозяйственный расчёт”, “Назрілі питання сільськогосподарського машинобудування”, “Машинобудуванню республіки – передову технологію”, “Відтворення і використання основних виробничих фондів колгоспів”, “Комплексна механізація сільськогосподарського виробництва” і, навіть, таке симптоматичне для кінця періоду правління Микити Хрущова – “Подолати відставання економічно слабих колгоспів”.

До історико-економічної літератури першого історіографічного періоду цілком обґрунтовано можна відносити ряд статей авторів, які друкувалися на сторінках “Економіки Радянської України”: М. Гурєєва, В. Гельмана, І. Галя, В. Мельниченка [128; 102; 97; 356]. Дослідники хоч і віддали данину ритуальному зображуванню «величі» комуністичної партії та її діячів у справі забезпечення українського села технікою і кваліфікованою робочою силою, разом із тим вони допускали обмежену критику діяльності правлячої партії за недоліки кадрового та матеріально-технічного забезпечення колгоспного селянства України часів М. Хрущова.

Публікації у часописі “Колгоспник України” [630; 283; 18; 523; 50; 662; 530; 284; 25; 260; 103; 281; 298; 508; 632; 596] присвячені здебільшого економічним та технологічним аспектам сільськогосподарського виробництва. Водночас це видання теж відіграло свою роль у становленні історичних знань про матеріальне та кадрове забезпечення українського села “хрущовської епохи” і, навіть, його історіографічної оцінки.

Схожим за призначенням і змістовим наповненням до “Колгоспника України” був також “Блокнот агітатора”. У статтях цього видання [549; 271; 544; 460; 140; 675; 307; 253; 558; 235; 141; 575; 237; 532], цільовою аудиторією якого були, передусім, спеціалісти із сільського господарства, містяться чимало історичних фактичних даних, які розширили джерельну базу тогочасних і подальших історичних досліджень.

До *другого періоду історіографії* відносимо передусім колективні праці і монографії, видані у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр. [375; 115; 126; 581; 582; 215; 506; 167; 554; 305; 112; 33; 204; 202; 118; 142; 441; 170; 519; 249; 600; 579; 30; 276; 571; 574; 319; 88; 563; 229; 414; 56; 274; 664; 228; 665; 663; 238; 8; 397; 214]. Оскільки правління генсеків КПРС Ю. Андропова і К. Черненка за ідейним наповненням були логічним продовженням курсу Л. Брежнєва, праці, видані в СРСР із листопада 1982 р. по березень 1985 р., ми кваліфікуємо як такі, що виходили в умовах “брежнєвської” історіографічної ситуації. Серед ґрунтовних робіт цього двадцятиріччя варто виділити “Народне господарство Української РСР в післявоєнні роки (1946 – 1964 рр.)”, “Історію селянства Української РСР” (том 2) та інші колективні праці, а також монографічні роботи О. Голованова, В. Добротвора, Т. Дерев’янкіна, С. Кульчицького, Л. Беренштейна,

В. Петренка, А. Санцевича, М. Лавріновича, М. Вилцана, П. Панченка, В. Алферєва та ряду інших дослідників.

Привертає увагу праця А. Санцевича “Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945 – 1970)” [519]. Автор подає розлогий аналіз джерел (зокрема історіографічних – пресових, із наукових збірників), в яких відображено потреби матеріально-технічного забезпечення українського колгоспного селянства і сільськогосподарського виробництва 1945 – 1960-х рр.

Виділяється серед історіографічного доробку доби застою його ж дисертація [520]. У ній історіограф-джерелознавець вказав на декілька важливих тенденцій розвитку радянської історичної науки, що мали місце вже на початку доби Брежнєва. Він вважав, що викладачі кафедр історії СРСР та УРСР у вишах республіки “слабо вивчають питання післявоєнного періоду, особливо поточної історії” [520, 8]. Інша тенденція – “дослідники історії УРСР післявоєнного періоду широко використовують архіви, переважно партійні і відомчі, але слабо – державні” [520, 9]. Обидві оцінки А. Санцевича, безумовно, стосувалися й економічної науки тогочасної України, і багатьох інших галузей гуманітарного знання. Близькою до теми А. Санцевича проблематикою відзначаються дисертації Є. Волоса [90], Л. Єрьоменко [187], М. Кривка [300].

У цей період спостерігається зростання уваги до проблем матеріального та кадрового забезпечення сільського господарства в українських фахових виданнях. Поряд зі статтями українських дослідників у союзних виданнях [393; 262], велика кількість публікацій за темою друкується у цей час на сторінках “Українського історичного журналу” [636; 522; 163; 67; 266; 189; 643; 438; 91; 17; 444; 560; 440; 539; 339; 372; 340; 194; 17; 412; 446; 78; 413; 604; 36; 94; 416; 410; 53], “Історії народного господарства та економічної думки Української РСР” [597; 247; 248; 120; 127;

195; 196; 21; 22], в “Наукових працях з історії КПРС” [35; 116; 324; 659; 203; 657; 219], “Історичних дослідженнях УРСР” [521], “Історичні дослідження. Вітчизняна історія” [87].

Окремий масив досліджень становлять статті вчених-економістів та інших дослідників проблем сільського господарства у журналах “Вопросы экономики” [121; 385; 268; 230; 407; 66; 536; 462; 463; 538; 24; 669; 668; 507; 12], “Экономика сельского хозяйства” [242; 14; 382; 322; 535; 181; 7], “Наукові записки Української сільськогосподарської академії” [678], які відзначаються потужною політекономічною складовою.

Традиційно заполітизованими, втім не без певної корисної інформації, були публіцистичні статті в “Коммунисте” [1; 269; 264] та “Комуністі України” [456; 380; 592; 540; 679; 52; 633; 47; 201; 493; 133; 55; 3; 325; 450; 449]. Хоча автори цих журналів і були зосереджені насамперед на поточних проблемах політики партії, доба М. Хрущова і його аграрні перетворення на селі, з відповідними акцентами на матеріально-технічному оснащенні та кадровому забезпеченні, теж знайшли своє відображення.

До *третього періоду історіографії* відносимо нечисленні монографії [172; 173; 85; 44; 392; 499; 306; 83; 347; 555], присвячені не стільки питанням, які є предметом нашого дослідження, скільки виробленню нового погляду на історію аграрної політики КПРС. Вони відзначаються появою нових рис в історіописанні, переглядом окремих історіографічних оцінок, в тому числі – доби “відлиги” і державної політики в галузі сільськогосподарського виробництва. Серед найбільш плідних авторів цього історіографічного періоду – І. Дорош, Л. Вітрук, Г. Богуш, Ю. Ольсевич, Ю. Коломієць, М. Вівчарик, П. Панченко, С. Кульчицький, Г. Сургай, В. Мау. Відчутним у “перебудовчій” історіографії стало зміщення фокусів дослідження: із плану на

ринок – в економіці, із техніки на людину – у конкретноісторичному аспекті. Роботи істориків й економістів після епохи Л. Брежнєва стали відрізнятися очевидною новизною, і певною мірою нагадували своїх “хрущовських” предтеч, які після епохи Й. Сталіна символізували “ковток свіжого повітря” у загальному морі політично вихолощених текстів.

Серед публікацій в періодичних фахових виданнях того часу, присвячених проблемам селянства першість уже традиційно належала авторам, які друкувалися в “Українському історичному журналі”, – П. Панченку, В. Чишку, О. Бондаренку, І. Кожукалу, Ю. Курносову та ін [53; 411; 415; 642; 165; 310; 309; 257; 162].

У *четвертому періоді історіографії* (який розпочався зі здобуттям Україною незалежності) варто виділити колективні й індивідуальні монографії В. Михайлюка, В. Барана, П. Гайдуцького, М. Лобаса, Л. Беренштейна, П. Панченка, М. Вівчарика, С. Кульчицького, Я. Грицака, В. Литвина, В. Даниленка, І. Романюка, а також – низку видань узагальнюючого характеру, підготовлених економістами [360; 26; 27; 95; 587; 588; 212; 125; 542; 252; 326; 583; 514; 2; 213; 119; 184].

Слід зазначити, що саме В. Михайлюк, щойно виникла нова історіографічна ситуація в Україні, виділив окремий період історіографії у дослідженні аграрних відносин для позначення “хрущовської доби”. Хронологічно він охоплював вересень 1953 р. – березень 1965 р. Саме в цей час, на думку дослідника, “здійснювалися заходи щодо зміцнення матеріально-технічної бази аграрного сектора України та використання її ресурсів для освоєння нових земель у східних районах колишнього СРСР” [360, 54].

Учений нарахував близько 800 праць різного рівня, в яких радянські дослідники періоду 1970 – 1980-х рр. аналізували перетворення, здійснені в сільському господарстві України лише за

1953 – 1955 рр. Автори спиралися на низку документів партійних і державних органів: постанови пленумів ЦК КПРС “Про заходи подальшого розвитку сільського господарства СРСР” (вересень 1953), “Про дальше збільшення виробництва зерна в країні та про освоєння цілинних і перелогових земель” (лютий-березень 1954), “Про збільшення виробництва продуктів тваринництва” (січень 1955), постанови ЦК КПРС “Про зміну практики планування сільського господарства” (від 9 березня 1955 р.), “Про заходи щодо подальшого зміцнення колгоспів кадрами” (від 25 березня 1955 р.) та інші [360, 55]. Можна припустити, що ентузіазм, навіяний тими документами, у різному ступені поширювався на всіх тогочасних дослідників, які їх аналізували.

Окрім іншого, цитований нами дослідник показав, що у постанові пленуму ЦК КПРС у січні 1961 р. було вказано на великі недоліки та прорахунки у роботі керівництва УРСР щодо сільського господарства. Зазначалося, що республіка не виконала державний план закупівель зерна, молока, цукрового буряка. Водночас ще до 1961 р., як зазначає той же В. Михайлюк, були опубліковані праці ряду суспільствознавців, в яких наводилися приклади таких помилок [360, 59]. Це дало підстави дослідникам вже у 1992 р. впевнено стверджувати, що за тоталітарного режиму в його хрущовському варіанті існувала можливість формувати критичну думку стосовно окремих питань економічної політики і її історії.

Привертають увагу окремі цікаві оцінки радянської історіографії у роботі І. Романюка. Дослідник втім виважено критикує істориків тих часів за характер висвітлення матеріально-технічних питань українського сільського господарства цікавого для нас періоду. Констатує, наприклад, ґрунтовність студій, присвяченх висвітленню культурного розвитку села, місцю і ролі виробничої сільськогосподарської інтелігенції, але разом з тим

викриває і замовчування радянськими дослідниками екстенсивних методів господарювання (розширення посівних площ, збільшення кількості працюючих у певних галузях сільського господарства, оплата праці без урахування її результатів), – методів, які, на погляд автора, були об’єктивно дослідженні зарубіжними суспільствознавцями другої половини ХХ ст. [514, 10-11].

Фактично І. Романюк стверджує, що особливості матеріально-технічного та кадрового забезпечення українського села 1950-х – першої половини 1960-х рр. було предметно вивчено лише в незалежній Україні: у роботах С. Падалки, Л. Ковпак, І. Лубко, О. Нікілева та ряду інших дослідників [514, 14].

Погоджуючись із цим твердженням, варто зауважити, що вивчення історіографії, джерелознавства та інших аспектів історії аграрних перетворень доби М. Хрущова в Україні вийшли на новий рівень лише із відкриттям фактично всіх архівних сховищ та падінням монополії однієї партії на наукову, політичну, публіцистичну та іншу думку в суспільстві. Значною мірою цьому сприяла підготовка ряду дисертаційних досліджень різного рівня вже у “суверенний” період [643; 504; 332; 293; 342; 404; 531; 205; 512; 345; 370; 320; 328; 598].

Потрібно зауважити, що саме на сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії дедалі помітнішою є тенденція розширення вченими історіографічного аналізу питань, на яких зосереджене наше дослідження. Хоча не всім дисертантам це вдалося однаковою мірою.

Наприклад, О. Лісовська дещо категорично, як на нашу думку, розділяє історіографію, присвячену розвитку матеріально-технічної бази українського села 1960 – 1980-х рр. на “радянську” і “сучасну” [328, 4]. Адже цілком зрозуміло, що і в радянський період, і сьогодні історична думка з цього питання постійно

еволюціонувала. З іншого боку, не можна не погодитися із твердженням авторки, що для радянської історіографії зазначеного періоду було властивим подавати реальні явища соціально-економічного життя крізь призму організаторської та політико-виховної діяльності партійного керівництва, а також – висвітлювати “успішний хід виконання партійних постанов” і “життєздатність аграрної політики КПРС” [328, 4]. Подеколи дослідниця включає до свого історіографічного аналізу добу М. Хрущова і поширює на неї вищезгадані оцінки, хоча така екстраполяція є дещо дискусійною.

Четвертий історіографічний період відзначається суттєвим зменшенням кількості публікацій, присвячених керівній ролі компартії в аграрних перетвореннях, на селі матеріально-технічному забезпеченню сільського господарства, робітничому класу та селянству й іншим в цілому ключовим темам радянської історіографії, у “Вопросах истории” [218] та “Українському історичному журналі” [32; 502]. Натомість у Києві значно зросла кількість різноманітних тематичних збірників та фахових історичних видань, де питання, які нас цікавлять, знайшли своє висвітлення [308; 438; 34; 251; 601; 111; 566; 672; 240; 648; 23; 676].

Аналіз статей у збірниках наукових праць варто почати з ряду робіт учасників наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М. Хрущова. Передусім, це – публікація І. Кураса [308], в якій дослідник намагався накреслити основні напрями творення наукової біографії першого секретаря ЦК КПРС. М. Плющ зосередився на проблемах технічного переустаткування економіки СРСР і України, які в першій половині 1990-х рр. лише частково відкривалися для дослідницького аналізу і були маловідомими [438]. Концептуальним підходом відзначалася стаття Л. Беренштейна [34], хоча деякі його твердження з погляду

сучасної історіографії були не досить виважені. Соціальну політику М. Хрущова, зокрема щодо українських сільгоспвиробників, в ряді доволі цікавих епізодів показала Л. Ковпак [251].

Цілий масив змістовних наукових статей, присвячених ретроспективному показу життя радянського селянства в означену добу, з'являються в українській історичній науці недавніх років. Помітною є соціальна орієнтованість авторських текстів (серед дослідників це отримало назву антропологічного підходу). Так, О. Тевікова намагається розкрити матеріально-побутові умови життя українців за хрущовської доби через закладення певної дослідницької матриці. На її погляд, для цього потрібно проаналізувати рівень життя та побутові умови, розмір заробітної платні й матеріальні можливості, доступ до освіти і пріоритети у виборі професії, працевлаштування та умови праці, можливості кар'єрного просування та інші показники [566, 245].

Натомість інша вдумлива дослідниця О. Янковська, проаналізувавши соціальну політику радянської влади крізь призму бачення її рядовими робітниками і селянами, констатує, що компартія не мала зацікавленості в швидкому підвищенні добробуту трудівників і на це була відповідна реакція знизу [672].

У цілому ж варто погодитися із висновком Л. Шевченко, яка в історіографічному аналізі літератури радянської пори на предмет забезпеченості належного рівня життя сільського населення України 1953 – 1964 рр. стверджує: “Нерідко в цих працях перебільшувались показники рівня та якості життя населення, бажане видавалося за дійсне. Чимало гострих питань, таких, зокрема, як етносоціальні, соціально-економічні нерідко взагалі замовчувалися” [647, 103].

Немало цікавих статей присвячених широкій аграрній проблематиці було надруковано в останні роки в “Українському

селянині” – авторитетному новому фаховому виданні з історії селянства, що виходить у Черкасах. За відносно короткий період, починаючи з 2001 р. журнал став справжнім майданчиком для дискусії з проблем аграрної історії України, а його автори презентували низку цінних статей [513; 511; 330; 331; 371; 387; 356; 191; 405; 646; 647; 57; 593; 327], в яких порушені чисельні питання, що мають значення для нашого дослідження.

Позитивної оцінки заслуговують також “Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського”, окремі статті яких [509; 134; 510; 303; 329] мають стосунок до вивчення проблем матеріального та кадрового забезпечення українського села в добу М. Хрущова.

В цілому, потрібно зазначити, що наявні історіографічні джерела, тобто наукова література за темою нашого дослідження, є достатньо репрезентативними і дозволяють скласти уявлення не тільки про те, як формувалися історичні знання про виробничі проблеми сільського господарства України та життя українського селянства в період 1953 – 1964 рр., але й про еволюцію вітчизняної (а також – російської радянської) історичної думки. Кожен із описаних нами історіографічних періодів має свою специфіку, хоча для окремих із них (зокрема, пов’язаних із диктатом в державі однієї партії є підстави) стверджувати про певні спільні риси і тенденції історіописання.

1.2. Джерельна база дослідження

Історичними джерелами, які суттєво доповнюють історіографію періодів, виділених нами у попередньому підрозділі, є відповідно: 1) опубліковані документи про матеріально-технічне та кадрове забезпечення українського села у 1953 – 1964 рр.;

2) документи, які не опубліковані і знаходяться на зберіганні в центральних та місцевих архівах України; 3) періодика зазначених часових відрізків, у якій простежується переважно практичний ухил питань, що порушувалися в історико-партійній літературі, економічній, соціально-демографічній та іншій їхній історіографії.

Звернення до видань прикладного і довідкового характеру дозволило з'ясувати ступінь відповідності теоретичних положень радянської історіографії реальним проблемам сільськогосподарського виробництва в Україні хрущовської доби, перевірити достовірність історіографічних оцінок через з'ясування окремих матеріально-технічних та кадрових питань і специфіки їхнього висвітлення у згаданій періодиці. Хоча велика частина із останніх і не цитується прямо у дослідженні, проте завжди слугувала бібліографічним дороговказом для пошуку за потрібним аспектом теми.

Як уже зазначалося, у своїй роботі ми виділяємо передовсім історіографічні та історичні джерела. Перші представлені науковими, науково-популярними і подекуди публіцистичними працями радянських дослідників, а також роботами сучасних вітчизняних учених. Другі мають характер доповнення і слугують насамперед матеріалом для перевірки тих чи інших авторських положень і висновків. Серед них маємо опубліковані документи партійно-державного походження (щодо яких повністю поділяємо підхід П. Киридона щодо видової класифікації джерел [240, 152-153]), матеріали архівного зберігання, а також – вузькопрофільну періодику (як-то виробничо-технічну, виробничо-економічну і т.п.), яка дозволяє скласти “робоче” уявлення про ситуацію, описану в більш теоретичних працях істориків, економістів та інших суспільствознавців.

Отже, *перший історіографічний період* (1953 – 1964 рр.) органічно доповнюють і дозволяють перевірити на вірогідність такі джерела:

Опубліковані документи. Цілий корпус опублікованих джерел із історії сільського господарства хрущовської доби, переважно постанови ЦК КПРС, матеріали пленумів ЦК містять 6, 7 та 8 томи фундаментального видання “Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК” [467-488], виданих на початку 1970-х рр.

До опублікованих документів належать й інші джерела із спеціальних збірників [466], а також – проекти [398] і плани наукових досліджень [399], чисельні економічні, сільськогосподарські та загальностатистичні довідники та інші видання, насичені документальними й статистичними відомостями про ту епоху [638; 376; 71; 585; 586].

Неопубліковані (архівні) документи представлені, насамперед, змістовними фондами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ) [606-623], Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) [624-629] та Державного архіву Черкаської області (ДАЧО) [143-160]. Справи, що містяться в них, стосуються самих різних аспектів організації та функціонування сільського господарства, як-от експлуатації машинно-тракторного парку, організації, нормування і оплати праці, техніки безпеки праці при роботі на сільськогосподарській техніці, листування з міністерствами і центральними установами Української РСР про хід будівництва МТС і ремонтних підприємств в Україні, про підвищення зарплати низькооплачуваним робітникам і службовцям, розвиток механізації і реорганізацію МТС в РТС, про хід продажу колективним сільськогосподарським підприємствам України нової

техніки, про забезпечення безперебійного постачання запчастин до тракторів і сільськогосподарських машин, організацію вільного продажу запчастин до автомобілів, тракторів і сільгоспмашин та розширення їх виробництва в Україні.

Цікавими є також матеріали, що стосуються розгляду пропозицій трудівників щодо раціоналізації та винахідництва у сільському господарстві (опис винаходів, висновки, протоколи, переписка), довідки відділу машинобудування ЦК КП України, листи обкомів КП України, заводів та інших організацій – про заходи щодо збільшення виробництва і створення нових, більш якісних конструкцій тракторів і машин для комплексної механізації сільськогосподарського виробництва та документи, присвячені іншим питанням співпраці машинобудівної промисловості і трудівників села.

Науково-технічна і виробнича періодика, як і архівні джерела, носять у нашому дослідженні допоміжний характер. Проте їх аналіз дозволяє зосередитися на тих питаннях, що з різних причин опинилися поза увагою тогочасних істориків та історіографів. Так нам вдалося визначити, що особливе місце для з'ясування суті питань матеріально-технічного обслуговування українського села у “хрущовську добу” посідав такий друкований орган Міністерства сільського господарства СРСР, як щомісячний виробничо-технічний журнал російською мовою “Машинно-тракторная станция”. Його статті яскраво свідчать про проблеми та турботи тогочасного радянського, в тому числі, звичайно, і українського селянства 1950-х рр. і є цінним історичним джерелом для адекватної реконструкції тієї епохи [53; 394; 373; 100; 438; 214; 331; 366; 430; 652; 311; 530; 292; 8; 256-257; 123-124; 50; 509-514; 437-441; 388; 70; 249; 642; 91; 26-27; 662; 533; 287-291; 20; 189; 443].

Добрі традиції цього видання продовжив журнал “Техника в сільском хозяйстве” [209; 572; 51], який широко висвітлював не тільки суто технічні, але й дотичні до роботи механізаторів проблеми, – економічні, побутові, медичні.

Значний масив цікавих матеріалів (передусім економічного та інженерно-технічного характеру) містить також український часопис “Механізація сільського господарства” республіканського об’єднання при Раді Міністрів Української РСР “Укрсільгосптехніка” [37; 250; 282; 550; 93; 207; 602; 28; 4; 270; 635; 199]. Його статті є вкрай важливим історичним джерелом універсального характеру для вивчення багатьох проблем, пов’язаних із матеріально-технічним забезпеченням життя українського села та безпосереднього функціонування сільського господарства хрущовської доби. Що важливо, як науковці так і практики, які дописували до цього журналу, висловлювались не тільки в руслі офіційної партійно-радянської позиції, а й часто торкалися незручних для союзних інстанцій потреб республіки, областей, у тому чи іншому виді спеціалізованих сільськогосподарською продукцією районів України у новій техніці, її ремонту і забезпечення запасними частинами.

Дуже часто на сторінках саме цього журналу можна зустріти критичні і навіть полемічні статті, коли з номера в номер тривала дискусія щодо вдосконалення форм організації та видів робіт із технічного обслуговування сільгоспмашин, матеріально-технічного забезпечення українського села в цілому оптимізації виробничих витрат, підвищення кваліфікації працівників, більш доцільній формі винагороди за працю, тощо.

Цікавим виданням, яке виходило ще з початку 1930-х рр., був малоформатний, однак змістовний масовий періодичний російськомовний буклет “Тракторист, комбайнер и шофер” [49; 82;

275], в якому розглядалися самі різні конкретні питання, що стосувалися праці представників зазначених професій, при чому, що дуже цікаво, часто розглядалося настільки ефективні і корисні є різні, виконувані ними технологічні операції.

Другий історіографічний період (1965 – 1984 рр.) представлений двома основними групами джерел.

Першу становлять збірники опублікованих документів, різноманітні довідники й виробничі енциклопедії, а також тематичні зібрання рішень партії і уряду щодо сільського господарства [185; 168; 186; 500; 539].

До другої відносимо науково-технічні і виробничі публікації, що представлені статтями в таких періодичних виданнях: “Механизация и электрофикация социалистического сельского хозяйства” [161; 267; 226; 567; 343; 526; 352], “Механізація та електрифікація сільського господарства” [458], “Механізація сільського господарства” [225; 254; 96; 221; 443; 164; 674; 462; 122; 10], “Кадры сельского хозяйства” [358; 453; 138; 117], “Хлібороб України” [442; 390; 498], “Сельхозтехника” [543; 29; 396; 166; 495], “Техника в сельском хозяйстве” [265; 337; 259; 391; 243; 355; 548; 200; 353; 381].

Третій історіографічний період (1985 – 1991 рр.) характеризується такими основними історичними джерелами: збірником документів і матеріалів про розвиток сільського господарства Черкащини за 1917 – 1985 рр. [496], статистичним щорічником “Народное хозяйство Украинской ССР” [377] і статистичним збірником “Сельское хозяйство СССР” [603].

У *четвертому історіографічному періоді* (1991 – 2018 рр.) з’являється новий чинник. Так значний обсяг архівних документів потрапив у вільний доступ завдяки Світовій мережі (Інтернету), хоча традиційні для археографії способи публікації хрестоматійних

[584] та мемуарних [99] матеріалів також продовжували використовуватися. В Інтернеті ж з'явилося чимало сайтів, які містять інформацію про “хрущовську добу” в Україні, й зокрема – про життя та побут українського села, політику, економіку, культуру 1953 – 1964 рр. Вельми цікавим в даному контексті є, на наш погляд, ресурс “Красное знамя: web-проект о СССР и советской эпохе” [285], який містить величезну кількість історично цікавих інформаційних матеріалів в хронологічних межах нашого дослідження.

Необхідно підкреслити, що радянська влада приділяла надзвичайно пильну увагу питанням історичного трактування та всебічної пропаганди радянського способу життя і планового виробництва, в тому числі у сільському господарстві. У наслідок цього, як в офіційній символіці, так і в повсякденних засобах агітації, чітко й послідовно відображалися основні заходи радянської влади по відношенню до селянства в тій чи іншій сфері, його життя і праці, а також – їхня оцінка (безумовно позитивна). Всебічний аналіз таких матеріалів, представлених розробниками указанного вище сайту, дає можливість не тільки поглибити історіографічний аналіз матеріально-технічного та кадрового забезпечення сільськогосподарського виробництва в УРСР у “хрущовську добу”, а й безпосередньо зануритися в наочні джерела тих часів, джерела, які були створені з очевидною метою – показати ідеальне (розкритикувати неідеальне) бачення вирішення цих питань партією та радянським урядом.

У цілому історичні джерела, використані в роботі, покликані виступити загальним тлом для історіографічних оцінок досліджуваного нами періоду. Інакше кажучи, це дозволяє перевіряти ті чи інші твердження істориків шляхом перехресного

аналізу, співставлення декількох точок зору, та звернення до всієї сукупності історичних джерел.

1.3. Принципи, методи, поняттєвий апарат дослідження

Дисертаційне дослідження спирається на ряд теоретико-методологічних засад: принципів, методів, підходів й основних понять.

Як слушно зауважує І. Романюк, усі компоненти історичного дослідження повинні базуватися на принципах науковості, історизму, об'єктивності, системності, конкретного аналізу та світоглядного плюралізму [510, 275].

Принцип науковості відповідає за абстрагування від політичної кон'юнктури, заідеологізованості і за ґрунтування положень дослідження на достовірній і широкій джерельній базі [510, 275].

Принцип історизму спонукає нас вивчати явища у їхньому історичному розвитку, з розумінням, що на різних етапах йому були притаманні своєрідні механізми, які можуть лягати, як у випадку з історіографією, в основу різних періодизацій, напрямів, шкіл історіографічного процесу. Крім того, важко заперечити, що принцип історизму, як у нашому випадку, “орієнтує автора ґрунтовно з'ясувати соціальні та культурні процеси на селі протягом доволі тривалого історичного періоду” [510, 275].

Принцип об'єктивності полягає в неупередженому аналізі всіх без виключення використаних джерел та літератури, які стосуються заявленої проблеми. Звісно ж, історик, як би він того не хотів, привносить деякі елементи суб'єктивності до своїх текстів (світоглядні, стилістичні), але цей принцип має убезпечити дослідження і бути нормою і навіть метою ґрунтовного наукового

дослідження. Принцип об'єктивності є надзвичайно плідним у поєднанні з критичним методом, який передбачає зовнішню і внутрішню критику джерела, скептичне ставлення до взятих із них фактів до того часу, як вони будуть доведені або перевірені за допомогою інших джерел.

Принцип розвитку дозволяє досліднику з'ясовувати історичні події, явища і процеси у їхній логічній послідовності. “Ніщо в світі не може з'явитися без передумови, – зазначає І. Романюк, – Спочатку формується передумова, потім можливість чогось нового, нарешті – при наявності відповідних умов можливість перетворюється на дійсність. Саме з такої позиції потрібно висвітлювати зміни в соціально-культурному становищі на селі в 1950-ті – середині 1960-х рр.” [510, 276].

Принцип світоглядного плюралізму ґрунтується на визнанні існування різноманітності думок щодо предмету дослідження. Так, І. Романюк, представляючи вже сучасну школу істориків, визнає, що дослідники, які вивчали проблеми аграрної політики компартії в радянський період, перебували під впливом радянської дійсності, однак і стверджує, що “їхні праці заслуговують на увагу, бо містять корисний емпіричний матеріал” [510, 276]. Додамо до цього, що сам доробок радянських дослідників може слугувати предметом історіографічного аналізу, де не тільки теоретичні, а й емпіричні положення можуть бути або підтверджені, або спростовані.

Логічним наслідком використання принципів і методів дослідження є їхній вихід на конкретні підходи дослідження та визначення дослідником основної термінології наукової роботи.

Вивчення історіографічних та історичних джерел, формування теоретико-методологічних засад дослідження призвело до використання проблемного підходу, як ключового при висвітленні основних дослідницьких положень. Відповідно до нього наш

історіографічний аналіз зосереджений не стільки на загальній характеристиці історіографічних періодів, робіт окремих наукових кіл чи авторів (що, по суті, здійснено у першому підрозділі цього розділу), скільки – на основних тенденціях висвітлення науковою думкою цих періодів найбільш актуальних для сільгоспвиробництва України “хрущовської доби” питань. Інакше кажучи, одна й та ж проблема (наприклад, освоєння техніки колгоспним селянством 1953 – 1964 рр.) досліджена в контексті декількох послідовних етапів розвитку історичної думки в Україні.

Питання матеріальних і людських ресурсів сільськогосподарського виробництва України 1953 – 1964 рр. у радянській та сучасній українській історіографії неможливо вивчати без окреслення головних понять (термінів).

Під “матеріальними ресурсами” в усій роботі матиметься на увазі передовсім матеріально-технічне (фінансове, технічне, сировинне і т.п.) забезпечення виробничих потужностей сільського господарства в Україні.

Термін “людські ресурси” використовуватиметься здебільшого у значенні підготовки кадрів для сільськогосподарського виробництва в українському селі, хоча в окремих аспектах питання життя селян виходитимуть за межі виробничих аспектів.

Поняття “українське село” застосовується нами в якості насамперед соціально-економічної (а не соціокультурної) категорії і означає ті території і населенні пункти Української РСР, які в 1953 – 1964 рр. відповідали за виконання планів сільськогосподарського виробництва республіки.

Під “сільськогосподарським виробництвом” у роботі розуміється передовсім налагоджене радянською державою виробництво сільськогосподарської продукції землеробства і тваринництва, хоча в окремих сюжетах йтиметься про присадибне

(тобто про особисте, а не усупільнене) сільгоспвиробництво, яке мало селянство України за хрущовської доби.

Серед специфічних історіографічних термінів вживаються назви історіографічних періодів дослідження – “хрущовського”, “брежнєвського”, “горбачовського” та “суверенного”. Попри помітну прив’язку до суспільно-політичної обумовленості назв цих періодів, у нашому дослідженні їх варто прочитувати насамперед у контексті розуміння конкретних тенденцій інтелектуального розвитку історичної думки в Україні, певна річ, з усіма структурними обмеженнями та політичною кон’юктурою цих тенденцій. Окрім того, слушною методологічною заувагою видається теза В. Яремчука про те, що “в українській історичній науці 1930-х – 1980-х рр. прикладів історії, відносно вільної від політики, вдається відшукати значно менше, ніж в російській радянській історичній науці” [676, 180].

“Суверенний” період історіографії окреслюється 1991 – 2018 рр., – часом, коли Україна отримала реальний, а не лише декларативний суверенітет від союзного центру у Москві, чим було порушено попередні економічні зв’язки.

Дослідник І. Романюк наголошує, що період 1950-ті – першої половини 1960-х рр. був позначений багатьма суспільними й економічними процесами, які можна умовно позначити окремим хронологічним періодом.

В історіографічній частині своєї монографії дослідження «Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття» він виділяє радянський і пострадянський періоди вивчення розвитку аграрного сектора національної економіки [514, 9]. На наш погляд, радянський період дослідження таки варто розділяти, з огляду на зміни командних еліт у СРСР та появу щоразу нової

політичної кон'юнктури за часів самого М. Хрущова, потім Л. Брежнєва і його продовжувачів, та М. Горбачова.

Визначення принципів, методів, основних понять і основного підходу до дослідження дало можливість оптимально визначитись і з концепцією роботи. Вона полягає у всебічному вивченні доробку дослідників чотирьох історіографічних періодів (“хрущовського”, “брежнєвського”, “горбачовського”, “суверенного”) щодо питань матеріально-технічного та кадрового забезпечення українського села з огляду на здійснення якомога ефективнішого сільськогосподарського виробництва в Українській РСР у 1953 – 1964 рр.

Зазначені питання, безумовно, діляться на низку інших аспектів наукового аналізу – директиви і плани радянської влади, їхнє ідеологічне та економічне обґрунтування, історико-партійне пояснення, історичну характеристику капітальних вкладень уряду в сільське господарство України, а також – удосконалення сільськогосподарської техніки, впровадження різноманітних знарядь механізації праці, забезпечення українського села будівельними матеріалами, формування кваліфікованих кадрів, створення належних умов праці, проживання і харчування трударів, належне задоволення їхніх культурно-побутових потреб тощо. Відповідна логіка аналізу закладена до всіх наступних розділів дисертаційного дослідження, незважаючи на різницю в їхній структурі.

На нашу думку структуровані у такий спосіб історіографічна та джерельна база та відповідна теоретико-методологічна концепція дисертації дозволяють провести дослідження на належному науково-теоретичному і суспільно значущому рівні.

РОЗДІЛ 2

МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ, ТЕХНІЧНЕ ОСНАЩЕННЯ І КАДРОВА ПОЛІТИКА В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР «ХРУЩОВСЬКОЇ ДОБИ» У РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Другий розділ нашого дослідження присвячено формуванню історичного бачення аграрної політики радянської влади щодо матеріально-технічного й кадрового забезпечення українського села “хрущовської доби” та трактування його самою радянською владою, історичною та іншими галузями науки Радянського Союзу у 1953 – 1991 рр. Показано, що таке бачення формувалося в специфічних суспільно-політичних умовах вказаного періоду, де досить важко провести достатньо чітку межу при аналізі комплексу всієї тогочасної історичної літератури за критеріями, наприклад, партійності, науковості, науково-популярного, публіцистичного висвітлення. Обгрунтовано тезу, стосовно того, що наукове, дійсно інтелектуальне переосмислення процесів, які фактично перебували в одному часі з дослідниками, не давало можливості уникнути суб'єктивізму, навіть за умов відсутності абсолютного політично-ідеологічного диктату характерного для попередньої доби сталінського тоталітаризму.

Вищезазначені обставини позначилися на структурі розділу в цілому. Ми намагались витримати логіку розгляду історичного процесу від оприлюднення політичних рішень до їхнього конкретного втілення, з погляду формування історіографії всього розмаїття питань, що стосуються матеріально-технічного та кадрового забезпечення сільського господарства України та українського села в цілому в добу, коли на вершині кремлівської

партійно-радянської піраміди перебував Микита Хрущов (1953 – 1964 рр.).

Для з'ясування логіки формування об'єктивного відображення реальної дійсності в історіографічному процесі, важливо окреслити становлення історичних знань про матеріально-технічне й кадрове забезпечення українського села у добу “хрущовських реформ” на історіографічних матеріалах їхнього сьогодення. Вибір публікацій, що співпадають лише з добою правління М. Хрущова, зумовлений основним завданням цього розділу, яке спрямоване на те, щоб всебічно охарактеризувати спроби модернізації всього комплексу виробництва сільськогосподарської продукції в Україні, в їх висвітленні вітчизняною історичною думкою другої половини 1950-х – початку 1990-х рр. в контексті матеріально-технічного й кадрового забезпечення українського села зазначеного періоду. Насамперед йтиметься про специфіку проблеми матеріально-технічного піднесення сільськогосподарського виробництва та підвищення професійної фаховості трудівників села їхнього висвітлення в тогочасній науковій та частково в суспільно-політичній літературі.

2.1. Становлення історичних знань із питань матеріально-технічного і кадрового забезпечення українського села 1953 – 1964 рр.

Однією з найхарактерніших ознак усієї радянської історіографії була зосередженість на проблемах новітньої історії, а нерідко власне на сучасності. Звідси прямо випливало те, що історія будь-якого питання максимально політично актуалізувалася й навряд чи потрапляла б до друкованих видань, якби не містила прив'язки до «історичних накреслень» партії. Надто це стосувалося

розвитку економіки (“народного господарства”), абсолютно жорстко втисненої в прокрустове ложе чергового п’ятирічного плану.

Українська РСР, як основна житниця Союзу, всі роки радянської влади завжди була об’єктом підвищеної уваги правлячої партії, всіх її центральних і територіальних органів та союзного уряду. Зауважимо, що на Гербі Української РСР серп було розташовано поверх молота не випадково. Це мало символізувати важливість для України насамперед сільськогосподарського, а не промислового виробництва (див. Додаток А).

Слід спеціально зазначити, що становлення історичних знань з питань розвитку матеріально-технічної бази й кадрового потенціалу українського сільського господарства відбувалось в умовах перманентної гострої політичної й ідеологічної конфронтації СРСР з країнами Заходу. Однак початок правління М. Хрущова в цьому сенсі ознаменувався першими спробами лібералізації.

В цих умовах значної уваги набуло питання перспектив розвитку матеріального виробництва в країні. Серед радянських і зарубіжних науковців набуває нового розмаху дискусія щодо майбутнього соціалізму і капіталізму.

Загострення дискусії між радянськими і західними науковцями було тісно пов’язане з проблемою швидкого прискорення науково-технічної революції. При цьому на кордоном у розвинених країнах НТР набула високих показників, тоді як у СРСР все ще давалося взнаки помітне технологічне відставання цілої низки галузей промисловості. За таких умов у радянському суспільстві проводилася величезна ідеологічна робота щодо дискредитації й спотворення сутності політичного, соціального і економічного життя Заходу. Взяті на озброєння радянськими

суспільствознавцями тогочасні ідеологічні стереотипи дають змогу знайти орієнтири їхнього мислення і певною мірою збагнути притаманну їм, нехай і хибну, логіку міркування в процесі висвітлення стану сільського господарства в країні.

Радянські дослідники того періоду постійно вдаючись до критики ринкових форм господарювання, часом вигадували свої власні теорії та насичені клішованими пропагандистськими настановами суто штучні конструкції. Не маючи переконливих аргументів, тогочасна радянська наука вочевидь спрямовувала дискусію в бік ідеологічної риторики, не визнаючи навіть цілком очевидних переваг в економічних моделях Заходу. Самі незаперечні успіхи науково-технічної революції у капіталістичних країнах негайно спричиняли у радянських ідеологів абсолютно алогічну реакцію повного автоматичного відторгнення. На загал у Радянському Союзі намагалися всіляко дискредитувати навіть той неспростовний факт, що західні країни, за допомогою технічної модернізації, не лише збільшували прибутки своїх підприємців, але значно підносили ефективність економіки в цілому, піднімаючи на значно вищий рівень не лише виробничі процеси, але й забезпечували якісно новий рівень життя самих широких верств трудящих

Подальші перспективи для своєї країни правляча верхівка СРСР та її часто відверто псевдонаукова обслуга бачили лише в разі назавжди жорстко детермінованій моделі адміністративно-планової економіки не визнаючи ніяких інших типів її організації. При цьому цей очевидний догматизм лицемірно прикривався «турботою партії» про простих радянських трудівників [299, 129].

Разом з тим, радянські суспільствознавці, активно пропагуючи нову програму КПРС, прийняту її XXII з'їздом безпідставно стверджували, що резерви виробничих відносин капіталізму є надто

обмеженими для науково-технічної революції. Тому втілення НТР і використання її в інтересах суспільства могло відбутися тільки за допомогою соціалізму.

Але було б недоцільно повністю заперечувати будь-які погляди радянських суспільствознавців щодо шляхів і перспектив розвитку суспільно-економічних відносин в аграрному секторі народного господарства. Так, вони певною мірою мали рацію в тому, коли наполегливо рекомендували, на відміну від закордонних колег, не відмовлятися від методу планування сільськогосподарського виробництва і контролювати його розвиток як шляхом регулювання цін на сільськогосподарську продукцію, так і за допомогою податкової політики і кредитної системи [299, 225]. Проте в Радянському Союзі такі принципи обмежувались завищеними показниками планів розвитку країни і негативним ставленням партії до того, щоб реформуючи існуючу модель виробничих відносин в сільському господарстві, торкатись її ключових засад.

Саме в таких умовах відбувалося становлення історичних знань про піднесення матеріально-технічного й кадрового забезпечення українського села в добу хрущовських реформ. Вплив партійних настанов щодо боротьби з посиленням ідеологічного впливу Заходу на українську радянську історіографію можна добре прослідкувати, дослідивши матеріали по даній проблемі, які друкувалися на сторінках «Українського історичного журналу», що був заснований у 1957 році. Вибір вказаних тематичних публікацій, що співпадають з періодом правління М. Хрущова, пов'язаний із необхідністю висвітлити тогочасні актуальні проблеми в контексті досліджуваної теми, з'ясувати умови їх написання та інформаційне наповнення.

Варто зазначити при цьому, що період другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. досить вузько репрезентовано в сучасних працях.

Натомість доволі суттєві зміни в сільському господарстві та житті селянства в цілому в період хрущовської «відлиги» викликали помітний інтерес у радянських істориків. Останніх до цього зумовлювала як ідеологічна кон'юнктура, так і здорова фахова зацікавленість дослідженням проблем села. До того ж тематичне розмаїття наукових інтересів, а відповідно і публікацій здебільшого відповідало тогочасним партійним директивам.

Щоправда, висвітлюючи матеріально-технічне й кадрове забезпечення сільського господарства та інші проблеми життя села українські радянські науковці у звичному відверто-наказному порядку при висвітленні будь-якої суспільної важливої проблеми змушені були брати за основу партійні настанови. Тому навіть в публікаціях часів вищого піку «відлиги» надмірно часто фіксуємо розлоге цитування рішень з'їздів партії і пленумів ЦК, різноманітних партійних ухвал, директив і самих виступів партійно-радянських лідерів [658, 43, 660, 210; 409, 72; 465, 406]. При цьому наречення пролетаріату «старшим братом» обов'язково відображалось на численних агітаційно-пропагандистських матеріалах того часу, де місто й індустрія завжди і обов'язково зображували як вищі за село (див. Додаток Д).

Аналіз тогочасних публікацій свідчить, що у період хрущовської «відлиги» було ухвалено надзвичайно велику кількість партійно-урядових рішень, які стосувалися пошуку шляхів швидкого розвитку сільського господарства й збільшення виробництва ним рослинницької і особливо тваринницької продукції. Серед них особливо виділялися рішення вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС «Про заходи подальшого розвитку

сільського господарства СРСР” [658] та тотожні за змістом рішення, що конкретизували ситуацію в Україні жовтневого (1953р.) пленуму ЦК КПУ [658, 44]; січневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС “Про збільшення виробництва продуктів тваринництва” [658, 47]; лютого пленуму ЦК КПРС “Про подальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій” [658, 48, 51]; грудневого(1958 р.) пленуму ЦК КПРС [658, 51]; доповідь М. Хрущова на XXI з’їзді КПРС про шляхи розвитку народного господарства СРСР у семиріччі 1959 – 1965 рр. [658, 51]; рішення січневого (1961р.) пленуму ЦК КПРС [559, 39] та інші.

Слід при цьому зазначити, що, незважаючи на суттєві кроки по боротьбі з культом особи Сталіна, подальші успіхи в напрямку поліпшення матеріально-технічного й кадрового забезпечення українського села на думку тогочасного керівництва країни мали бути неодмінно пов’язані з діяльністю партійних органів і неодмінно з пропагандистським висвітленням їх активної роботи безпосередньо на селі [256, 3]. З цією метою кремлівська влада приділяла значну увагу розширенню сільських партійних осередків. Так на кінець 1953 р. в селах України працювало 130 тис. комуністів і близько півмільйона комсомольців. При цьому мережа первинних партійних організацій охоплювала майже всі колективні господарства. Щоправда багато з них існували суто формально будучи свого роду ритуальним доповненням до посад голів колгоспів і суттєво ніяк не впливали на агропромисловість. Така ситуація в значній мірі була зумовлена відсутністю на керівних посадах по справжньому кваліфікованих кадрів, керівників підрозділів, які в силу своєї недостатньої фахової компетентності, не кажучи вже про все ще живі традиції і звички жорсткої сталінської адміністративно-командної системи не могли відстоювати власну позицію перед головами колгоспів, які в свою

чергу також далеко не завжди були здатні високопрофесійно виконувати свої посадові обов'язки.

Однак історики того часу одностайно схвально оцінювали діяльність партійних осередків в українському селі, зокрема їхню роль в інтенсифікації сільгоспвиробництва, впровадженні нових й удосконаленні попередніх технологій в сільському господарстві. Особливо наголошувалось на виключно важливій ролі комуністів в професійному та ідеологічному вихованні нових кадрів для народного господарства.

Тож не дивно, що розвиток сільського господарства в період М. Хрущова в працях українських дослідників того часу, які публікувались у головному історичному часописі республіки дістав виключно позитивні оцінки. Вчені наголошували на успіхах в зміцненні виробничо-технічної бази обслуговування колгоспів, доцільності реорганізації машинно-тракторних станцій і продажу техніки колгоспам [256, 12], [559, 39]. Це, на їхню думку, сприяло підвищенню продуктивності сільського господарства, суттєво покращило механізацію сільськогосподарських робіт і дало змогу «зосередити в одних руках землю і техніку» [273, 33].

Щоправда окрім суто ідеологічного оспівування успішної політики партії в сільському господарстві, значна кількість публікацій науковців містила й корисний фактологічний матеріал. У ньому знайшли відображення статистичні дані, звіти, трудові будні селян тощо.

Особливу увагу автори журналу звертали на висвітлення процесу зміцнення в 1950-х роках зв'язків між колгоспами, радгоспами, машинно-тракторними станціями і міськими промисловими підприємствами. Однак така в цілому позитивна співпраця, на їхню думку, носила не однозначно позитивний характер, оскільки, наприклад, забезпечення колгоспів технікою і

необхідними будівельними матеріалами супроводжувалось багаточисленними фактами службових зловживань або навіть і прямих фінансових махінацій [658, 44]. З іншого боку, було багато випадків реальної матеріально-технічної допомоги колективів фабрик і заводів колгоспам і МТС, участі трудівників з міст у сільськогосподарських роботах [658, 45].

В цілому тогочасні дослідники в абсолютній більшості зазначали, що модернізація сільськогосподарського виробництва за рахунок активної допомоги промислових підприємств міст мала важливе значення і сприяла пришвидшенню її темпів, зростанню її кількісних і якісних показників. Унаслідок цього було збудовано і технічно оснащено велику кількість сільських машинно-тракторних майстерень і суттєво поліпшено процес механізації сільськогосподарських робіт. Щодо цього історики зазначали, що стрімкий розвиток матеріально-технічної бази села дав змогу машино-тракторним станціям виконувати навіть доволі складні ремонтні операції, які до того проводили переважно на великих заводах важкої промисловості [658, 46]. Водночас у публікаціях часто йшлося про активізацію роботи винахідливих сільських фахівців, які нерідко знаходили можливість навіть в технічно збіднених умовах пересічного українського села перевиконувати заплановані обсяги ремонту сільськогосподарської техніки та інших складних для села робіт по механізації виробничих процесів [658, 46-49].

Загалом в історичній періодиці періоду Хрущова відклався значний масив інформації про матеріально-технічну допомогу міста селу, промисловості, – сільському господарству Серед її основних напрямів виокремлювали: постачання необхідних матеріалів промислового виробництва цегли, металевих та залізобетонних

конструкцій для будівництва виробничих приміщень, забезпечення сільгосптехнікою, автотранспортом верстатами й зварювальними агрегатами та різноманітними видами інструментів, активне впровадження електрифікації й механізації в сільськогосподарському виробництві та інше [465, 67, 68].

Значну увагу на шпальтах «Українського історичного журналу» тогочасні історики звертали на трудові кадри сільськогосподарського виробництва, зазначаючи, що до участі в сільськогосподарських роботах дедалі активніше стали залучати не лише працівників промислових підприємств, а й студентів та учнівську молодь. Така ситуація багато в чому була зумовлена збільшенням посівної площі просяних культур і збільшенням обсягів заготівельних робіт, насамперед, заготівлі овочів та картоплі [465, 71].

Також автори публікацій активно порушували проблему матеріальної зацікавленості селян, наголошуючи на тому, що з другої половини 1950-х років винагорода за працю в колгоспах поступово зростала, при чому не лише в натуральній, але й в грошовій формі, частішали випадки фінансового заохочення і преміювання [658, 51; 35, 190; 38, 33].

Однак реальний стан речей далеко не повністю відповідав дійсності, оскільки у публікаціях зазвичай враховувалися лише показові, вигідні для влади статистичні показники або асигнування в сільське господарство загалом [559, 40]. Так, зокрема, підкреслювалося що за період 1956 – 1960 рр. державні дотації в сільське господарство були збільшені у два рази і досягли майже 27 млрд. крб. [273, 33]. Між тим навіть в офіційних партійних документах, зокрема в контрольних цифрах розвитку народного господарства на семирічку 1959 – 1965 рр. вказувалось, що загальне зростання капіталовкладень у сільське господарство було здійснено

переважно за рахунок самих колгоспів. Зокрема, “контрольними цифрами”, які оприлюднили на XXI з’їзді КПРС було передбачено, що для потреб сільського господарства 150 млрд. карбованців повинна виділити держава, але набагато більше, близько 350 млрд. за цей же період мали витратити на виробничі потреби самі колективні господарства (із них – майже 100 млрд. на придбання техніки, решту – на будівництво і благоустрій села). При цьому зазначалося, що такі планові капітальні вливання майже у 2 рази перевищують вкладення 1952 – 1958 рр. [472, 448].

Іншими словами, радянські історики, виконуючи партійне замовлення, фактично виправдовували викачування коштів із сільгосп підприємств на користь запланованих державою показників зростання.

Щоправда слід зазначити, що становлення наукових знань про матеріально-технічне й кадрове забезпечення українського села в досліджуваний період не було позбавлене й певної критики з боку авторів публікацій. Одним із найбільших прорахунків влади дослідники вважали поширену практику відрядження в розпал тих чи інших польових робіт працівників промислових підприємств для роботи на селі зі збереженням посадових окладів на їх основному місці роботи. На їхню думку, така практика суттєво впливала на зростання цін як на промислову, так і на сільськогосподарську продукцію.

Однак, в подальшому переважна, власне лєвова більшість українських колгоспів в період збору врожаю почала обходитись майже виключно власними людськими і матеріальними ресурсами. Це безумовно не стосувалося значної кількості робітників промислових підприємств, яких залучали до роботи на цілинних землях [658, 47]. У тогочасній радянській пропаганді людей, яких

відряджали на цілину, зображували усміхненими і щасливими (див. Додаток Е).

Загальний огляд публікацій «Українського історичного журналу», які так чи інакше торкалися життя українського села підтверджує, що на його сторінках в означений період домінували ідеологічні пріоритети щодо висвітлення сільськогосподарської тематики. Це підтверджується і тим, що особливе місце в публікаціях істориків займало висвітлення культурно-освітньої діяльності серед колгоспників. Вона вимагала демонстрацію спеціальних кінофільмів, налагодження повсюдного радіомовлення, застосування різноманітних методів наочної агітації, зокрема, стінгазет, встановлення дошок пошани тощо. Науковці наголошували на суттєвій шефській допомозі промислових підприємств і міських установ колгоспам у забезпеченні їх бібліотек різноманітною художньою, політичною і сільськогосподарською літературою. Також активно висвітлювалася практика проведення спільних показових виставок досягнень місцевих господарств за участю жителів міст і сіл [658, 49–50; 256, 10; 465, 66, 73; 273, 35–36].

Керівництво країни вбачало перспективним напрямом подальшого розвитку колгоспів зміцнення кадрів їх керівників і спеціалістів (агрономів, зоотехніків, інженерів) за рахунок широкого залучення спеціалістів із міст. Саме з цією метою в 1955 році ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалили спільну постанову «Про заходи щодо подальшого зміцнення колгоспів керівними кадрами», згідно з якою до роботи в економічно слабких господарствах було залучено близько 30 тис. фахівців із профільних відомств, промислових підприємств, освітніх закладів і науково-дослідних установ [445, 50]. Статистичні дані підтверджують, що на практиці такі перетворення не принесли

помітних позитивних результатів. Так, вже через два роки в колгоспах залишилось працювати лише близько 3 тисяч направлених працівників [445, 53].

Та незважаючи на це дослідники підкреслювали, що кадрове зміцнення колгоспів кваліфікованими спеціалістами сільського господарства все ж допомогло в майбутньому значно поліпшити виробничі, а отже і фінансові показники сільськогосподарського виробництва. Помітну роль у цьому відіграли, на їх думку, Українська сільськогосподарська академія, Дніпропетровський сільськогосподарський інститут, Всесоюзний науково-дослідний інститут кукурудзи та інші [465, 72; 273, 39]. Поступово в колгоспах неухильно зростала частка висококваліфікованих спеціалістів сільського господарства. Так, за інформацією Є. Талан, у 1957 р. вищу спеціальну освіту мали 68,7% директорів МТС, 66,4% головних інженерів, 74,5% головних агрономів і 64,7% головних зоотехніків господарств [559, 40].

А. Санцевич наводить цікаву статистику участі молоді Української РСР тобто людей, які вже мали достатньо високу для свого часу загальну освіту у сільськогосподарському виробництві, зокрема, у тваринництві. Якщо у 1953 р. у цій галузі працювало 50 тис. молоді із середньою і неповною середньою освітою, то в 1958 р. – вже 125 тис. Показники загальної кількості молоді в цій галузі сільського господарства України були ще вищими: 266 тис. осіб у 1958 р. і 450 тис. осіб у 1961 р. [518, 121].

В цілому комплексний аналіз публікацій радянських істориків досліджуваного періоду на шпальтах «Українського історичного журналу» засвідчує помітний інтерес з їхнього боку до висвітлення зрушень в матеріально-технічному й кадровому забезпеченні в сільському господарстві Української РСР протягом 1953 – 1964 рр.

і дає змогу виявити ряд важливих тенденцій, характерних для тогочасної історичної науки в цілому.

По-перше, історична наука і в цей період носила винятково заідеологізований характер. Обов'язковою частиною кожного дослідження було возвеличення ролі партії та її чинних керівників. Крім того, вчені фактично директивно були зобов'язані висвітлювати лише позитивні явища реалізації партійного курсу та визначених ним шляхів піднесення сільського господарства. Це ж стосувалося і показу ролі безпосередніх організаторів цих перетворень на місцях [256, 5].

По-друге, переважна більшість вчених того періоду намагались зображувати міський пролетаріат ідеологічно й цивілізаційно більш прогресивним порівняно з все ще «відсталими» сільськими трудівниками.

По-третє, автори публікацій здебільш акцентували увагу на стані справ в східних ідустріальних Донецькій, Дніпропетровській, Харківській, Запорізькій і Одеській областях, тоді як проблеми матеріально-технічного і кадрового забезпечення сільгоспвиробництва в західних областях України, за винятком поодиноких згадок, майже не висвітлювались.

Водночас українські радянські історики, продовжуючи звично оспівувати досягнення компартії в реалізації її політики в сільському господарстві країни, на відміну від попереднього періоду сталінської тиранії все ж робили чимало спроб не оминати увагою й негативні явища на селі та факти зловживань місцевого як партійно-радянського так і, власне, колгоспного керівництва. Така ситуація в певній мірі була пов'язана з ліберальними тенденціями часів правління М. Хрущова, коли на відміну від його попередників будь-яка критика керівництва з боку науковця могла закінчитись фатально.

Викладене дає підстави констатувати, що в цілому автори «Українського історичного журналу» в період 1953 – 1964 рр. сприяли накопиченню історичних знань з сільськогосподарської тематики, функціонування сільського господарства й життя села незважаючи на те, що вони в своїх дослідженнях все ж дотримувалась позицій вульгарно-марксистської методології. Тобто науковці цього часу все ж зробили вагомий внесок у розробку проблем зміцнення технічної бази сільського господарства в селі, комплексної механізації сільського господарства, наситивши більшість своїх публікацій доволі багатими і промовистими фактологічними матеріалами.

Але з іншого боку, джерельна база їх публікацій часто хибувала на надмірне переказування партійних документів, тоді як думок авторитетних фахівців, закритих матеріалів інспекцій майже не наводилося. На нашу думку, звернення до цих джерел, а також фахових часописів з різних галузей сільського господарства вказаного періоду, відкриває більш докладну картину реального матеріально-технічного та кадрового стану сільського господарства України другої половини 1950 – 1960-х рр.

Слід також зазначити, що на формування “історичних” знань про стан справ у сфері матеріально-технічного та кадрового забезпечення українського села суттєво впливали самі державні та регіональні партійно-радянські керівники.

В цьому контексті важливо враховувати, що вирішальною мірою на ситуацію в господарсько-економічному житті країни, а відповідно – на її відображенні в науковій та суспільно-політичній літературі, впливав особистий стиль управління самого Микити Хрущова. На думку дослідників того періоду, у його діяльності на посаді очільника партії і держави потрібно виокремити два періоди: ранній – відносно демократичний і пізній (з 1960 р.) – виразно

авторитарний [648, 158-159]. На нашу думку, така модель “авторитарного патерналізму” в системі “керівник – підлеглий” поширювалася не лише на всю вертикаль влади в СРСР, але також і на наукові інституції, які так чи інакше досліджували поточний стан економіки, прийняття і реалізацію внутрішньо-політичних політичних і, навіть, суто господарських рішень. Тому не дивно, що у тотально контрольованому суспільстві, люди стають подібними до своїх керівників і постають такими самими для своїх підлеглих.

Як відомо, М. Хрущов був людиною багато в чому непередбачуваною і до того ж холериком по темпераменту, однак, разом з тим, прагматиком. У контексті нашого дослідження варто зауважити, що, будучи людиною свого часу він завжди цікавився кадровим питанням і тим як ці “кадри вирішують усе”? І зовсім не випадково, що вже у постанові пленуму ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 14 жовтня 1954 р. було зазначено про те, що “нині чинний адміністративно-управлінський апарат відволікає надто велику кількість працівників від безпосередньої участі в матеріальному виробництві, тоді як подальший розвиток радянської економіки значною мірою залежить від правильного розподілу трудових ресурсів між виробництвом та управлінням” [484, 512].

У вказаній Постанові було також спеціально наголошено, що в процесі скорочення працівників адміністративно-управлінського апарату потрібно “забезпечити переведення цих працівників на промислові й сільськогосподарські підприємства, на будівництво і транспорт, організовуючи за потреби їхнє навчання виробничим професіям. Також необхідно рішуче уникати помилок, які допускали в минулому, коли при скороченні адміністративно-управлінського персоналу замість пересування працівників із апарату на виробництво відбувалося їх переміщення з однієї управлінської організації в іншу” [484, 513-514].

Чекаючи першу особу держави тобто Микиту Хрущова у себе в Донецьку, тогочасний обласний партійний очільник О. Ляшко згадував: “По минулим зустрічам, по виступам я вже знав про його характер, про манеру поведінки, де проривається то доброзичливість, то різкість, про його вимогливість до кадрів, особливо в частині конкретних завдань в сфері промисловості, сільського господарства, будівництва. Все це я чув і бачив на різних нарадах і розширених пленумах ЦК, на яких мені довелося бути, його гострі репліки. Очевидно, відчуваючи неприязнь до загальних фраз, він дратувався, дозволяючи собі переривати промову кожного, хто надто довго виступав, і буквально закидати його питаннями про конкретні показники в роботі, про людей, які освоюють нову техніку і технологію, передові методи праці, пам’ять на які у нього була прекрасна” [648, 161].

В цілому слід зазначити, що не стільки в історичній думці тих часів, скільки в мемуарній літературі усталилася відтоді цікава інтерпретація хрущовського стилю управління, який поширювався на чиновників різного рівня. Для адекватного відображення історичної дійсності це бачення є не просто цікавим. Ще один яскравий представник української номенклатури хрущовської доби В. Гаман згадував: “Тоді культивувалася така думка: немає першого і другого секретаря, а є секретар по запчастинах і секретар по кукурудзі. Обґрунтовували це так: запчастини – це державна проблема, отже, перший секретар за рангом хай і займається цією проблемою. А для другого – кукурудза – для села проблема №1. Правильно? Правильно. Тоді за роботу, товариші” [99, 11].

В контексті загального аналізу проблеми нам імponує думка В. Крупини про те, що М. Хрущов керував країною у складний час: “Міркування геополітичного характеру вимагали дисциплінованості і беззастережного виконання виробничих планів, проте реалії

Радянського Союзу середини 1950-х років потребували інших методів менеджменту, ширшого використання мотиваційних прийомів підвищення продуктивності праці, ефективності управління. Його спроби запровадити економічні стимули, підвищити свободу дій керівників і водночас відповідальність управлінців давали позитивні результати, проте були недостатньо продумані. Повернення до режиму особистої необмеженої влади, що його здійснив М. Хрущов на межі 1950 – 1960-х рр., посилювало самовпевненість і зумовило збільшення кількості волюнтаристичних рішень” [648, 165].

Цікаво простежувати становлення історичних знань про матеріально-технічне й кадрове забезпечення українського села у добу “хрущовських реформ” за матеріалами українських центральних політичних та професійних часописів – «Комуніст України», «Колгоспник України», «Механізація сільського господарства» тощо. Їх аналіз дає вагомі підстави твердити, що вивчення проблем сільськогосподарського виробництва республіки було насамперед зумовлене політичним замовленням партійних ЦК КПУ.

Так у всіх без виключення публікаціях підкреслювалися партійні витoki позитивних змін у сільськогосподарському виробництві. Нерідко доволі обмежене в плані загальної культури партійне керівництво навіть самого вищого рангу широко вважало, що будь-яке рішення пленуму автоматично демонструє прогресивний характер комуністичного вчення і надає потужний імпульс у розвитку сільського господарства. Проте обґрунтування програмних документів зводилось, власне, до гучних закликів і штампів про необхідність різкого збільшення продукції рільництва і тваринництва шляхом «великої і напруженої роботи» [234, 50-51]. Догматично налаштована партійно-радянська номенклатура

вважала, що сільські трудівники так само безвідмовно як і вони «із особливим ентузіазмом» сприйматимуть заклики «докласти всіх зусиль» для покращення показників сільського господарства.

Характерно, що як сам М. Хрущов так і його оточення, переслідуючи власні політичні цілі, намагаючись всіляко дискредитувати політичних конкурентів нового лідера партії і держави всіляко критикували діяльність представників старої кремлівської когорти: Маленкова, Кагановича і Молотова. З цією метою їх в той чи інший спосіб постійно таврували як противників нових реформаторських заходів і зміцнення матеріальної підтримки сільського господарства та села в цілому. Їм, зокрема, приписували перешкоджання виконань рішень партії, спрямованих на підйом сільського господарства, підтримку бюрократичного механізму планування в колективних господарствах і гальмування заходів, спрямованих на підвищення матеріальних стимулів праці колгоспників [234, 51]. Щодо цього такий дослідник як Р. Карташов цитує слова М. Хрущова про те, що новий порядок планування сільськогосподарського виробництва повинен передбачати «контроль за виробництвом основних продуктів в тій кількості, яка необхідна для постачання міст і промислових центрів, потреб торгівлі і створення резервів» [234, 59].

Аналіз всього комплексу джерел та публікацій дає підстави твердити, що в цілому реформаторський курс М. Хрущова в аграрному секторі економіки був спрямований на створення потужної матеріально-технічної бази в сільському господарстві країни. Як слушно зауважує, М. Хотенко, трансформація економічних основ сільського господарства в добу відлиги мала тісний зв'язок із серйозним вдосконаленням його матеріальної бази, паралельно із технічним переозброєнням праці селянина» [603, 1]. Адже основні процеси сільськогосподарського

виробництва все ще залишалися дуже трудомісткими, натомість його масштаби постійно зростали. Відтак, зазначали українські науковці, за низького рівня механізації сільське господарство України, ослаблене окрім всього іншого і величезними демографічними втратами Другої світової війни, відчувало постійну нестачу в робочій силі, а отже, не могло нормально розвиватись. За цих умов джерелом для модернізації сільського господарства мала стати подальша індустріалізація країни, і насамперед розвиток і зміцнення важкої промисловості [603, 1].

Водночас у змістовній статті О. Нестеренко підкреслювалося винятково важливе значення комплексного впровадження техніки в сільгоспвиробництво: «Все засвідчує, яка величезна роль належить технічному прогресові, найхарактернішою рисою якого є тепер перехід до комплексної механізації і автоматичного управління виробництвом із застосуванням засобів електронної техніки» [379, 38]. Підвищення рівня механізації, електрифікації і автоматизації сільськогосподарського виробництва мало, на його думку, стати не лише потужним чинником піднесення «культурно-технічного» рівня села, а й допомогти перетворити сільськогосподарську працю в індустріальну [379, 38].

Значна кількість публікацій була пов'язана з аналізом діяльності та розвитку машинно-тракторних станцій, які, як вважали їх автори до прийняття кардинальних рішень 1958 р. мали в подальшому відіграти вирішальну роль у покращенні показників роботи всіх галузей сільського господарства й збільшенні виробництва як валової так і товарної продукції рослинництва і тваринництва. Тому й всі сподівання на розвиток усіх галузей виробництва, а також підвищення матеріального рівня життя колгоспників багато в чому пов'язувалися з успіхами по розбудові МТС [545, 24].

Науковці виходили з того, що матеріально-технічна база МТС постійно зростала як в кількісних так і в якісних показниках. Концентрація більшості техніки на машинно-тракторних станціях мала дати значний економічний ефект та позитивно позначитись на більш продуктивному її використанні. Унаслідок цього колгоспи мали зосереджували свою увагу переважно на формуванні виробничих кадрів, а не купівлі та ремонті машинної техніки [234, 48].

Відомий на той час автор – М. Співак – наголошував, що в середині 1950-х років в 1397 машинно-тракторних і спеціалізованих станціях Української РСР було зосереджено понад 160 тис. тракторів, понад 45 тис. комбайнів, 27 тис. автомашин, 40 тис. різних двигунів і електромоторів. З урахуванням цих енергетичних ресурсів потужність кожної МТС досягала 5,5 тис. кінських сил [545, 24]. До того ж за період 1950 – 1956 рр. значно зросла питома частка більш економічних дизельних тракторів [545, 25]. З цього приводу автори журналу «Комуніст України» вказували на значну увагу з боку партії до проблеми механізації сільського господарства. Свідченням цього, на їх думку, був вже той факт, що «лише протягом однієї шостої п'ятирічки село одержить на 55 тис. тракторів більше, ніж за всі попередні 25 років» [557, 36].

Слід зазначити, що проблема посилення механізації сільськогосподарського виробництва в публікаціях цього періоду аналізувалась все ще під кутом зору кількісного збільшення потрібної техніки. При цьому більшість авторів воліли не помічати того очевидного факту, що якість багатьох машин і механізмів, призначених для роботи в сільському господарстві, залишалась все ще незадовільною [557, 39]. Так, І. Алтайський, закриваючи очі на проблеми якості всіляко ратував за те, що необхідно скоротити терміни випуску і впровадження нової техніки в колгоспне і

радгоспне виробництво. Він пояснював це гостротою проблеми. За його розрахунками, для завершення комплексної механізації сільськогосподарського виробництва під час виконання завдань семирічного плану розвитку народного господарства СРСР у 1959 – 1965 роках необхідно було створити близько 600 нових типів машин і устаткування [5, 21].

В дусі риторики партійних вождів, публікації рясніли численними заголовками щодо будь-яких помітних, а нерідко і просто «вражаючих» успіхів у господарських перетвореннях. Досягнуте в постсталінський період в Україні значне збільшення валових зборів зернових та технічних культур, швидке зростання виробництва продуктів тваринництва, помітне зміцнення економіки колгоспів і радгоспів – все це мало стати яскравим підтвердженням того, що в Радянському Союзі успішно відбувається стрімке піднесення сільського господарства [59, 32-33].

Спираючись на непогані показники другої половини 50-х років М. Хрущов у доповідді на XXI з'їзді КПРС вдався до звичної для його стилю роботи безапеляційно- «напористої» демагогії, заявивши що «основним завданням в галузі сільського господарства є досягнення такого рівня виробництва, який дасть можливість повністю задовольнити потреби населення у продовольстві, а промисловості – в сировині і забезпечити всі інші потреби держави в сільськогосподарській продукції і прискорити виконання плану не за сім, а за п'ять років» [59, 29-30]. Виходячи з цього всі ланки влади намагались ствердити в суспільстві думку, що саме з ініціативи передових колгоспів і радгоспів має розгорнутися всенародний рух за розв'язання завдання історичної ваги – в найближчі роки «наздогнати й перегнати» Сполучені Штати Америки по виробництву м'яса, молока і масла на душу населення [434, 1].

У чисельних публікаціях гостро порушувалася проблема підготовки і підвищення кваліфікації кадрів сільського господарства України. Так вже після Жовтневого (1953 р.) пленуму ЦК Компартії України науковці з оптимізмом вітали новину, про те, що він зобов'язав Міністерство сільського господарства і заготівель УРСР, обкоми, міськкоми і райкоми партії направити до МТС і спеціалізованих станцій – 3800 інженерів-механіків, 1800 техніків-механіків, і для постійного працевлаштування в колгоспах – 26 тис. агрономів [207, 8]. Згодом секретар по сільському господарству ЦК КПУ М. Бубновський наголошував, що вже на початок 1956 року багато колгоспів, насамперед економічно слабких, було зміцнено досвідченими фахівцями, які прийшли працювати в господарства з партійних і профільних установ. Відтоді більшість голів колгоспів мала середню спеціальну та вищу освіти і тільки третина залишалась практиками сільського господарства [60, 39]. Однак керівні посади в колгоспах все ще часто обіймали не досвідчені фахівці своєї справи, а просто місцеві чиновники з партійними квитками. Той же М. Бубновський не уточнюючи їхню кількість, вказував, що «окремі обкоми й райкоми послабили роботу в доборі і вихованні голів колгоспів, внаслідок чого деякою частиною артілей керують особи, які не мають не лише відповідної фахової підготовки, але й практичного досвіду» [60, 39]. З цього можна зробити логічний висновок про те, що добре володіючи канцелярсько-бюрократичною еквілібристикою місцевий партійно-радянський апарат, воліючи не випасти з власної «обойми», намагався будь-що догодити імпульсивним вимогам нового лідера партії, «малюючи» для цього на папері показники, які б потішили його амбіції.

Більш помітні зміни відбулись у кадровому забезпеченні машинно-тракторних станцій. М. Співак акцентує увагу на тому, що

якісний керівний склад МТС до і після вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС виглядав наступним чином: директори МТС з вищою освітою – відповідно 29,3% і 61,4%, головні інженери МТС відповідно – 17 % і 83%, завідувачі майстерень – 34% і 43% [557, 38]. Однак справа ускладнювалася тим, що місцеві керівники партійних, радянських і сільськогосподарських органів часто насторожено або й просто вороже ставились до інженерів і техніків, які прибули з міст на роботу в МТС і свідомо не забезпечували їм відповідних побутових умов, сподіваючись на те, що такі потенційні конкуренти залишать свої посади і повернуться в міста. Саме це, на думку М. Співака, суттєво ускладнювало високопродуктивне використання техніки.

Водночас науковці, аналізуючи кадровий склад систематично порушували проблему підготовки нових фахівців для сільського господарства і підвищення кваліфікації тих, хто вже працює. Цьому сприяло те, що на кінець 1950-х років в Україні було вже 18 сільськогосподарських вищих навчальних закладів і 127 сільськогосподарських технікумів. У них навчалось 110 тис. спеціалістів, з яких 76 тис. – з відривом від виробництва [277, 15]. Сільськогосподарські інститути й технікуми повинні були суттєво «оживити» кадровий склад керівної ланки колгоспів. З цього приводу І. Котов у журналі «Колгоспник України», слідуючи за настановами партійно-радянського керівництва країни, зазначав, однак, що більшість з них, маючи спеціальні знання, справляються з виробничими обов'язками, проте для розв'язання окремих складних питань сільськогосподарського виробництва у них не вистачає практичного досвіду [277, 15].

Тож не дивно, що тогочасні науковці всіляко обстоювали тезу, що новий курс аграрної політики комуністичної партії забезпечив суттєве поліпшення матеріального добробуту колгоспного

селянства. А відтак у численних статтях повсякчас наводились мотиваційні заклики до збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. Потужним стимулом для цього мало стати матеріальне заохочення колгоспників і насамперед механізаторів [46, 4]. Справді, певні успіхи в розвитку сільського господарства України уможливили збільшення не лише натуральної, але тепер вже й грошової оплати трудодня колгоспників. Їм почали видавати додаткову оплату за перевиконання виробничих завдань, що підвищувало матеріальну зацікавленість й відповідно впливало на продуктивність праці [113, 69]. Влада вважала, що заохочені таким чином працівники села надалі з більшою довірою сприйматимуть заклики і гасла керівництва й візьмуть активну участь у подальшому підйомі ефективності сільського господарства.

Новий семирічний план розвитку народного господарства, як зазначав згаданий вище М. Бубновський, ставив перед селянством України нові складні завдання. Тому вимоги до кадрів партійних, радянських і колгоспних керівників мали значно зрости. Відповідно до цього, на зміну керівникам, які не відповідали професійним критеріям, мали прийти ініціативні й енергійні працівники, «які добре знають колгоспне і радгоспне виробництво», здатні забезпечити прискорені темпи збільшення виробництва сільськогосподарських продуктів [60, 39]. Така позиція, коли відповідальність за труднощі у досягненні на той час часто завідомо нереальних планових показників перекладалася з вищого керівництва на виконавців, була для нього цілком зручною.

Вагоме місце займали публікації присвячені проблемі усунення відмінностей між містом і селом, в т.ч. пов'язаних з науково-технічним прогресом. Так, автор «Комуніста України» В. Тітов вважав, що «соціалістичне» місто з його «високо індустріальною»

культурою і численними кваліфікованими кадрами робітничого класу та інтелігенції повинно відіграти величезну роль у розвитку сільського господарства [571, 59]. На його думку, «однією з найважливіших форм зв'язку міста й села є шефство промислових підприємств, будівельних організацій, наукових і культурних закладів над колгоспами, радгоспами і МТС, що охоплює організаційно-господарську, технічну й культурну допомогу... [571, 59]. Міста і справді оснащували сільське господарство потужною технікою і направляли в МТС, колгоспи і радгоспи інженерно-технічних працівників, агрономів і зоотехніків, тим самим сприяючи організаційно-господарському зміцненню сільського господарства.

Проте зовсім інакше трактування цьому подає Р. Карташов [234, 49]. Він зауважує, що тогочасна економічна ситуація в країні свідчила про не виправдано різкі відмінності у розвитку великої індустрії, матеріального становища міського населення з одного боку, й сільського господарства та населення села з іншого. Причини цього крились у несправедливому перерозподілі державою коштів і матеріальних ресурсів. Пріоритетним напрямом розвитку економіки було насамперед покращення показників роботи промисловості. Це фактично унеможливило постійну і всебічну підтримку підприємств сільськогосподарського машинобудування [234, 49].

Потрібно також зауважити, що становлення адекватних історичних знань про роль і значення МТС в 1950 – 1960-х рр. проходило в ідеалізованій формі. Нам імponує думка сучасної дослідниці Л. Ровчак, яка, аналізуючи комплекс праць, вказаного періоду присвячених МТС, зазначає, що більшість із них вийшли друком саме в період діяльності машинно-тракторних станцій або відразу після їхньої реорганізації, за умов “коли дослідники

повинні були всіляко доводити “переваги соціалізму”, і не мали права на критичний підхід до висвітлення негативних явищ у суспільстві, а отже, і в сільському господарстві” [504, 4]. Тому значна кількість праць мала фактографічний і описовий характер. В цьому ж контексті дослідниця аналізує праці, видані в “хрущовський” і “брежнєвський” періоди, та праці, що побачили світ в доби “перебудови”. Окрім того, Л. Ровчак слушно наголошує на тому, що автори праць 1950 – 1960-х рр. “оцінювали стан справ в сільському господарстві республіки, не порівнюючи з показниками інших країн, не враховуючи потреби суспільства в сільськогосподарській продукції” [504, 5].

Сьогодні превалює думка, що для всього суспільствознавства доби “відлиги” була характерна певна лібералізація щодо висловлення альтернативних думок на шпальтах громадсько-політичних так і наукових часописів. На нашу думку, це твердження є слушним тільки частково, і дослідницька свобода згасала, щойно “реформи” уповільнювалися, а суспільство дедалі більше потрапляло в обійми волюнтаристських методів управління, які стали особливо відчутними на початку 1960-х рр.

Спільна постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про перебудову управління сільським господарством” (березень 1962 р.) проголосила про перехід до принципово нового механізму управління сільським господарством. В областях, краях, республіках створювалися територіально-виробничі колгоспно-радгоспні (радгоспно-колгоспні) управління сільського господарства, які територіально охоплювали декілька районів. При цьому враховували обсяги виробництва й закупівель продукції та інші економіко-територіальні особливості регіону. До найважливіших повноважень управлінь належали: організація та контроль за виконанням партійно-урядових рішень в сільському

господарстві; безпосереднє керівництво організацією виробництва та заготівель сільгосппродуктів; планування, облік та звітність, розробка та впровадження раціональних систем землеробства; організація ефективного використання техніки [617, 83-84].

У березні 1962 р. з'явився український варіант постанови. Вона передбачала створення в республіці 250 територіально-виробничих управлінь з керівництва сільськогосподарським виробництвом. На обкоми КПУ покладался обов'язок забезпечити новостворені управління керівними кадрами [629, 1-5].

Експеримент стрімко набував оберту. Партійні органи республіки (ЦК КПУ та області комітети партії) були поділені на промислові та сільські. На районному ж рівні в сільській місцевості партійні комітети взагалі були ліквідовані. Їх функції було покладено на партійні комітети при територіально-виробничих управліннях сільського господарства.

На думку сучасного українського дослідника В. Барана, поділ партійних органів на промислові й сільські став наочним підтвердженням типового для радянської системи процесу – злиття партійних і державних структур, підміни партійними комітетами господарських органів, іншими словами, наочним виявом існування симбіозу партії-держави [27, 99]. Намір вкотре оптимізувати управлінську структуру не мав, однак, під собою реальних важелів мотивації до кращої праці тих, хто змінював місце роботи. Це була загальна вада всієї радянської системи усупільненого господарювання, яка знеособлювала величину і якість праці кожного із її чинів, як рядового трудівника, так і фахівця управлінської сфери.

Конкретизуючи особливості формування історичних знань про матеріально-технічне та кадрове забезпечення українського села в добу відлиги, зосередимося на аналізі двох достатньо показових

документів, складених фахівцями Інституту економіки Академії наук Української РСР. Це, зокрема, оприлюднений 24 квітня 1958 р. проект досліджень на 1958 – 1965 рр. В ньому визнавалося, що до останнього часу “слабо вивчається і узагальнюється практика господарського будівництва на Україні і зовсім не вивчаються питання складання балансу народного господарства Української РСР” [398, 3].

Згідно з першим напрямом цього проекту – “Соціалістичне відтворення і плановий баланс народного господарства УРСР” – передбачалися шляхи його розв’язання, де окрім політичних завдань знайшли своє місце “аналіз і методологія складання балансу трудових ресурсів УРСР і їх використання” та “наукова розробка питань про роль Української РСР в розв’язанні основного економічного завдання СРСР” [398, 4]. “Основним економічним завданням”, як відомо, було: “наздогнати і випередити капіталістичні країни по виробництву продукції на душу населення” [398, 5].

Серед більше тридцяти тем, які мали забезпечити розв’язання всіх завдань зазначеного напрямку у проекті було красномовно виділені такі: “Переважне зростання виробництва засобів виробництва як економічний закон соціалістичного відтворення” (1958-1959 рр.), “Соціалістичне відтворення і неухильне зростання добробуту трудящих” (1959-1960 рр.) [398, 34], “Розвиток міжгалузевих зв’язків між промисловістю і сільським господарством в Українській РСР і зміни пропорцій цих галузей по випуску продукції в сучасних умовах” (1961-1962 рр.) [398, 36], “Форми матеріального стимулювання та їхня роль у розширеному відтворенні суспільного продукту” (заплановано друк монографії і доповідної записки; 1959-1963 рр.) [398, 37], “Роль матеріально-технічного постачання в соціалістичному відтворенні і питання

методології складання планових матеріальних балансів по народному господарству і в економічних адміністративних районах УРСР” (1962-1963 рр.) [398, 38], “Розподіл і перерозподіл праці між галузями народного господарства УРСР” (1961-1962 рр.), “Резерви праці в домашньому господарстві в УРСР і їх використання в матеріальному виробництві” (1962-1963 рр.) [398, 39], “Перспективи розвитку матеріального виробництва УРСР в цілому і найважливіших галузей промисловості, сільського господарства, транспорту і торгівлі” (1960-1961 рр.) [398, 40], “Методика обчислення звітного балансу трудових ресурсів та аналізу його показників по республіці” (заплановано друк монографії і подання доповідної записки з пропозиціями; 1961-1962 рр.), “Методика обчислення звітного балансу грошових доходів та витрат населення по республіці” (заплановано друк монографії і подання доповідної записки з пропозиціями; 1963-1965 рр.) [398, 41].

Як видно із щойно зазначеного питання створення національного доходу чи не вперше за всі роки радянської влади було піднесено на академічний рівень. Було зосереджено увагу економістів на забезпечені трудових ресурсів і власне на рівні життя людей. Цю проблему почали розробляти на рівні Інституту економіки Академії наук УРСР, Міністерства фінансів УРСР, Міністерства сільського господарства УРСР, Держплану і Статуправління УРСР, а також науковці низки провідних вищих навчальних закладів України у Києві, Харкові, Львові, Одесі та інших міст.

У другому напрямі – “Закон вартості і ціноутворення в СРСР” – привертає увагу залучення до роботи за окремими темами значної кількості більш “провінційних”, як за тогочасними мірками, навчальних закладів. Упродовж 1960 – 1963 рр. планувалося підготувати і видати збірник наукових статей по проблемі “Ціна і

собівартість продукції (за галузями)”. Співвиконавцями окрім науковців Інституту економіки Академії Наук УРСР та Українського науково-дослідного інституту сільського господарства стали й кафедри політичної економії Черкаського і Ніжинського педінститутів та Київський фінансово-економічний інститут [398, 43]. Упродовж 1958 – 1960 рр. українські науковці мали розробити тему “Роль радянської торгівлі у піднесенні матеріального добробуту трудящих”, за підсумками якої спільно з Інститутом економіки АН УРСР мала вийти спільна монографія колективу авторів, які представляли Київський філіал науково-дослідного інституту радянської торгівлі, Київської фінансово-економічний інституту і Чернівецький державний університет (останній чомусь в проекті згадано двічі) [398, 45]. Такий формат “співпраці” Інституту економіки свідчить швидше про планову фінансову підтримку за рахунок держбюджетних тем окремих навчальних закладів, аніж про фахову допомогу останніх. Щоправда з іншого боку, досліджувати окремі зони й галузі аграрного сектору було справді легше за допомогою місцевих дослідників.

Вартий уваги дослідників також четвертий напрям у проекті досліджень згаданого Інституту на 1958 – 1965 рр. – “Економічна ефективність капітальних вкладень і впровадження нової техніки в промисловість УРСР”, де зафіксовано тезу: «До останнього часу немає завершеної розробки питань про методику обчислення економічної ефективності капітальних вкладень, що призводить до значних втрат під час проектування та будівництва ряду нових підприємств або здійснення реконструктивних робіт» [398, 14]. Укладачі проекту стверджували, що не кожна нова машина дає необхідний ефект і є передовою та найновішою. “Не можна допускати відставання в техніці виробництва, – зазначали вони, –

треба пам'ятати, що “теорія”, про відсутність морального зношування в соціалістичному виробництві, яка свого часу існувала, на практиці спричинила випадки капіталовкладень для створення потужностей по випуску застарілої техніки на деяких нових чи реконструйованих підприємствах” [398, 17].

Вказана теза, на нашу думку, прямо стосувалася сільського господарства. Зверхнє ставлення пролетарського міста до відсталого політично, а отже і технічно села глибоко вкорінилося у свідомості практично всіх ланок тогочасного партійно-радянського та господарського керівництва. Не була виключенням із нього і науково-технічна інтелегенція. Це настільки вкорінилося в свідомість навіть пересічного радянського керівника чи просто людини інтелігентної праці, що фактично до самого кінця радянської влади потреби, запиту сільського господарства задовольнялися не в повній мірі і з неналежною якістю.

Цікаво, що шостий напрям проекту називався “Історико-економічні дослідження” і в ньому, зокрема, було зазначено, що “дослідження радянських економістів у більшій мірі ніж до цього часу, повинні бути спрямовані на вивчення найважливіших проблем історії народного господарства та історії економічної думки” [398, 23].

Цікаво відзначити, що деякі праці українських економістів “хрущовської доби”, які навіть не були присвячені безпосередньо історичним сюжетам, містили більш ґрунтовні знання і значно ширший виклад перебігу і сутності історичних процесів, ніж фундаментальні суто історичні видання тогочасних офіційних істориків, які виступали визначальними “співцями партії”.

Вихідною тезою налаштованих патріотично науковців, слугувала теза: “Економісти Радянської України в тісному співробітництві з економістами, істориками і філософами всього

Радянського Союзу повинні глибше розгорнути свої дослідження в галузі історії народного господарства і історії економічної думки” [398, 24]. При цьому висловлювалося таке слушне зауваження: “На жаль, до цього часу в історико-економічних дослідженнях все ще мало використовуються документальні матеріали центральних і місцевих державних архівів” [398, 25].

Тобто мова йшла про те, щоб надати науковим дослідженням більшої об’єктивності, ґрунтовності, зорієнтувавши їх на вирішення реальних народногосподарських завдань, а не ідеологічне обслуговування інтересів правлячої партійно-радянської верхівки.

Після складання вищезгаданого проекту у травні 1958 р. українські економісти взяли також активну участь у роботі республіканської наукової сесії з питань розвитку гуманітарних наук в Україні.

На ній, зокрема, немало доповідачів самокритично зазначали, що “Рівень економічних досліджень на Україні ще відстає від назрілих потреб і завдань, поставлених рішеннями партії і урядом перед працівниками економічної науки” [399, 3].

У виступах вказувалося те, що “окремі праці економістів мають описовий характер, відірвані від життя, від практики соціалістичного будівництва ... багато науковців, особливо тих, що працюють у вузах, або зовсім не веде наукової роботи, або проводить її в недостатніх розмірах” і т.п. [399, 4].

В середині лютого 1959 р. Координаційна комісія з економічних наук при АН Української РСР затвердила вищезгадуваний проект квітня 1958 р., щоправда, із деякими змінами [399, 1]. Аналіз кінцевого варіанту цього документу, у порівнянні з першим варіантом проекту, дає підстави стверджувати, що вказаний план наукових досліджень на семирічку 1959 –

1965 рр. було в окремих частинах уніфіковано, а в деяких, навпаки, деталізовано. Окрім інституцій, серед відповідальних виконавців з'явилися прізвища конкретних авторів; значно побільшало запланованих монографій [399, 8-13, 16-17, 22-28, 32-33, 37-38, 42-43, 54-55, 58-60]. Все це, на нашу думку, суттєво сприяло підвищенню його ефективності оскільки замість загальних слів і положень тепер значно більше уваги було приділено конкретизації як сутності завдань так і визначенню самих виконавців.

У частині історико-економічних досліджень вказаного семирічного плану щоправда містилося і декілька ритуальних абзаців про необхідність боротися з ревізійністськими концепціями “буржуазного Заходу” [399, 9].

Щоправда, навіть при першому наближеному прочитанні цього документу видно, що вищевказані «ідеологічно потрібні» абзаци були вставлені суто штучно і неоковирно, оскільки вони зовсім не кореспондувалися ні з попереднім, ні з наступним текстом.

Далі йшлося цілком виважене заключення: «Для України розробка цих проблем має надзвичайно велике наукове і політичне значення» [399, 39].

Отже, перед українськими істориками-економістами республіканської Академії наук на початку 1959 р. була поставлена реально потрібна важлива проблема – “Розвиток соціалістичної системи господарства Української РСР”. Однак, знову ж таки в методичних рекомендаціях по її реалізації містилося таке: “Особливо важливо вивчити і показати, як партійні організації, спираючись на досвід, ініціативу і самодіяльність широких народних мас, знаходили кращі форми мобілізації їх трудової активності на боротьбу за соціалістичну індустріалізацію країни, як партія організовувала і очолювала соціалістичне змагання, як

здійснювала колективізацію сільського господарства та ін.” [399, 40].

Як бачимо і у семирічній програмі наукових досліджень реальна проблематика була густо розфарбована політико-ідеологічною риторикою панівного режиму. Натомість, предметним і науково значущим дослідженням уваги приділялося дуже мало. З-поміж 31-го фундаментального видання (9 із них були присвячені Леніну), запланованого по секції історико-економічних досліджень, лише дві монографії були дотичні до поточної історії розвитку матеріально-технічних та людських ресурсів українського села. Це – монографія “Розвиток матеріально-технічної бази соціалістичного сільського господарства УРСР”, поставлена у завдання А. Радченку, і монографія “Зростання матеріально-культурного рівня життя трудящих УРСР” визначена як планове завдання В. Чунтулова [399, 42-43, 47-49]. Обидві роботи згодом були виконані на достатньо високому рівні в рамках більш ширших наукових проектів загальносоюзного масштабу.

Але дослідник історіографії, присвяченій загальносоюзним проблемам сільського господарства радянської доби, О.М. Чинчиков у своїй дисертації 1964 р. констатував, що попри широчінь радянської історіографії соціалістичного перетворення сільського господарства (десятки монографій, сотні брошур і статей), до 1963 р. в СРСР так і не було створено серйозної узагальнюючої роботи, де б соціалістичне перетворення сільського господарства висвітлювалося б у цілому [641, 3].

До основних питань “соціалістичного перетворення” сільського господарства О. Чинчиков тоді відніс: 1) кооперативний план Леніна; 2) роль компартії; 3) перший етап колгоспного будівництва; 4) колективізацію та організаційно-господарське укріплення колгоспного ладу [641, 3-4].

Дослідник стверджував, що наприкінці 1930-х – початку 1950-х рр. під впливом культу особи Сталіна в літературі усталилися спрощені і неправильні уявлення навіть здавалося б про таку канонічно недоторкану річ як ленінський кооперативний план [641, 4]. Таким чином, він натякав на небезгрішність проведеної у прискореному темпі суцільної колективізації, хоча, як бачимо, свідомо оминає сам період її проведення на зламі 1920-х – 1930-х рр. Інший відомий історик-аграрник цієї доби В. Погудін ще 1958 р. у журналі “Вопросы истории” аргументовано наголошував на штучно прискорених темпах колективізації в СРСР Цю штучність, власне, брутальне насилля він пояснював “низкою причин внутрішнього і міжнародного порядку” [451, 121]. А В. Данілов двома роками пізніше, аналізуючи причини і сутність колективізації чітко стверджував: “Вивчення дійсного стану показало, що темпи технічної реконструкції сільського господарства відставали від темпів перебудови соціально-економічних відносин на селі” [136, 45].

Аналізуючи праці радянських дослідників 1954 – 1956 рр., присвячені історії машинно-тракторних станцій, той же В. Чинчиков зауважив, що в них добротню висвітлені виникнення і розвиток МТС, їхня роль у соціалістичному будівництві на селі та у розвитку продуктивних сил сільського господарства, правильно наголошувалося на МТС, як єдино можливій на той час формі виробничо-технічного обслуговування колгоспів [641, 8-9]. Серед недоліків цих праць він вказував лише на те, що у них слабо розкрито вплив тракторизації на соціально-економічні зрушення на селі, не вивчено тіньові сторони роботи МТС, виключено із дослідницької уваги віддачу колгоспного селянства, надану ним допомогу робочою силою, фінансами, продовольством державі і самим МТС. Роботи ж, які побачили світ вже після 1958 р.

О. Чинчиков характеризує як більш успішні, тобто більш об'єктивні, за своїм теоретичним рівнем, оскільки в них "історики відстежують, як у зв'язку з неухильним зростанням економіки сільгоспартілі поступово перебудовуються, змінюються взаємини колгоспів із МТС і, зрештою, очевидно визрівають умови, що дозволили провести реорганізацію останніх" [641, 9].

Ще раніше О. Чинчикова історіографічний зріз питання вивчення радянського села подав, згадуваний вже нами такий відомий в майбутньому дослідник історії селянства як В. Данілов. У "Вопросах истории" за 1960 р. він чітко дав зрозуміти, що у вивченні історії селянства радянські вчені "застрягли" на трьох магістральних темах: аграрні перетворення 1917 – 1918 рр., проведення суцільної колективізації і зміцнення «спайки» робітничого класу і селянства. І тут же наголосив: "Повна історія радянського селянства може бути створена лише тоді, коли вчені вийдуть за "традиційні" рамки тематики, коли буде ґрунтовно й усебічно вивчено соціально-економічний, політичний і культурний розвиток села впродовж усієї радянської епохи" [171, 35].

Цікаво, що при цьому такий фаховий історик як В. Данілов все ж змушений був визнавати, що на кінець 1950-х рр. у дослідженні селянствознавчих проблем першого постсталінського періоду тобто 1953 – 1959 рр. перед вели саме економісти, а не історики [136, 56-57].

Дослідник прямо наголосив, щоправда віддаючи належне обов'язковій риторичі, без якої будь-який публічний виступ будь-якого науковця, та врешті будь-якої пересічної людини, був просто неможливим: "У наш час проблеми соціально-економічної історії набувають особливого значення. Поступовий перехід до комунізму неминуче буде супроводжуватися активізацією структурних процесів у радянському суспільстві, посиленням стирання класових

відмінностей і перегородок, зближенням соціальних груп. Разом зі зростанням і оновленням продуктивних сил, створенням матеріально-виробничої бази комунізму відбуваються зміни й у свідомості людей, в їхніх взаєминах на виробництві та в побуті. Вивчення цих глибинних процесів – найважливіше завдання працівників усіх суспільствознавчих наук, зокрема й істориків” [136, 63].

Таке бачення сутності проблеми В. Даніловим в цілому корелювалося з бажаннями компартії і її тогочасного очільника тобто М. Хрущова знайти підтримку науковців ініційованих ним і ним же здійснюваних господарсько-економічних, а відповідно і соціальних перетворень у радянському селі на зламі 1950 – 1960-х рр.

Зважаючи на це, матеріальне та кадрове забезпечення українського села “хрущовської доби” знайшло достатньо широке відображення у фаховій літературі 1953 – 1964 рр. Весь масив історіографічних текстів відповідно до головних чинників, що їх формували, фактично можна розділити на три частини: ідеологічні тексти (як наслідок заочної політекономічної дискусії із західними дослідниками про переваги соціалістичного способу виробництва в СРСР над капіталістичним у західних країнах), історичні (пов’язані з потребою писати поточну історію партії, країни і реформ й можливі через поглиблення інституціоналізації історичної науки в Україні і появу фахового регулярного часопису – “Українського історичного журналу”), економічні (тобто ті публікації, які були покликані відповідати на актуальні питання недавньої історії, теорії і практики економічних реформ у галузі сільського господарства, що своєю метою мали забезпечення українського села матеріальними та людськими ресурсами).

В умовах перманентно-кампанійської модернізації виробництва сільськогосподарської продукції розвиток аграрно-промислового сектору економіки в Україні дослідниками хрущовського періоду подавався, виходячи, насамперед, із ритуально усталеного порядку обов'язкових посилань на чітко визначені настанови ЦК КПРС, рішення її з'їздів, пленумів та інших партійних форумів.

Зауважимо при цьому, що характерною ознакою радянської історіографії усієї тогочасної, тобто доби відлиги, була зосередженість на проблемах сучасності. Іншими словами, історія будь-якого питання, незалежно від хронологічних рамок, політично актуалізувалася і не потрапляла до друкованих видань, якщо не містила посилань на “генеральні завдання” компартії на найближчі роки.

Продовжувалась, набираючи нових обертів перманентна дискусія про боротьбу соціалістичного та капіталістичного типів економік за право називатися більш ефективнішою у вирішенні питань матеріального виробництва та загального піднесення добробуту широких верств населення країни. Вона ставила перед дослідниками різного профілю низку історіографічних завдань. У ході формування “аргументів історії” автори полемічних радянських текстів повинні були в обов'язковому порядку показувати у вигідному світлі вже здійснені радянською владою реформи в аграрній сфері економіки. У сільському господарстві для вирішення цього завідомо програшного проекту для цього було визначено дві магістральні теми: усупільнення засобів виробництва (і такий же розподіл отриманих прибутків) та освоєння технічних новинок колгоспним селянством. Причому “технологічним” теоріям Заходу, які відстоювали науково-технічну революцію як один із способів поліпшення соціального добробуту

громадян через інтенсифікацію та демократизацію саме капіталістичного способу виробництва, радянські вчені не могли протиставити ніяких конкретних аргументів, окрім низки відверто ідеологічних та суто риторичних, давно застарілих постулатів.

Українські історіографи оспівуючи вдавані переваги радянської економічної моделі над західною, особливо в аграрній сфері виробництва перебували у цілковитому полоні догм, які формувалися в Кремлі та московських наукових інституціях. Власне в Українській РСР праці дослідників аграрної проблематики всіх напрямів, а надто істориків фактично дублювали основні положення критиків “буржуазних теорій”, сформульовані російською історіографією, так вихолощеною комуністичною ідеологією, що вона була вже, власне, не наукою, а все більше нагадувала догматичне сектанство.

Натомість на відміну від СРСР ідеологічна ситуація країн “народної демократії” відрізнялася доволі суттєвим плюралізмом думок щодо цього питання. У Польщі, Угорщині, Югославії та інших країнах соціалістичного табору місцеві політики, а відтак і ідеологи та науковці “зволікали” з суцільною колективізацією сільськогосподарського виробництва, протиставляли їй первинні форми кооперації, фермерство і робили посил на його технічну модернізацію та збереження приватновласницького сектору.

Українські радянські історики у своїх планових монографіях та публікаціях, у часописах беззупинно наголошували на провідній ролі комуністичної партії та її осередків на місцях щодо успіхів у зміцненні матеріально-технічної бази й кадрового забезпечення сільського господарства УРСР. Діяльність компартійних організацій в українському селі попри легкі зауваження неодмінно отримувала найпозитивнішу оцінку у працях тогочасних авторів. Із них читач довідувався, що саме комуністи ініціювали всі

прогресивні починання на селі. Саме вони були першими на виробництві і завжди і показували приклад у механізації, електрифікації, хімізації, меліорації та інших формах і способах удосконалення сільськогосподарського виробництва. Вони ж забезпечували підготовку кваліфікованих кадрів для роботи з новою технікою.

При цьому, конкретні практичні проблеми, з якими повсякденно стикалося на виробництві колгоспне селянство українські історики розглядали у своїх працях значно рідше, ніж це було, скажімо, у тогочасній спеціальній літературі з механізації, меліорації та інших важливих питань функціонування сільського господарства.

Серед проблемних питань матеріального і кадрового забезпечення українського села доби Хрущова, які все ж зачіпали українські радянські історики, виділяються наступні: дозована критика деяких парторганізацій за слабку участь саме у виробничій діяльності колгоспів (І. Кожукало), постановка питання реальної матеріальної зацікавленості колгоспного селянства (І. Шульга, Д. Костенко), дискусія про достатність державних капіталовкладень у сільськогосподарське виробництво України (Є. Талан). Щодо останнього, то слід визнати, що тогочасні українські історики в своїх текстах хоч і дещо завуальовано, проте достатньо прозоро виправдовували викачку коштів із колгоспів на користь держави.

Серед інших проблем історики називали також трудову міграцію, яка спричинила потребу надавати шефську допомогу селам з боку промислових підприємств, а також – програму освоєння цілини. Однак ці та інші проблеми піднесення кадрового забезпечення українського села подавалися як тимчасові. Так фактично ігнорувалося висвітлення повсемісного ухиляння від роботи з боку управлінців, відряджених для роботи на селі. І це в

той час, коли такі дослідники-новелісти як В. Плисюк і Є. Талан змушені були указати на те, що лише близько 10% із них залишилися працювати за призначенням.

Натомість українські радянські історики продовжували зображували пролетаріат, як прогресивнішу за «відстале» селянство силу. Це вело до того, що у тогочасній історіографії спостерігалася яскраво виражена нерівномірність уваги дослідників до різних регіонів Української РСР: навіть у роботах, присвячених суто сільськогосподарському виробництву і проблемам села, значно більше уваги приділялося промисловим регіонам Сходу України, аніж Центру чи Заходу. Із джерелознавчого погляду дуже часто їхня джерельна база складалася винятково із різного коментування навіть відверто другорядних партійних документів позитивної тональності, тоді як матеріали інспекцій, критичні дописи фахівців і т.п. використовувалися дуже і дуже рідко, а то і просто замовчувалися.

Представники сучасної української історіографії (В. Крупина) справедливо зауважують, що дуже суттєво впливали на історіографічну ситуацію того часу й політичні та господарсько-управлінські ідеї діючих партійних «вождів» різного рангу. Так, зокрема в діяльності М. Хрущова є підстави виділяти 2 періоди: ранній, в якому він поводився доволі демократично, і пізній (з 1960 р.) – власне волюнтаристський. Відповідно така управлінська модель “авторитарного патерналізму” в системі “керівник – підлеглий” майже фотографічно відображалася на всій вертикалі влади в СРСР і республіках, та відповідно впливала на наукові інституції, їхні плани, програми і поведінку самих дослідників.

Поряд із істориками-аграрниками в добу М. Хрущова проблеми українського села активно досліджували і відповідно оприлюднювали результати своїх досліджень і економісти-

аграрники. Окрім стандартно-риторичних штампів про “високу активність трудящих” та “масове всенародне соціалістичне змагання” за ефективніше використання техніки МТС та РТС (М. Гурєєв, В. Гельман, В. Мельниченко), вони розробляли подеколи і достатньо ґрунтовні теми, що дозволило деяким тогочасним історикам навіть визнати їхню провідну роль в історичних дослідженнях. Зокрема, була доведена ефективність навіть великих затрат на комплексну механізацію, при цьому особливо критикували неефективність зусиль щодо механізації всього циклу польових робіт по вирощуванню і збирання кукурудзи та цукрових і буряків. При цьому мали місце прямі закиди на адресу до науково-дослідних установ та конструкторських бюро щодо неефективності їх роботи. І. Галь аналізував недоліки короткострокового кредитування колгоспів, яке майже не передбачало виділення вільних коштів, а лише у вигляді конкретної техніки (тракторів, комбайнів, плугів, сівалок тощо) і, що особливо важливо, запропонував шляхи його поліпшення. У контексті дослідження історії діяльності МТС та їхнього розформування із наступною передачею техніки колгоспам, слушним видається думка сучасного історіографа питання Л. Ровчак про те, що становлення історичних знань про МТС на зламі 1950 – 1960-х рр. проходило в ідеалізованій формі й оцінювалося без порівняння з показниками інших країн та врахування реальних потреб сільського господарства в кількості та номенклатурі сільськогосподарської техніки. При цьому практично не піднімалося питання про її якість. Вона подавалася апоріорі принаймні задовільною.

Підсумовуючи, можна констатувати, що на загал у вказаний період на академічному рівні історики та економісти Української РСР керувалися передовсім ідеологічним замовленням, і займалися дослідженням проблем села та сільського господарства, виходячи,

власне, із зобов'язуючих їх до виконання, директив союзних та республіканських партійних інстанцій. Так проект 7-річного плану наукових досліджень, що розроблявся в 1958 – 1959 рр., мав саме такий ідеологічно-замовний характер. Ледь не центральне місце тут посідала розробка питань про роль Української РСР в розв'язанні основного економічного завдання СРСР, яке, як відомо, полягало тоді у тому, щоб “наздогнати і випередити провідні капіталістичні країни і, насампере, США по виробництву продукції на душу населення”.

З іншого боку, слід зазначити, що в рамках питання про швидке нарощення обсягів національного доходу чи не вперше за всі роки радянської влади увагу істориків і економістів було повернуто і до конкретних потреб колгоспного селянства, тобто рівня їхнього життя. Це було тісно пов'язано із проблемою кількості і якості трудових ресурсів. Але ця увага була досить обмеженою і становила зовсім незначну частину досліджень, присвячених життю українського села.

2.2. Радянське історіописання другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр.

Характерною особливістю історіографії «брежнєвського періоду» було наслідування ідеологічним орієнтирам попередників, що проявлялось зокрема і у тлумаченні витоків, значення і наслідків науково-технічної революції та її впливу на сільське господарство. Робилося це вкрай догматично. Будь-які праці західних дослідників залишались об'єктом критики радянських істориків, для яких науково-технічна революція мала перспективи для ефективного розвитку лише в умовах соціалізму.

Слід, однак, відзначити, що навіть в таких умовах інтерес до здобутків закордонної історіографії з боку радянських істориків залишався помітним. Така тенденція проявлялася вже в тому, що різко збільшилась кількість праць, де серед всього іншого особливе місце присвячувалось огляду «буржуазних економічних теорій». Підтверджує цей факт зокрема і поява в 1966 році спеціального довідника «Апологетические теории и их критика в марксистско-ленинской литературе. Указатель книжной и журнальной литературы за 1956-1964 гг.» [13]. У ньому було проведено аналіз праць закордонних і радянських дослідників з питань загального бачення і перспектив соціально-економічного розвитку СРСР і Заходу, капіталізму з його апологетикою і критикою, а також порівняння «капіталістичного духу» з ідеями колективізму. Бібліографічний опис роботи показує, що більшість використаних позицій літератури була закордонною, тоді як менша частина належала радянським політикам, вченим і публіцистам.

Загальний аналіз довідника дає підстави твердити, що в період «хрущовської відлиги» радянська наука крім ідеологічної публіцистики все ж започаткувала об'єктивні дослідження й історико-економічного характеру. Протистояння двох протилежних систем у вказаний період щодо істинного трактування природи, перебігу і наслідків науково-технічної революції поширювалось і стало з часом охоплювати практично всі наукові сфери. Поступово в середовищі радянських вчених починає формуватись реакція на праці західних опонентів, які містили теоретичне осмислення, конкретні розрахунки, практичне підґрунтя в умовах стрімкого розвитку НТР. Такі обставини сприятливо позначились на підвищенні рівня наукової школи в Радянському Союзі. Навіть ритуальне дотримання вітчизняними вченими догм марксистської методології і схвальне схиляння при кожній нагоді перед союзними

директивами, однак, не заважало накопиченню знань із проблематики.

З цього приводу такий авторитетний дослідник як Р. Міллер зазначав, що радянська наука з часів її виникнення пропагує створення «культу науки», який носить однак суто замовний характер, помітно відособлений від життя, виробництва і реального стану речей. Яскравим прикладом такої позиції стала взята на озброєння СРСР концепція науково-технічної революції у ході протистояння двополюсної системи – капіталістичної і соціалістичної [392, 50-53]. У подальшому відстоювання ідей НТР з боку радянських вчених стала носити дещо поміркованіший характер. Щоправда, називали її науково-технічним прогресом, адже ніяких інших революцій, окрім Великої Жовтневої у СРСР бути не могло.

Фактично від брежнєвських часів постала «традиція» називати період хрущовських реформ завершенням побудови матеріально-технічної бази соціалізму [142, 115]. Надалі йшлося, нарешті, про будівництво комунізму, як такого. Тому чисельні радянські економісти радили розповідати в лекціях передовсім про створення матеріально-технічної бази «соціалізму на Україні» [306, 3-4]. Власне навіть С. Кульчицький називав в той час період 1951 – 1958 рр. періодом «завершення будівництва соціалізму» [305, 14].

У процесі реалізації рішень пленуму, як відомо, були відновлені принципи матеріального заохочення колгоспників у збільшенні виробництва сільськогосподарських продуктів, підвищені закупівельні і заготівельні ціни, введено новий порядок планування, збільшено централізовані капіталовкладення в розвиток сільського господарства і підвищена його технічна оснащеність [305, 15; 3, 50].

З цього приводу С. Кульчицький зазначав, що досягнутий у період шостої п'ятирічки рівень продуктивних сил дозволив в усій широті поставити питання про створення вже впродовж найближчих десятиріч матеріально-технічної бази комунізму. Першим етапом у вирішенні цього завдання став семирічний план розвитку народного господарства на 1959 – 1965 рр. З початку семирічки радянська держава, згідно партійних гасел ввійшла в якісно новий етап свого розвитку – період розгортання будівництва комуністичного суспільства [305, 15].

Водночас дослідник розумів, що розвиток сільськогосподарського виробництва на відміну від інших галузей економіки відбувався повільніше. Його валова продукція зростає лише на 10%. Контрольні цифри по приросту сільськогосподарської продукції не були виконані. Як це змушений був на XXIII з'їзді КПРС визнати Л. Брежнєв, відставання сільськогосподарського виробництва почало помітно гальмувати просування вперед, негативно відбилося на темпах зростання легкої і харчової промисловості, не дало можливості повністю здійснити заплановані заходи щодо підвищення життєвого рівня населення [305, 20-21].

Сам С. Кульчицький, схоже, робить справедливий висновок, що у семирічку 1959 – 1965 рр. темпи зростання виробництва предметів споживання ще значно відставали від темпів зростання виробництва засобів виробництва [305, 19]. Іншими словами, це означає, що забезпечення потреб громадян України, а надто українського селянства було нижчим, ніж забезпечення потреб важкої індустрії, а матеріальні ресурси розподілялися не на користь трудівників села. Їх вони отримували за сумнозвісним «залишковим принципом»

Проте немало дослідників з брежнєвського періоду все ще захоплено позитивно оцінювали реалізацію народногосподарських

планів 1951 – 1958 рр. [142, 46]. І якщо в часи війни небезпека «реставрації капіталізму» ще тяжіла над країною рад, заявляли вони то кінець 1950-х рр. давав дослідникам підстави стверджувати, що соціалізм у Радянському Союзі переміг не тільки повністю, а й остаточно [142, 46].

В даному контексті великою заслугою в справі піднесення продуктивності сільського господарства називалась переорієнтація споживання електроенергії із задоволення побутових потреб, на виробничі. Адже у 1958 р. в більшості колгоспів електроенергія вже широко застосовувалася для механізації виробничих процесів [142, 51]. Таким же великим позитивом позначалось проведення реорганізації МТС і продаж техніки колгоспам. За підрахунками Т. Дерев'янкіна і С. Кульчицького, колгоспи республіки придбали в МТС понад 100 тис. тракторів, більше 40 тис. зернових комбайнів тощо [142, 52]. В. Петренко наводив цифри відповідно у 108,4 тис. тракторів і 42,7 тис. зернових комбайнів і відзначав, що «держава, в свою чергу, прискорила темпи та збільшила обсяг випуску сільськогосподарських машин для колгоспів» [441, 123].

Характеризуючи технічне забезпечення українського села у 1950-х – на початку 1960-х рр., зокрема, оцінюючи виробництво спеціальних сільськогосподарських машин, дослідники брежнєвської доби вказували на недоліки у цій справі в 1960 – 1963 рр., саме через суб'єктивний підхід, – відома словесна конструкція у критиці Хрущова та його політики. Було зазначено, наприклад, що надто розширювався випуск одних машин на шкоду іншим. На думку В. Петренка, це привело до того, що, наприклад, створилися лишки машин для вирощування і збирання кукурудзи і гороху, а також різного обладнання, що застосовувалося при безприв'язному утриманні худоби. А тим часом не повністю задовольнялися потреби колгоспів у просапних тракторах, зернових сівалках,

культиваторах для обробітку ґрунту, а запасних частин не вистачало майже до всіх сільськогосподарських машин [441, 123-124].

Учені цієї доби відзначали як величезний стрибок у технічному оснащенні колгоспів України збільшення кількості тракторів і комбайнів за період 1951 – 1967 рр. За цей проміжок часу вони зафіксували збільшення потужності двигунів аж у 46 разів і оптимістично заявляли, що це сприяло докорінній зміні характеру праці в колгоспному виробництві: всюди поступово витіснялась ручна праця і на зміну їй приходила машина [441, 125-126].

Позитивно радянські дослідники оцінюли й те, що за період 1951 – 1965 рр. у 7,5 разів збільшилася кількість добрив, які вносилися на колгоспні поля із розрахунку на один гектар [441, 126].

Буквально за два роки (1953 – 1955 рр.), дослідники відзначали також разючі на їх думку відмінності у матеріально-технічному забезпеченні тваринницької галузі Української РСР. Завдяки механізації, на думку В. Петренка, було вивільнено велику кількість людей від важкої роботи по доїнню і напуванню корів, перевезенню кормів тощо. А в 1964 р. повністю завершилася комплексна механізація тваринницької галузі «чималої кількості колгоспів», особливо поблизу міст [441, 129].

Доволі часто в публікаціях того часу вказувалося на неефективне використання існуючої техніки, зокрема на те, що техніку на тваринницьких фермах, наприклад, доярки, використовують некваліфіковано. Як наслідок вона постійно виходила з ладу. Так приміром у 1964 р. в колгоспах Черкаської області працювало лише 497 доїльних установок із наявних 1342. Такий та їм подібні факти підкреслювали гостроту проблеми

підготовки кваліфікованих кадрів для тваринницької галузі республіки. Дослідники неодноразово вказували, що забезпечення виробництва кваліфікованими кадрами стало, зрештою, однією із найбільш нагальних проблем, які необхідно було вирішувати в сільськогосподарському виробництві [579, 5]. Так В. Петренко підрахував, що на кінець епохи Хрущова лише через некваліфіковане використання доїльних апаратів колгоспи втрачали близько 10% молока. Водночас він не схильний був й ідеалізувати саму техніку, вказуючи на те, що промисловість в 1962 – 1964 рр. поставляла сільському господарству 17 марок і моделей доїльних установок, в яких не було уніфіковано навіть основні деталі [441, 131].

У контексті аналізу проблем, пов'язаних із формуванням кадрів спеціалістів та організаторів колгоспного виробництва А. Тюріна зосереджується на 1950 та 1960-х роках. Вона зазначала, що в кожному із цих десятиліть в сільському господарстві вирішували різні завдання [579, 5]. Водночас дослідниця вказує на хибну тезу радянської історіографії, сформовану ще в сталінський період, яка фактично у незмінному виді перекочувала й в хрущовське десятиліття про те, що успіхи і недоліки у сільськогосподарському виробництві насамперед залежать від діяльності виробничо-технічних кадрів та голів колективних господарств. Автор же намагалася показати, що ефективність їхньої роботи знаходилася у прямій залежності від рівня матеріально-технічного забезпечення господарств та їхньої організаційної готовності [579, 11]. Таким чином, у брежнєвську добу деякі дослідники аграрної проблематики поступово почали відходити від звичайної ще із сталінських часів практики перекладати всі недоліки аграрної політики партії на рядових керівників і

спеціалістів села і намагалися виправити історіографічно викривлений образ сільської виробничо-технічної інтелігенції.

Важливе місце у плані розвитку українських історико-економічних досліджень, у тому числі аграрного сектора економіки у його радянській інтерпретації посідає періодичний науковий часопис «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР» (виходив із 1967 р.). В цілому більшість положень, які містилися в працях дослідників, що друкувалися в цьому науковому виданні Інституту економіки Академії наук УРСР застаріла. Проте їх не можна відкидати, а необхідно досліджувати як важливе джерело історіографічного процесу своєї доби. Аналіз праць науковців, які друкувалися на сторінках вищезазначеного збірника, у добу застою і були присвячені висвітленню проблем матеріально-технічного забезпечення аграрного сектору економіки України періоду у «хрущовське» десятиліття відкриває для сучасних дослідників доволі цікаві пласти маловідомої інформації, яка здатна при критичному відношенні до неї ініціювати нові творчі пошуки.

Історіографічний огляд серії збірника дає змогу виділити публікації таких істориків як Г. Фтомов [597], І. Коба [247-248], В. Городня [120], І. Грінка [127], Ю. Заїкін [195-196] і Л. Багмут [21-22] та деяких інших. Їхні праці охоплювали такі питання: технічне переозброєння сільського господарства, історія створення системи машин для землеробства, розвиток спеціалізації тракторного та сільськогосподарського машинобудування, економічне співробітництво у розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства, розвиток тракторного парку сільського господарства в Українській РСР і радянській державі загалом.

Аналіз тематичного спрямування статей яскраво свідчить про ідеологічну монополію комуністичної партії та керованих нею

державних органів щодо висвітлення реальних проблем матеріально-технічного та економічного розвитку сільського господарства Української РСР. Розкриваючи матеріально-технічні аспекти економічного життя українського села вчені розглядали їх, як правило, лише в позитивному руслі загальногосподарських досягнень, уникаючи неприємних деталей. Значний обсяг в публікаціях окрім побіжної статистики займало механічне цитування чисельних вказівок партії та особисто Хрущова, що мали місце протягом всього його правління.

У публікаціях періоду «застою», присвячених аграрній проблематиці як і в попередні часи швидко набуло розмаху возвеличення нового партійного лідера – Леоніда Брежнєва. Відтепер у всіх публікаціях більшість досягнень приписувались саме йому, а здобутки попереднього керівництва просто замовчувалися, розчинялись у механічному переліку рішень партії та статистичних матеріалах, якщо вони були «виграшні».

Більш того навіть у самих назвах статей тепер яскраво простежується намагання авторів уникати загадок про епоху Хрущова в контексті висвітлення соціально-економічних перетворень у державі. Відтепер розвиток сільського господарства українського села в 1953 – 1964 рр. здебільшого розглядається як складова інших періодів. В інших же випадках дослідники пропонували обмежувати активну фазу хрущовських реформ кінцем 1950-х років.

Значний обсяг вищевказаних публікацій становить статистична інформація про розвиток матеріально-технічної бази українського села в 1953 – 1964 рр. Проте її детальний аналіз засвідчує використання в основному офіційних статистичних збірників. Публікації лише розбавляються поодинокими архівними документами. Такий підхід в роботі істориків негативно

відображався на фаховій компетентності і зокрема об'єктивній роботі з джерелами. У самих дослідженнях дедалі частіше рясніли цитування на праці Леніна і «нового вождя» Л. Брежнєва. Посилання на праці визнаних дослідників аграрного профілю стають тепер доволі рідкими.

Швидке збільшення загальної чисельності машинно-тракторного парку в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. автори зазначених статей пояснювали тривіальною необхідністю скорочення затрат ручної праці в сільському господарстві, що наближувало його до індустріального виробництва [597, 20]. Програма зі створення першої системи комплексної механізації праці (у 1954 р.), в якій 60% від усіх запланованих видів машин і механізмів належало створити заново, на думку І. Коби, дозволила в процесі роботи визначити специфічні вимоги механізації сільського господарства різних зон України [247, 15]. По суті, ж йшлося про методи проб і помилок.

Незважаючи на всі тактичні прорахунки, ці методи подекуди все ж давали непоганий економічний ефект. У колгоспах республіки інтенсивно зростала кількість сівалок, культиваторів, лушпильників, плоскорізів [597, 21; 247, 15]. У 1958 р., як зазначалося в одній із статей, переважна більшість колгоспів Української РСР (96%) придбала велику кількість техніки (з реорганізованих машинно-тракторних станцій): 100 тис. тракторів, близько 34 тис. зернових комбайнів, 118 тис. сівалок. На постійну роботу в колгоспи перейшло понад 300 тис. трактористів, комбайнерів та інших механізаторів [120, 27].

Цікаво, що дослідники відзначали і деякі перешкоди на шляху механізації сільськогосподарського виробництва. Так Г. Фтомов склав таблицю, згідно з якою були подані найбільш трудомісткі види робіт у землеробстві, повна механізація яких залишалася

гострою проблемою [597, 21-22]. Серед причин повільної механізації він назвав недостатнє забезпечення колгоспів і радгоспів новою сільськогосподарською технікою, повну відсутність тих чи інших технологічно складних машин та хронічні недоліки у використанні наявної техніки [597, 22]. Наприклад, одним із недоліків належного впровадження техніки у багатьох колгоспах і радгоспах була відсутність комплексного підходу до механізації тваринницьких ферм. Часткова механізація, за якої окремі технологічні процеси продовжували виконувати кінно-ручним або ручним способом, ясна річ, не могла дати належного економічного ефекту. Часткова механізація була породжена як недостатньою спеціалізацією виробництва, так і ще більше тим, що машини і механізми для механізації тваринницьких ферм при всіх формальних дифірамах плановій системі постачалися не в комплексі, а розрізнено. Схоже, що це дослідники народного господарства усвідомлювали чітко.

Значним недоліком вказаних робіт було замовчування навіть цілком очевидних системних проблем матеріально-технічного забезпечення українського села. Однак фактично радянські вчені нічого не пропонували для вирішення згаданих недоліків. Відтак, їхні роботи носили констатуючий характер, в яких багато проблемних питань було просто випущено, а реальна картина матеріально-технічного забезпечення українського села в хрущовський період фактично свідомо спотворювалася.

Вищевказаний аналіз підтверджує той факт, що більшість праць цього періоду, присвячених аграрній проблематиці носили характер не об'єктивних наукових досліджень, а просто були написані на замовлення влади. Виклад матеріалу носив здебільшого одновимірний характер де реальний стан речей в українському селі подавався лише за допомогою свідомо викривленої офіційної

статистики. Більше того нерідко в публікаціях мали місце і просто сфальсифіковані на догоду владі статистичні дані.

Наслідком цього стало, як твердить з цього приводу сучасний дослідник В. Михайлюк, те, що радянські дослідники 1970-х рр. спотворювали реальний стан справ у сільському господарстві не лише у 1950-х – 1960-х роках, але й протягом всього подальшого радянського періоду [360, 59].

В публікаціях, присвячених аналізу кадрової політики партії в українському селі доби відлиги дослідники брежнєвського періоду надмірну увагу приділяли прикладам самовідданої праці працівників середньої ланки – бригадирів, завідувачів фермами, ланкових – і зосереджувалися переважно на доведенні важливості у виробничому процесі виконавчої дисципліни й авторитету працівників. Варто зауважити, що у цьому контексті партія спробувала спертись на авторитет відомих в Україні талановитих організаторів сільськогосподарського виробництва Про виключну роль роль сільськогосподарських кадрів йшлося у публікаціях, підписаних іменами двічі Героїв Соціалістичної Праці Макара Посмітного (1895–1973), Федора Дубковецького (1894–1960) і Галини Буркацької (1916–2006). Життя двох останніх тісно пов'язане із серцем України – Черкащиною. В цілому, як зазначає той же О. Михайлюк в часи Л. Хрущова і після його усунення, в працях, присвячених фахівцям сільського господарства, власне сільськогосподарській інтелігенції та іншим високопрофесійним кадрам українського села, фактично не порушували серйозних питань про роль спеціалістів при вирішенні виробничих проблем, натомість в них часто йшлося про активізацію їх участі у культурно-освітній роботі, а надто політико-пропагандистській, серед рядових хліборобів [360, 60].

В цілому, розуміючи, вроджені вади аграрної політики комуністичної партії науковці не лише доби відлиги, але тепер вже і застою у своїх наукових працях не могли, однак, критикувати всю радянську систему, яка перманентно і породжувала все нові і нові практичні проблеми як з кадрового так і матеріального забезпечення українського села.

2.3. “Перебудова” та її вплив на історіографічну оцінку проблеми

«Перебудова» внесла значні корективи у дослідження багатьох аспектів життя українського села. Хоча багато рис, характерних для консервативної радянської історіографії, залишалися. Так, у традиційній радянській історіографії вважалося, що період 1920 – 1930-х рр. був часом становлення основ соціалістичного укладу життя селянства України. Ще цей період називали «роками переходу від капіталізму до соціалізму» [360, 2]. Він ніби завершувався кінцем 1930-х років, але Друга світова війна стала на заваді остаточному «формуванню основ соціалізму». І партії, й інтелектуалам знадобилися «випробування соціалістичної економіки в період «Великої Вітчизняної війни» (саме так сформулювали розділ своєї монографії Т. Дерев'янкін і С. Кульчицький у 1970 р. [142, 115]), відбудова народного господарства й ілюзія «ривка» у 1950-х рр., аби стверджувати, що, нарешті, соціалістичні основи є очевидними. Певна річ, це відобразилося на формуванні історичної думки «хрущовського» періоду й історіографічної думки про сам період у радянському суспільствознавстві. Проте, як засвідчують навіть тогочасні офіційні документи, М. Хрущову насправді не вдалось досягти

довоєнних показників виробництва сільськогосподарської продукції [360, 59].

Починаючи з другої половини 1980-х рр., у ході перманентної дискусії радянських науковців із західними опонентами, у радянській літературі все ширше стало використовуватись поняття «науково-технічний прогрес». Це, на відміну від інших такого роду визначень, мало продемонструвати його успішне впровадження і позитивні результати реформувань. Щодо сільського господарства, то прискорення темпів науково-технічного прогресу в очах партійного керівництва в майбутньому передбачало скорочення в аграрному секторі застосування ручної праці і скорочення числа працівників низької кваліфікації [642, 21]. Однак такі перспективи, принаймні на найближчі роки, були занадто перебільшеними, оскільки у сільському господарстві навіть у кінці 1980-х рр. все ще близько половини всіх зайнятих займались ручною працею.

Та незважаючи на це, у 1987 р. радянські історики зазначали: «Науково-технічна революція набула в наші дні таких масштабів, настільки сильно впливає на розвиток продуктивних сил, що змінює сам характер трудової діяльності людей у землеробстві, тваринництві, в усій сфері агропромислового комплексу» [44, 169]. Щоправда, наголос робили на тому, що великі зрушення в цьому плані відбувалися на селі лишень в останні роки. Водночас попри «перебудовну» лібералізацію радянської науки, звичка за будь-яких обставин ритуально цитувати Леніна залишалася. Відповідного пошанування зазнали «ідеї Ілліча» про вибір типів машин з урахуванням особливостей природних зон, масового спеціалізованого виробництва та інші «положення програми технічного переоснащення села» [44, 170]. Незважаючи на те, що ідеї ці не були оригінальними, їх, як і в «хрущовську», і у

«брежнєвську» добу, вважали цінними настановами для історіографії.

Аналізуючи реальний стан справ Г. Богуш і В. Шайкін відзначали, що притік техніки на село був особливо потужним останні два десятиліття (1966–1985 рр.). Загальносоюзні енергетичні потужності сільськогосподарського виробництва становили 153 млн. кінських сил у 1960 р., 604 млн. – у 1980 р. і 796 млн. – у 1986 р. [44, 170]. Із 1965 р. забезпеченість праці електроенергією на кожного сільського трударя СРСР збільшилася у декілька разів і в 1986 р. перевищила 3,7 тис. кіловат-годин [44, 176].

Дослідники спорадично відзначали, що в 1950 р. понад 40 % польових робіт в українському селі виконувалися за допомогою живої тяглової сили [499, 88]. За їхніми ж підрахунками, завдяки реформам Хрущова на 1960 р. цей відсоток вдалося скоротити фактично до мінімуму – 3,9 [499, 94].

Для «хрущовського» періоду аграрних трансформацій були зафіксовані порівняно більш позитивні показники п'ятої (1951–1955 рр.) та шостої (1956–1960 рр.) п'ятирічок: зокрема, відзначалися понад 15-тивідсоткові щорічні прирости державних та колгоспних капіталовкладень у виробничу сферу сільського господарства Української РСР. Щоправда, частка держави мала тенденцію до зменшення. Так, за 1951 – 1955 рр. держава вклала у цю галузь 843 млн. руб. (37%), а колгоспи 1 млрд. 461 млн. руб. (63%); за 1956 – 1960 рр. – 1 млрд. 454 млн. (32%) та 3 млрд. 41 млн. крб. (68%) відповідно [499, 88–89].

Порівнюючи капіталовкладення в українське село за останньої «сталінської» п'ятирічки (1946–1950 рр.) із наступними двома «хрущовськими», дослідники наголошують на зростанні

середньорічних вкладень колгоспів відповідно у 2,6 та 5,6 рази, держави – у 2,2 і 3,8 рази [499, 89].

Натомість початок 1960-х рр. ознаменувався збільшенням капіталовкладень у матеріально-технічну базу українського села з боку держави в 1,7 рази порівняно з попередньою п'ятирічкою, а з боку колгоспів – в 1,46 рази. Однак при всій позитивній динаміці дослідники другої половини 1980-х рр. відзначали їхню недостатність. Окрім того, вони вказували на недостатнє обґрунтування деяких статей використання капітальних вкладень [499, 94].

Науковці «горбачовського» історіографічного періоду наголошували: якщо в 1940 р. сільськогосподарське машинобудування виготовляло 140 типів машин, то в 1957 р. – 240, тракторів – відповідно 4 та 17 типів. «На основі створених і виготовлених в 50-ті роки нових високопродуктивних економічних тракторів і сільськогосподарських машин підвищувався рівень технічного оснащення сільськогосподарського виробництва» [499, 90].

Статистичні матеріали свідчать про швидкий приріст потужності тракторів по Україні за 1951 – 1960 рр.: він становив 186 тис. кінських сил на рік у середньому за це десятиліття. Кількість вантажних автівок (включаючи автоцистерни) за цей же час збільшилася з 65,9 тис. штук до 147,6 тис. [499, 90]. Об'єктивну оцінку дослідники другої половини 1980-х рр. дали також діяльності машинно-тракторних станцій в Україні за 1950 – 1958 рр. Виділяється зростання загальної кількості їх тракторного парку з 80,7 тис. штук у 1950 р. до 118 тис. – на початок 1958 р. Потужність тракторів за цей же період зросла відповідно з 1 млн. 832 тис. кінських сил до 2 млн. 741 тис. кінських сил, тобто фактично у 1,5 рази (і це тільки в МТС). А потужність тракторного

парку на 100 га посівної площі зросла за цей період – із 7,3 кінських сил у 1950 р. до 10,6 к.с. – у 1958 р. [499, 91].

Особливу роль у подальшому підвищенні рівня механізації сільського господарства відіграло забезпечення галузі швидкохідними колісними тракторами «Беларусь» різноманітних модифікацій. У 50-ті роки колісні трактори «Беларусь», ДТ-24, а також гусеничні КДП-35, Т-38 знайшли своє широке застосування, у рільництві, тим самим значною мірою вирішили проблему механізації обробітку просапних культур та виноградників [499, 91–92].

Не зайве буде зауважити, що дослідники доби «перебудови» вже чіткіше бачили проблеми технічного оснащення колгоспів радянської України на рубежі 1950 – 60-х рр. Зокрема, помітною була така статистика: у 1964 р. кількість тракторів склала 247,9 тис. проти 182,4 тис. у 1960 р. (тобто зросла), тоді як кількість зернозбиральних комбайнів за той же період скоротилась з 64,8 тис. до 60,4 тис. Проте це скорочення було пов'язано з переходом на технологію роздільного збирання хліба і введенням в експлуатацію значної кількості інших машин і механізмів. Істотне збільшення парку зернозбиральних комбайнів відбулося лише в роки восьмої п'ятирічки (1966–1970 рр.), – зазначали вони [499, 95].

Реорганізація МТС дослідниками «горбачовського» періоду трактувалася як необхідний крок. Зокрема, відзначалося, що «форма виробничо-технічного обслуговування колгоспів через МТС перестала відповідати завданням подальшого зростання продуктивних сил сільського господарства» [499, 93]. Це пояснювалося тим, що після укрупнення колгоспи перетворилися в економічно сильні господарства, здатні самостійно вирішувати масштабні виробничі завдання. Разом з тим певна організаційна

відірваність технічних засобів від основного засобу виробництва у сільському господарстві – землі – не відповідала раціональній організації колгоспного виробництва. Критикували вчені другої половини 1980-х рр. і те, що в централізованому постачанні МТС технічними засобами не завжди враховувалися потреби колгоспного виробництва, спеціалізація господарств в зоні обслуговування МТС. Виходячи з цього, реорганізація з подачі Хрущова МТС і забезпечення з 1958 р. сільського господарства технікою шляхом її придбання колгоспами в цілому оцінювалися радянською історіографією доби Горбачова позитивно [499, 92–93].

З іншого боку, у 1986 р. дослідниця Г. Ольшевська стверджувала, що наявна в радянському історіописанні література про МТС не повністю вичерпала запитання, які потрібно ставити щодо їхньої історії та реорганізації. Відзначаючи детальність книги М. Вилцана [88], вона погоджувалася, що нагальні, інколи просто авральні методи проведення реорганізації МТС-РТС не дозволили колгоспам сповна скористатися її перевагами. І водночас стверджувала, що багато питань, пов'язаних з реорганізацією МТС, залишилося нез'ясованими. Зокрема, це стосувалося причин реорганізації, які М. Вилцан у 1976 р. окреслив так: «утримання машинно-тракторних станцій, у більшості своїй нерентабельних, ставало тяжким тягарем для держави». Але в тій же праці автор визначав, що з цілого ряду причин поняття рентабельності для МТС було достатньо умовним.

Натомість Г. Ольшевську цікавила сама підготовка їхньої реорганізації, діяльність колгоспів у нових умовах та економічне становище останніх у перші роки після передачі техніки [394, 6]. Вона відзначила, що діяльність МТС до розформування в значній мірі була відірвана від безпосередніх потреб виробництва.

Причиною цього вона вважала існуючу систему планування [394, 9]. Вивчаючи технічну оснащеність колгоспів до передачі їм техніки й обладнання МТС, Г. Ольшевська відзначила, що та «невелика кількість невеликих машин», що була у розпорядження колгоспів, використовувалися ліпше, ніж це робили МТС [394, 12].

Один із висновків її дослідження – це те, що закон про реорганізацію МТС нехай і формально, але справді обговорило близько 50 млн. осіб [394, 17]. Інший – що до його прийняття 73% колгоспів України в цілому могли собі дозволити викупити техніку [394, 22]. Ще один висновок кореспондувався із загальною риторикою самої «хрущовської» доби. Дослідниця серйозно вважала, що «Передача техніки колгоспам створила умови для прискорення стирання відмінностей між містом і селом», хоча і відзначила, що «реалізація переваг нового етапу розвитку колгоспного ладу в той час проходила дуже повільно» [394, 41].

Позитив дослідники вбачали передусім у передачі в безпосереднє користування колгоспам близько 110 тис. тракторів, 43 тис. зернозбиральних комбайнів та багато іншої техніки, хоча оминають увагою те, що певний посередник таки був. І навіть згадують його: ремонтно-технічні станції (РТС), які власне і продавали техніку колгоспам, ремонтували техніку і наглядали за її експлуатацією, забезпечували колгоспи нафтопродуктами, запасними частинами, добривами і т.ін.

Позитивно оцінювалося те, що більшість колгоспів змогли розрахуватися за техніку доволі швидко, а економічно держава надала із цією метою кредит. Схвальної оцінки отримав також перехід із МТС до колгоспів Української РСР понад 300 тис. трактористів, комбайнерів та інших механізаторів [499, 93].

Електрифікація українського села в добу Хрущова знайшла чисельні позитивні відгуки в радянській історіографії доби

перебудови. Дослідники, зокрема, відзначали, що на кінець шостої п'ятирічки (1960 р.) було електрифіковано 80% колгоспів республіки, причому в 7 областях – понад 90%, а в Криму – 100% господарств [499, 93–94].

Майже стовідсотковою електрифікацією, на межі 60-х – 70-х років на думку радянських дослідників другої половини 1980-х рр., відзначалися господарства радгоспів. Причому, коли колгоспи витрачали на виробничі потреби менше 60% спожитої електроенергії, то радгоспи – 87,7% [499, 94]. Щоправда, у наступні декілька років цей показник для колгоспів почав повільно збільшуватися, тоді як для радгоспів – істотно падати [499, 95].

У цілому ж вітчизняні дослідники другої половини 1980-х рр. відзначали, що станом на 1965 р. у сільськогосподарському виробництві Української РСР енергоозброєність і енергооснащеність колгоспів і радгоспів залишалася невисокою. Нерівномірною була і механізація різних виробничих процесів, в той час як рослинницька галузь була попереду, то тваринницька суттєво відставала. У 1987 р. Ю. Коломієць та ряд інших дослідників щодо фіналу «хрущовських реформ» у сільському господарстві робили такий висновок: «Належало ще здійснити систему економічних, наукових і технічних заходів з метою комплексного вирішення проблем матеріально-технічного забезпечення сільського господарства, застосування технологій промислового типу» [499, 95].

В цілому тогочасні дослідники достатньо позитивно поцінювали й попереднє укрупнення колгоспів в Україні 1950 – 1951 рр., унаслідок чого збільшилася площа для обробітку, кількість дворів і трударів, задіяних в одному колективному господарстві, скоротилася кількість адміністративно-

управлінського апарату і затрати на його утримання. Ще одним наслідком був начебто перегляд системи нормування й оплати праці колгоспників, що нібито сприяло прискоренню зростання доходів і виробничих фондів колгоспів і підвищенню заробітної платні їхнім членам [499, 100].

Щодо соціально-економічного становища селянства, то радянські суспільствознавці відзначали, що у сільському господарстві фактично лише «хрущовські» реформи 1953 – 1958 рр. сприяли поліпшенню матеріального становища колгоспів і колгоспників України. Як наслідок, поступово підвищувалася питома вага грошової оплати праці члена колективного господарства і навіть почався поступовий перехід на щомісячну оплату праці без нарахування трудоднів тощо. У 1957 р. у річних звітах колгоспів Української РСР стали визначати собівартість продукції, а з 1958 р. – і у виробничо-фінансових планах. У 1960 р. було змінено порядок бухгалтерського обліку відповідно до вимог визначення собівартості. Водночас удосконалювалося фінансове планування. Зокрема, у виробничих планах колгоспів Української РСР стали вираховувати чистий прибуток і планувати його розподіл [499, 101].

Дослідники позитивно оцінили виконання рішень вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС, зокрема, – підвищення державних закупівельних цін на зернові майже у 10 разів, скорочення з 1954 р. обсягів планових заготівель для колгоспів і повну відміну для радгоспів. Поряд із рішеннями червневого (1958 р.) пленуму, який упорядкував види і обсяги державних закупок, а також встановив диференційовані, залежно від природної зони ціни на сільськогосподарську продукцію, що реалізовувалася колгоспами і населенням для держави, це був справжній прорив у матеріальному заохоченні селянства. До того ж, були затверджені нові оптові ціни

на сільгосптехніку, мінеральні добрива і комбікорми, що в цілому задовольняло більшість колгоспів [499, 103–104].

Втім, автори цього історіографічного періоду були не схильні й ідеалізувати систему виробничо-економічних відносин, що склалась на 1958 р. Адже вже перші два роки її функціонування показали, що відносини між колгоспами та іншими контрагентами не були закріплені юридично, що негативно впливало на формування централізованих виробничих фондів, а відтак і на економіку колективних господарств. Тому починаючи з 1961 р. довелося запроваджувати «Типовий договір» із детальною регламентацією обсягів, якості продукції, що заготовлювалася, термінів її реалізації, умов доставки і прийому, цін і порядку розрахунку та матеріальної відповідальності сторін. Та все ж в цілому дослідники відзначили зростання самостійності колгоспів у плануванні своїх доходів [499, 105].

Дослідники також виділили те, що «хрущовські» аграрні реформи дали можливість підвищити концентрацію виробництва, ефективність використання технічних засобів, результативність праці колгоспників та рівень колгоспних доходів в Україні. Причому, підкреслювалось, що «крупними високомеханізованими, економічно розвиненими стали колгоспи західного регіону республіки» [499, 105]. Щоправда, наведена фраза, на наш погляд, – ритуальна і взагалі виглядає дивно в аналізованій праці, адже, крім цього твердження, інших ґрунтовних достовірних даних по колгоспах Західної України, що його підсилювали б, ми не зустрічали.

Натомість, Ю. Курносів критикував аграрну політику останніх «хрущовських» років. Зокрема, щодо семирічки 1959 – 1965 рр. він стверджував: «плани були нереальними, чимало

недоліків і непродуманих рішень допускалося в організації сільськогосподарського виробництва. Так, негативну роль відіграло то укрупнення, то розукрупнення колгоспів, злиття або ліквідація так званих неперспективних сіл, не завжди обґрунтованими було перетворення колгоспів у радгоспи» [499, 83]. І далі: «Проголосивши лозунг про забезпечення радянського народу найвищим у світі рівнем життя, уряд водночас вжив ряд заходів, які гальмували зростання виробництва продукції сільського господарства» [499, 85–86].

П. Панченко, В. Чишко та інші дослідники стверджували, що партія розглядала роботу з кадрами на селі, як невід’ємну складову своєї аграрної політики. Тому вже в 1960-х рр. у республіці значно зросла кількість спеціалістів, безпосередньо зайнятих у колгоспах та радгоспах [425, 7]. Вчені наводять дані, згідно з якими склад спеціалістів сільського господарства Української РСР у 1959 р. становив 23,9 тис. осіб із вищою освітою та 75,1 тис. – зі спеціальною середньою (всього 99 тис. осіб), а в 1965 р. ці показники вже були відповідно на позначках 34,5 тис. і 113,1 тис. осіб (всього 147,6 тис. осіб). Водночас вказані дослідники критично зауважили, що колгоспи значно меншою мірою були забезпечені кваліфікованими спеціалістами, аніж радгоспи та інші сільськогосподарські підприємства та організації [425, 8–9].

У контексті кадрового забезпечення П. Панченко і В. Чишко у 1989 р. слушно зазначали, що для науково-технічного прогресу властивим є зростання у сільськогосподарському виробництві не тільки кількості агрономів, зоотехніків і ветеринарних працівників а й інженерів, економістів та фахівців інших спеціальностей. Вони ж фіксують зростання кількості економістів, задіяних у сільському господарстві України, з 500 осіб у 1959 р. до 1800 осіб у 1965 р.,

плановиків і статистиків відповідно – з 5600 осіб до 21500 осіб. На середину 1960-х рр. автори фіксують також більше 10 тис. інженерів та техніків, які були задіяні у сільськогосподарському виробництві Української РСР [425, 9].

Цікаво, що радянські суспільствознавці кінця 1950-х рр. вели полеміку із західними дослідниками про вплив техніки на соціально-економічне та суспільно-політичне життя села, маючи, наприклад, у сільськогосподарському виробництві Української РСР лише декілька сотень дипломованих інженерів і техніків (підраховано П. Панченком і В. Чишком [425, 10–11]), тобто значно менше, ніж в Україні було сільгосппідприємств. Один дипломований інженер припадав фактично на 20 колгоспів, один технік – на 2 колгоспи. В той же час багато спеціалістів із сільськогосподарською освітою працювали поза виробництвом. Станом на 1965 р. 34 тис. таких спеців працювало в апараті партії і наукових установах, 73 тис. – в інших галузях економіки республіки. І тільки трохи більше 50% із 236 тис. фахівців цього профілю працювало «за призначенням», тобто – на виробництві. У західноукраїнському регіоні дослідники взагалі фіксували ситуацію, коли був один агроном на цілий район або ж і такого не було [5, 10–11].

Серед причин, які обумовлювали небажання працювати на селі, дослідники виділяють також низьку матеріальну зацікавленість, з якою мали миритися спеціалісти сільського господарства. Причому незважаючи на те, що в ряді партійних постанов 1962 р. містилася вимога оплачувати роботу спеціалістів на рівні 80-90% оплати голів колгоспів, в окремих колгоспах (Черкащина) навіть трьома роками пізніше вона не перевищувала 66% [425, 12–13]. Ще однією причиною незацікавленості

спеціалістів була відсутність нормальних культурно-побутових умов їхнього поживання.

Реально українські дослідники «горбачовської» доби ставили у вину «хрущовському» періоду провальну політику щодо кадрового забезпечення сільськогосподарського виробництва в Україні. Подолання кризи кадрів вони пов'язують вже із періодом Брежнєва, починаючи з 1966 р. [425, 16–22].

Сучасний український дослідник В. Михайлюк відзначає, що у 1990 р. нарешті стали з'являтися праці, в яких містилися принципово важливі висновки. Зокрема, у навчально-методичному посібнику Інституту підвищення кваліфікації викладачів вищої школи Київського державного університету, можливо, вперше в історичній науці України було зазначено, що нереалізованими залишилися рішення і вересневого (1953 р) (точка відліку на злітній смузі успішної кар'єри Хрущова), і березневого (1965 р.) (на якому справу Хрущова продовжили, щоправда, без його чуйного керівництва) пленумів ЦК КПРС. Вказаний колектив авторів підвів свого роду ризику в історіографії аграрних проблем українського села, констатувавши грабіжницький характер радянської податкової політики «хрущовської доби», яка призводила до стагнації соціально-економічного становища селянства, а також – на неефективність існуючих форм власності та господарювання [360, 62].

У підсумках аналізу розділу цілком аргументовано можна констатувати наступне:

1) Матеріальне та кадрове забезпечення українського села «хрущовської доби» зображувалося істориками та суспільствознавцями другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. в загальному контексті історико-ідеологічного опису

аграрної політики комуністичної партії. Традиційно історіографія була представлена ідеологічними, історичними та економічними текстами. М. Хрущов, як головний фігурант реформ, майже повністю зникає з поля зору дослідників. На передній план виходить генсек Леонід Брежнєв і партійно-державні рішення, документи ухвалені вже за нього. Дослідники намагаються розібратися у послідовності аграрних перетворень Микити Хрущова, апелюють до здобутків, використовують статистику і змальовують тяглість і передачу аграрної політики від одної політичної команди до іншої.

2) Помітною стає тенденція створення наукових і абсолютно непрактичних дискусій щодо питань сільськогосподарського виробництва в Україні. В цілому це було характерною рисою всього періоду «застою», з його нарощуванням бюрократичного апарату, з відповідною проекцією на підготовку наукових кадрів. У масиві історичних праць того часу часто знаходимо приклади несумлінного використання джерел і взагалі рідкісного їхнього використання. Історичний погляд у такий спосіб максимально осучаснювався, а історики не хотіли (чи не могли) досягти до проблем глибше. Тим не менш, «брежнєвській» добі не бракує ґрунтовних досліджень (В. Петренко, А. Тюріна), в яких ставилися і аналізувалися різні аспекти матеріально-технічного та кадрового забезпечення сільськогосподарського виробництва СРСР в цілому і України, зокрема.

Наголос на вивчення впливу НТР на виробничі потужності сільського господарства постійно наvertsав науковців до дискусії із західними вченими, але диктат партії, який все ж не зникав аж до 1991 р., робив такі дослідження обмеженими і малопродуктивними. Підміна понять, а подеколи й демагогічні прийоми не були переконливими аргументами, якщо вже така дискусія виникала.

У цілому є підстави зробити тривіальний висновок, що, попри різне політичне замовлення на історичне висвітлення реформ Хрущова у 1950 – 1960-х рр., і «хрущовський», і «брежнєвський», і «горбачовський» періоди історіописання мають дуже багато спільних рис, адже цілий ряд канонів зберігали свою просто непорушність, – як-то, зображувати партію успішним менеджером, показувати переваги соціалістичного планового способу виробництва над західним товарно-ринковим, тощо.

РОЗДІЛ 3

ПИТАННЯ МАТЕРІАЛЬНИХ І ЛЮДСЬКИХ РЕСУРСІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА УКРАЇНИ 1953 – 1964 РР. У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Проблема матеріальних і людських ресурсів сільськогосподарського виробництва України в добу хрущовської «відлиги» активно порушується сучасними українськими істориками. Її всебічний аналіз дає підстави виділити такі основні складові: аналіз науковцями управлінських і організаційно-правових аспектів сільгоспвиробництва в питаннях матеріального забезпечення і кадрового нарощування, дослідження професійної компетентності впровадження рішень партійного керівництва щодо матеріально-технічного забезпечення аграрного середовища, забезпечення сільського господарства необхідними професійними кадрами в означений період.

Відповідно до поставлених завдань третій розділ дисертаційного дослідження включає в себе три підрозділи. У першому з них приділено увагу впливу радянських нормативних документів і партійних рішень на виробничі і людські ресурси сільського господарства країни у полі зору сучасних вітчизняної й зарубіжної історіографії, другому – спробам теоретичного переосмислення в сучасній історичній науці матеріально-технічного забезпечення українських аграріїв у часи Хрущова, третьому – кадровому забезпеченню сільгоспвиробництва в період незалежності України. Кожен із підрозділів має свою специфіку і доповнює один одного теоретичними положеннями та конкретними історичними фактами.

3.1. Аграрна політика радянської влади в науковій візії сучасних дослідників

Питання забезпечення сільськогосподарського виробництва України в період 1953 – 1964 років матеріальними і людськими ресурсами та заходи радянської влади щодо їх конкретної реалізації, достатньо активно розробляються сучасними українськими вченими.

Дослідники періоду незалежності консолідуються передусім на визнанні того факту, що політика Комуністичної партії України у питаннях сільськогосподарського виробництва була несамостійною і, як і більшість сфер суспільного життя, повністю залежала від політичної волі загальносоюзних партійних і державних органів. Так зокрема В. Михайлюк звертає увагу на те, що рішення компартійних органів в Українській РСР завжди просто дублювали постанови відповідних загальносоюзних інстанцій з тією однак різницею, що додатково навантажували колгоспне селянство новими планами перевиконання сільгоспвиробництва. Акценти робилися на збільшенні виробленої і особливо обсягу заготівель та направлення вироблюваної продукції у так званий союзний фонд. Як зазначає при цьому В. Михайлюк, ці обсяги збільшувалися без врахування існуючих можливостей [360, 57-58]. З погляду інтересів Української РСР, насамперед українського народу, такий підхід ніяким чином не можна було класифікувати як раціональний.

Не варто забувати і те, що тогочасна аграрна політика як мабуть ніяка інша прямо залежала від боротьби за владу у вищих ешелонах керівництва в цілому (на рівні республіки й СРСР). У цьому плані, В. Михайлюк, на наш погляд, підмічає надзвичайно показовий факт: «У березні 1965 р. пленум ЦК КПРС ухвалив

постанову “Про невідкладні заходи щодо подальшого розвитку сільського господарства”, положення якої фактично повністю дублювали положення постанови пленуму ЦК КПРС “Про інтенсифікацію попереднього сільськогосподарського виробництва на основі широкого застосування добрив, розвитку зрошення, комплексної механізації та впровадження досягнень науки і передового досвіду для найшвидшого збільшення виробництва сільськогосподарської продукції”, ухваленої ще за М. Хрущова у лютому 1964 р. [360, 55-56]. Таким чином, є підстави вважати, що аграрна політика Л. Брежнєва була логічним продовженням “хрущовських реформ”. Однак сам Л. Брежнєв і його оточення вирішили ніяким чином не згадувати про роль попередника у розробці перетворень у сільськогосподарському виробництві країни. За твердженнями сучасних українських дослідників, “справа полягала лише в тому, що лютневий (1964 р.) пленум ЦК КПРС відбувся, коли партійним лідером був ще М. Хрущов, а березневий (1965 р.) прийняв постанову по доповіді тепер вже генсека Л. Брежнєва. Це яскравий приклад, по-перше, прояву крайнього суб’єктивізму в діяльності ЦК КПРС і, по-друге, того, що на той час була відсутня справді конструктивна політика виведення сільського господарства з кризи” [587, 45]. Порушення принципів матеріальної зацікавленості, волюнтаристські управлінські підходи, породжували викривлення у плануванні, фінансуванні, ціноутворенні, кредитуванні колгоспів і постачанні їх технікою, запчастинами, паливно-мастильними матеріалами. Низька культура землеробства та нескінченна перебудова системи й управління сільським господарством були визнані головними причинами його кризового стану. Вони були хронічними як для всього хрущовського так і “брежнєвського” періоду [587, 45].

З іншого боку, М. Хрущов, мабуть, чи не єдиний радянський лідер, який відкрив завісу, яка ховала справжній стан речей у сільському господарстві. Його чотирьохгодинна емоційна доповідь на вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС змалювала достатньо реалістичний аналіз становища радянського села. Щоправда сучасний дослідник В. Литвин вбачає у такій “правдивості” й особистий інтерес Микити Сергійовича, адже під час боротьби за владу всередині кремлівської верхівки СРСР, “чим гіршим виявлявся стан сільського господарства у попередній період, тим виразніше мала виглядати надалі реформаторська діяльність їхнього патрона” [360, 139]. Дослідник наводить анекдотичний приклад того, як помічники Хрущова, готуючи йому доповідь, постійно змушували начальника Центрального статистичного управління СРСР давати їм “справжні” цифри – тобто вимагали від нього того, чого не те, що просто не існувало в дійсності, але не було навіть і повністю в заідеологізованій та фальшованій радянській статистиці.

Аналізуючи статистичні матеріали періоду М. Хрущова, І. Романюк підтверджує факт чисельних випадків свідомо перекрученого подання інформації. За згоди партійного керівництва різних рівнів результати господарської діяльності подавались здебільшого в завищеному вигляді, замовчуючи об’єктивну дійсність справ у селі. Водночас чисельні прорахунки внаслідок аграрних перетворень майже не відображались у пресі або ж просто повністю замовчувались [514, 16].

Серед сучасних українських дослідників помітна також тенденція показати Л. Хрущова як державного діяча, який виявляв помітний гуманізм, зокрема, щодо селянства.

Як стверджує І. Лубко, попри всю свою спонтанність, недостатню виваженість, спроби аграрних перетворень

М. Хрушова, принципово різнилися від того, що проводилось кремлівською верхівкою протягом попередньої чверті століття – з моменту трагічного фіналу НЕПу і до перших ознак “відлиги” у 1953 році [332, 2].

Як ми тепер бачимо не всі “хрущовські” перетворення у сільськогосподарському виробництві були позитивні. Дослідники стверджують, що завдання розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні визначалися суто із ідеологічно-пропагандистських мотивів і фактично без урахування виробничих можливостей як окремих регіонів так і республіки в цілому.

Суто пропагандистський підхід, у його викристалізованому вигляді, як слушно зауважує В. Михайлюк, найвиразніше виявився у гаслі вже найближчі роки “догнати і перегнати США у виробництві мяса і молока на душу населення” [360, 57].

З цього прямо випливає, що вже початково питання забезпечення сільськогосподарського виробництва України матеріальними і людськими ресурсами у період 1953 – 1964 рр. залежало від суб’єктивної волі окремих високопосадовців союзного і республіканського масштабів чи їх угруповань за особисто-владними інтересами. Причому, далеко не всі вони були спеціалістами в аграрній сфері, чи хоча б теоретиками сільськогосподарського виробництва.

Велику роль у аграрних перетвореннях відгравав сам Микита Хрущов. Л. Беренштейн та інші дослідники виділяють як мінімум, 7 масштабних програм, які особисто ініціював цей партійно-радянський керівник СРСР в сфері сільського господарства. Чотири з них були присвячені проблемам організації сільськогосподарського виробництва, дві – сутності відносин власності в аграрному секторі та способам використання

виробленої продукції і одна – питанням управління сільським господарством і його кадрового забезпечення.

На практиці достатньо примітивні погляди М. Хрущова на економіку вилилися в те, що в організації сільгоспвиробництва найпопулярнішими стали екстенсивні методи із гарячкового розширення фонду експлуатованих земель, – цілинна епопея. Слід спеціально зазначити, що найбільше через перерозподіл капітальних вкладень в сільське господарство в ході цієї кампанії постраждала Україна (детальніше про роль України в освоєнні цілинних земель із погляду сучасної історіографії див. у наступних підрозділах) [34, 81]. Сьогодні є підстави стверджувати, як це робить у своєму дослідженні В. Литвин, що керівництво СРСР в особі М. Хрущова та його прибічників фактично визнали неспроможність колгоспного ладу вирішити продовольчу проблему в країні інтенсивними методами, і саме тому пішли екстенсивними шляхами, найодіознішим із яких і була “цілинна кампанія” 1954-1960 рр. [326, 145].

Другою такою кампанією стала кукурудзяна. М. Хрущов, як і його “експерти”, вважав, що із значним розширенням посівів цієї культури буде вирішено одразу дві важливі проблеми сільського господарства: поповнення зернових ресурсів й отримання із кукурудзяних стебел добротного силосу. Посіви кукурудзи зростали з року в рік і в 1962 р. вже становили понад 17% усіх посівних площ СРСР, а в Україні цей показник досяг навіть 40% [587, 39]. Однак існуючі на той час сорти кукурудзи не прижилися належним чином, натомість скорочення на користь до 30 і більше відсотків, у різні роки, посівів озимої і ярої пшениці не вирішило, а, навпаки, спричинило чергову зернову кризу. Порівняльна статистика посівних площ головних зернових культур України у 1950-му та 1960-му роках показова: пшениця озима – 5383 та

3691 тис. га, пшениця яра – 1168 та 261 тис. га, жито – 3905 та 1347 тис. га (цікаво, що у дорадянському 1913 році ці показники в Україні були на позначках 3088, 5770 та 4517 тис. га відповідно) [587, 40].

Третьою кампанією, яку виділяють дослідники, стала боротьба за використання для потреб зерновиробництва земель, які до цього залишали під чорний пар і травосіяння. Значення природних лук і пасовищ недооцінювалося. Натомість активно переглядалася (надто на початку 1960-х рр.) структура посівних площ із метою збільшення долі просапних культур, зокрема кукурудзи [587, 39]. У результаті – ерозія земель, скорочення кормової бази тваринництва і захворювання тварин із-за катастрофічної нестачі в раціоні великої рогатої худоби необхідної кількості зеленої маси.

Четверта програма Хрущова в рамках реорганізації сільськогосподарського виробництва була власне надпрограмою, адже різке збільшення в рази тваринницької продукції, задумане з метою наздогнати і перегнати США в обсягах виробництва м'яса і молока “на душу населення”, була нереальною. Кормова база не дозволяла збільшити обсяги вирощування молодняка, а забивання дорослих тварин заради обсягів неминуче скорочувало їхнє природне розмноження у наступні роки [34, 82-83].

Прагнучи вирішити проблему нестачі належної виробничої бази у багатьох колгоспах (а по суті, у держави), Хрущов узявся за свою п'яту ініціативу в реформуванні сільського господарства. Розпочався процес укрупнення та реорганізації колгоспів, який мав за кінцеву мету створення більшої кількості радгоспів, що на практиці, за слушним спостереженням Л. Беренштейна, просто призвело до вилучення у колгоспів частини власності (землі, майна, коштів) для нових державних господарських структур [34, 83]. Майно, передане радгоспам в Україні, оцінювалося в суму понад

1 млрд. карбованців; натомість скоротилися земельні площі, що закріплювалися за колгоспами у довічне користування (Див. Додаток Л).

Хрущов сподівався, що зможе компенсувати втрати колгоспів через продаж їм техніки машинно-тракторних станцій (МТС) – ще одного заходу у рамках регуляції ним питань державної власності, який було розпочато у 1958 р. Однак, по суті, колгоспи були змушені викуповувати в МТС нерідко не зовсім придатну для експлуатації техніку. Унаслідок такої “реорганізації” лише за 8 місяців колгоспи України заплатили державі понад 4 млрд. карбованців, а примусове перетікання майже 270 тис. спеціалістів із механізації, хімізації та інших технологічних процесів із МТС у колгоспи навряд чи дало позитивний, а скоріш за все принесло негативний результат. Учорашні “емтеесники”, стаючи членами сільськогосподарських артільей, ставали фактично прикріплені до них, а відтак – й обмежені у своїх соціальних та юридичних правах. Коефіцієнт корисної дії від таких кадрових перестановок виявився низьким: спеціалісти колишніх МТС були мало вмотивовані у результатах своєї праці і багато хто шукав порятунку через втечу до міста під будь-яким приводом.

Таким чином, колгоспи втратили тричі: перший раз, виклавши чималі кошти за застарілу техніку, другий раз, отримавши у своє підпорядкування по суті некерованих спеціалістів з експлуатації техніки (не варто забувати, що початково МТС задумувалися наприкінці 1920-х рр. в значній мірі як ідеологічні організації із метою комуністичного впливу пролетаріату на селян, що на практиці вивищувало пролетарів над селянством; реформа ж 1958 р. фактично зруйнувала цю соціальну нерівність, урізавши до того ж, матеріальне забезпечення колишніх “емтеесників”). Третій раз колгоспи Української РСР втратили від ліквідації МТС тоді, коли

вже з нового року їм довелося купувати нову і вже достатньо дорогу техніку (ціни на неї держава для колгоспів негайно підвищила) у державних підприємств сільськогосподарського машинобудування. Такі закупівлі були зовсім не вигідними для колгоспного селянства. Як слушно зауважує Л. Беренштейн, адже часто існуюча на той час техніка використовувалися тільки в період посівної кампанії та збирання врожаю, її зовсім не можна було використовувати для повсякденних внутрішньогосподарських потреб колгоспів [34, 84].

Шостою програмою Хрущова, яка теж стосувалася питань власності, була його політика щодо розвитку особистих присадибних господарств селян. В перший поствалінський період держава значно помякшила надзорську податкову політику по відношенню до особистих селянських господарств. Так вже в серпні 1953 р. було скасовано натуральні поставки продуктів із селянських дворів й удвічі знижені грошові податкові ставки з присадибних господарств селянства.

Однак, подолавши своїх політичних ворогів в політбюро (Молотова, Маленкова, Кагановича) і ставши таким чином одноосібним лідером партії і уряду, наприкінці 1950-х рр., Хрущов вдався до низки експериментів, спрямованих на обмеження приватногосподарської активності селянства. Селян змушували збуватися частини приватної власності (наприклад, корови), продаючи їх колгоспу, а самим йти купувати продукти (те ж молоко) у колгоспі чи у державному магазині. Було значно зменшено розміри присадибних ділянок (городів) У зв'язку з цим різко (у два рази) скоротилася товарність підсобних господарств селян, що давало їм значний дохід до сімейного бюджету.

Можна погодитися із Л. Беренштейном, що діяльність Хрущова у питаннях власності, спрямована на одержавлення

сільськогосподарського виробництва, посилила процеси розселяннювання [34, 84]. Фактично це прямо стимулювало міграцію селянства до міст під самими різними приводами. Так поряд із фактично нелегальними способами відкріплення від колгоспів існували легальні ніші виїзду до міста на постійне місце проживання. Лише у 1956 – 1958 рр. за комсомольськими путівками із сіл Української РСР на “ударні будови комунізму” виїхало понад 150 тис. молоді. Юнаки сільських районів становили абсолютну більшість серед тих, хто поповнював ряди призовників до дійсної служби у Збройних силах Радянського Союзу, після закінчення строкової служби в свої села майже не поверталися, тільки 5-6% із них поверталися до місць, із яких були призвані. Суттєво зросла частка сільської молоді серед студентства вищих та середніх спеціальних навчальних закладів і учнів чисельних ремісничих та професійно-технічних училищ. Проте понад третина з них, навіть отримуючи стипендії від колгоспів і радгоспів, не поверталася додому по закінченню навчання.

Яскраво деструктивний характер мала чергова кампанія, – боротьба Хрущова із так званим “неперспективними селами”, яка теж значно посилила відтік молоді із сіл до міст та великих індустріальних центрів [34, 84-85].

Сучасні дослідники позитивно оцінюють лише перші 5-6 післясталінських років для аграрного сектора економіки, зокрема, в частині значної реорганізації державної політики закупівель сільгосподарської продукції. Відзначають, зокрема, різке збільшення заготівельних цін упродовж 1953 – 1958 рр. на зернові культури в 7 разів, продукти тваринництва у 5,5 рази, що, зрештою, дало можливість піднести щорічні темпи зростання продуктивності сільського господарства до стабільних 7% [587, 43].

В даному контексті В. Литвин наголошує на зниженні норм обов'язкових поставок сільгосппродукції державі, і як позитив відзначає заготівлю державою лишків продукції колгоспів за істотно вищими закупівельними цінами через укладення договорів про контрактацію [326, 139]. “Але з 1959 р. в сільськогосподарському виробництві знову почався спад, – стверджують сучасні дослідники, – якщо з 1950 по 1958 р. обсяг сільськогосподарського виробництва в Україні зріс на 65%, то в 1959 – 1964 рр. – лише на 3%” [587, 43]. Отже, сучасні дослідники фактично єдині в думці, що період нормалізації економічних відносин у сільському господарстві після смерті Сталіна був нетривалим. Починаючи з 1958 р., ситуація знову почала погіршуватись [332, 2].

Тривалий час в науковому просторі дискусійним залишалося питання, як швидко повоєнна Україна досягла обсягів сільськогосподарського виробництва 1941 р., тобто – довоєнного. Зважаючи на великі сподівання керівництва СРСР на українське село, ця тема була надзвичайно заполітизованою і, поряд із соціалістичними змаганнями за виконання і перевиконання держпланів, мала неабияке політичне значення, адже досягнення цих показників мало свідчити про якість післявоєнної аграрної політики радянської влади. Досліджуючи це питання, В. Михайлюк дійшов висновку, що радянські дослідники як 1960-х так і 1970-х рр. перебільшували наслідки відбудови сільського господарства не лише у 1945 – 1952 рр. але навіть і у 1953 – 1959 рр. На його думку аналіз різноманітних партійних постанов 1982 – 1989 рр., присвячених аграрним проблемам показує, що по ряду важливих показників довоєнного рівня сільськогосподарського виробництва в Українській РСР так і не було досягнуто майже до кінця радянської доби. Більш того, дослідник вважає, що “питання про строки

відродження сільськогосподарського виробництва по суті надумане” [360, 59]. Це твердження видається справедливим, адже реальні обсяги сільгоспвиробництва вимагали не стільки ідеологічного обґрунтування і прив’язки до термінів, скільки зваженого погляду на загальне економічне становище в республіці та її виробничий потенціал.

В цілому сучасні українські дослідники сходяться у думці, що Хрущов великою мірою спирався на екстенсивні методи господарювання: розширення посівних площ, збільшення кількості сільгоспробітників, зайнятих ручною працею, списування державних дотацій на виробництво окремих видів продукції, списання боргів і таке інше.

Нині покійний І. Курас у 1994 р. намагався накреслити перспективи дослідження постаті М. Хрущова крізь призму аналізу наявних на той час джерел та історіографії. Саме тоді дослідник дав одну із перших і достатньо виважену (пострадянського часу) наукову оцінку його діяльності. Всю епоху Хрущова І. Курас нарік епохою авторитарної олігархії. Причому, на думку вченого, він не ставив своїм завданням зламати створену до нього політичну систему, а просто намагався використати її для проведення багатьох економічних і політичних реформ, тобто фактично користувався сталінською політичною моделлю. І. Курас вважав, що активна діяльність Хрущова довела можливість реформ “зверху” за умови їх підтримки “знизу”, а причину їхньої малої ефективності бачив не в загальному спрямуванні, а в поспішності і нетерпінні самого реформатора, яскравих особистих рисах Микити Сергійовича, які в суспільно-політичному лексиконі дістали назву “суб’єктивізму” і “волютаризму” [308, 13].

І. Курас був правий, коли стверджував, що починання Хрущова відповідали давно назрілим потребам суспільства. Інша

справа, що цей політичний діяч ніколи не був теоретиком і діяв здебільш інтуїтивно, і до того ж часто імпульсивно спираючись виключно на свій досвід спостережень. І це при тому, що поряд з ним майже не було освічених політиків й економістів. При цьому як наголошує дослідник: “Він був учнем Сталіна і продуктом сталінської епохи”. “Звідси походять авторитарність і жорстокість, лавірування і цинізм, непослідовність і половинчастість реформ і починань” [308, 13].

Окрім вище зазначеного, І. Курас зробив важливий для наступних поколінь дослідників висновок: “... головною заслугою Хрущова було те, що він зруйнував сталінський каральний апарат, повернув свободу мільйонам репресованих, реформував сталінський варіант колгоспного ладу, суттєво пом’якшив зовнішню політику. Все це створило передумови дальшого прогресу, хоч реалізувати їх він сам був не здатен. Ось чому до багатьох з цих починань ми повернулися лише в наш час” [308, 14].

У світлі сучасної української історіографії, безумовно, відкриваються нові оцінки політичного світогляду Хрущова і його реформ в аграрному секторі. У контексті нашої теми важливим видається висновок М. Плюща, який стверджує: “Якщо на початку свого правління він із властивим йому ентузіазмом наполягав на розвитку економіки при допомозі матеріального інтересу, то на кінець 50-х років від цієї думки не залишається ані сліду” [438, 72-73]. У плані розуміння значення наукових відкриттів (зокрема, в біології і генетиці) для різних галузей економіки Хрущов визнав свої помилки лишень під час останнього для нього засідання президії ЦК у жовтні 1964 р.

А ще зовсім недавно, за два роки до цього, він ліквідував Українську академію сільськогосподарських наук, вважаючи, що її

вчені гальмують прогресивні починання в аграрному секторі [34, 82].

З іншого боку, у своїй діяльності він повсякденно прагнув змусити науку і технології працювати на розвиток всіх сфер життя людей. Так лише у 1953 – 1955 рр. відбулося 8 пленумів ЦК КПРС, на яких розглядалися чисельні проблеми соціально-економічного розвитку країни в контексті технічного прогресу, частина з яких була напряму пов'язана з удосконаленням сільськогосподарського виробництва. За підрахунками Л. Беренштейна, усього з 1953 по 1964 рр. відбулося 11 пленумів ЦК КПРС, присвячених виключно питанням сільського господарства, а ще на двох вони розглядалися поряд із іншими питаннями [34, 80].

М. Плющ акцентує увагу на тому, що саме за Хрущова було створено Державний комітет з нової техніки (сучасною мовою – “інноваційних технологій”), при багатьох міністерствах запроваджено посаду заступника міністра з нової техніки, відкрито Інститут науково-технічної інформації, започатковано виробничо-технічні ради різного рівня. Однак, природа тоталітарного суспільства і надзорського централізованого управління економікою призвели до виникнення монополізму окремих підприємств-гігантів, які не були зацікавлені у новій техніці та технологіях. Отже, в самій радянській економіці містилася величезна внутрішня суперечність. З одного боку, гучно проголошувалися чисельні програми і плани технічного переустаткування виробництва, поліпшення умов праці трудящих, підвищення рівня механізації та автоматизації сільського господарства. З іншого – на липневому (1955 р.) пленумі ЦК КПРС було визнано, що технічні інновації не тільки зарубіжної, але й вітчизняної науки впроваджуються у виробництво дуже повільно [438, 74-75].

Слід також взяти до уваги, що як зазначали автори доволі ґрунтовного історико-економічного нарису “Українське село у 20 – 90 роках ХХ століття” доволі короткий історичний період принаймні 4 рази змінювалися форми власності та організації господарювання у сільському господарстві України:

1) 1920 – 1927 рр., коли домінували індивідуальні селянські господарства і мала місце багатокладність;

2) 1930-ті – перша половина 1950-х рр., коли домінували середні за кількістю сільськогосподарських угідь та майна колгоспи та радгоспи;

3) друга половина 1950-х – 1980-ті рр., коли відбулося укрупнення колгоспів і радгоспів, перетворення перших на других, стали домінувати великі за кількістю землі, техніки та іншого майна колективні та державні господарства, сільгоспідприємства, які об’єднували декілька господарств;

4) 1990-ті рр., коли знову почала утверджуватися багатокладність, яка визнавала і колективну, й індивідуальну форми господарювання на селі [587, 1].

В цілому Л. Беренштейн, С. Кульчицький, П. Панченко та інші дослідники цього періоду роки правління Хрущова відносять фактично до третьої трансформації форм організації виробництва на селі. Причому, на їхній погляд, ніякої суттєвої різниці між “хрущовським” і “брежнєвським” періодом у цьому плані не було. “З позицій усупільнення сільськогосподарського виробництва вирішувалося питання розвитку особистих підсобних господарств населення” [587, 34], – стверджують вони. І на той час уже стало очевидним, що “колгоспно-радгоспний лад позбавив селянина можливості інтенсивно господарювати” [587, 119].

Сучасні дослідники роблять також висновки, що ні одна із післясталінських програм з проблем організації

сільськогосподарського виробництва не була реалізована до кінця, а на початку 1960-х рр., коли прогнозувалися позитивні наслідки від їхнього запровадження, взагалі поглибилися кризові явища в сільськогосподарському виробництві [587, 33].

Українські дослідники смутно зауважують, при цьому що Компартія України у 1950 – 1960-х рр. ніколи не проводила самостійної аграрної політики, а лишень виконувала директиви КПРС і її Центрального Комітету. Більш того, дуже часто, партійно-державна верхівка УРСР, із суто кар'єрних міркувань безпідставно підвищувала щорічні плановані показники. Як наслідок, колгоспи та радгоспи України ставали об'єктом критики за невиконані плани, недоотримували дотації тощо.

На державному рівні реформування сільського господарства риторично завжди пов'язувалося із науково-технічним прогресом, інтенсифікацією та інтеграцією виробництва, зближенням двох форм власності, ліквідацією розбіжностей між містом і селом. Хрущов, як стверджують сучасні дослідники, перебував під впливом консультантів, “які дотримувалися концепції антиринкового і екстенсивного розвитку сільськогосподарського виробництва” [587, 34-35].

Певна річ, українське село мало б можливість розвиватися, якби стало рівноправним суб'єктом торгівельних відносин. Однак, як слушно зауважують сучасні українські дослідники, при аналізі процесів у аграрному секторі України 1950 – 60-х рр. важливо враховувати, що в цей період серед економістів було два напрями в питанні про товарно-грошові відносини при соціалізмі – їх прибічники (“товарники”) та їх противники (“нетоварники”). Перші виступали за товарність виробництва, розраховану на виробника, а також – за госпрозрахункову систему, “вільну торгівлю” (право реалізації лишків), тоді як другі доводили, що потрібно

відмовитися від товарно-грошових і госпрозрахункових відносин. У цій “інтелектуальній” боротьбі “нетоварники” стабільно отримували перемогу аж до початку 1980-х рр. [587, 35]. Відтак, шансів законно отримати додатковий прибуток колективні господарства України не мали не тільки в “хрущовську”, але й у “брежнєвську” добу.

Саме з подачі “нетоварників” ще за Сталіна, а потім удруге – вже за Хрущова, реалізовувалася концепція всебічного укрупнення колгоспів. Унаслідок цієї кампанії з 1950 по 1955 рр. кількість колгоспів в Україні зменшилася з 28637 до 19000, а по 1959 р. – до 9441 [587, 37]. Як зазначають сучасні дослідники, “Вже на початку 60-х рр. стали виявлятися серйозні недоліки проведеного укрупнення колгоспів” [587, 38], у зв’язку з чим 1/5 частину господарств довелося дезінтегрувати і повернути до стану, в якому вони перебували раніше. Однак позначку у 10 тис. колгоспів Україна схоже таки більше не перетинала аж до розпаду СРСР [587, 39].

Факт перетворення колгоспів у радгоспи, на думку Л. Беренштейна, по суті означав експропріацію колгоспної власності, зневагу до інтересів значної кількості колгоспників. “Укрупнення колгоспів, – зазначає дослідник, – призвело до утруднення управління їхньою діяльністю, до ще більшого відриву колгоспників від землі, до виникнення, у зв’язку з майже насильницьким переселенням усіх із “неперспективних” населених пунктів на центральну садибу, і на цій основі – до збільшення площ пустуючих земель, причому донедавна досить прибуткових” [587, 39].

У контексті “хрущовської аграрної реформи” І. Лубко, досліджуючи децентралізацію керівництва сільськогосподарським виробництвом, вказувала на те, що потреба у лібералізації

планового централізму для колгоспів, успадкованого ще від режиму Сталіна, була більш ніж на часі, адже більшість колективних господарств виконували нав'язані їм плани переважно за рахунок урізання фонду оплати праці своїм співробітникам. Тобто матеріальне заохочення працівника колгоспу залежало не від обсягу та якості виконаних ним робіт, а від того, залишилося щось у колгоспній касі після розрахунків із державою, чи ні. Спільна постанова ЦК КПРС і РМ СРСР “Про зміну практики планування сільського господарства” від 9 березня 1955 р. передбачала встановлення нового відправного пункту планування роботи у колгоспах. Ним став обсяг товарної продукції, тобто тієї, яку, зрештою, виробляв колгосп у тій чи іншій матеріально-технічній та природо-кліматичній ситуації. Іншими словами, Держплан СРСР, як і раніше, встановлював контрольні цифри планування, здійснював нагляд за їхнім виконанням, але тепер він повинен був враховувати низку природо-економічних чинників, як-от: зонально-географічне розташування і ґрунтово-кліматичні умови господарства, співвідношення складу сільськогосподарських угідь, можливості отримання та застосування місцевих добрив, набору та співвідношення сільськогосподарських культур залежно від основної виробничої спеціалізації господарства, співвідношення окремих видів худоби і її природного складу, ступеня механізації та електрифікації сільськогосподарського виробництва, наявності робочої сили та обсягів її використання тощо [332, 242-243]. Усе це колгосп мав право спланувати і подати на розгляд органів Держплану. Як слушно зауважила І. Лубко, “у соціальному аспекті це дозволило активізувати господарську ініціативу колгоспників, оскільки для її розвитку з'явилося більше матеріальних стимулів”, проте, “у процесі реалізації поставлених завдань обласні та районні планові органи продовжували складати плани розвитку господарств

за звичною схемою, звертаючи мало уваги на спеціалізацію” [332, 243]. Тож, лібералізація планового централізму проходила в різних місцевостях із перемінним успіхом.

С. Морозова звертає увагу на базові ідеологічні аспекти радянської економічної політики, згідно з якими “Індустріалізація всього і вся, не лише сільського господарства, стала своєрідною альфою і омегою політики радянської влади” [371, 248]. Отже, інтенсифікація сільського господарства у добу Хрущова майже не відрізнялася від сталінського бачення ролі індустріалізації в житті суспільства, кожен громадянин якого мав усвідомити, що вона, як поняття, тотожна “прогресу”, “щасливому життю” і т.п.

Цікаво, що роль Хрущова у перших постсталінських реформах доволі незначна. Дослідник М. Брегеда з’ясував, що перетворення в радянській економіці після смерті Сталіна почалися не з рішень вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС, як це традиційно підкреслювалося в радянській історіографії, а з рішень, схвалених на сесії Верховної Ради СРСР 5-8 серпня 1953 р., тобто не з вересневої промови Хрущова, а з серпневої доповіді Г. Маленкова [57, 142].

Характеризуючи реформаторські сили М. Хрущова в аграрному секторі, В. Литвин теж вважає, що всі тогочасні новації запроваджувалися без порушення основи основ радянського ладу – командної економіки а значить – були продовженням попередньої політики. “Державна партія, – зазначає він, – розглядала “колгоспно-кооперативну” форму власності як своєрідне продовження “загальнонародної” власності. Фактично ж засоби виробництва, які забезпечували існування всього суспільства, перебували у власності керівників державної партії” [326, 143]. Цікаво, що сучасні дослідники також бачать прямий зв’язок між

аграрними перетвореннями 1950-х і 1960-х рр., не розділяючи їх за правліннями генсеків.

Російський дослідник А. Шевельков вважає, що і хрущовська, і брежнєвська аграрні політики самі заводили свої рішення в глухий кут. Так, на його думку, було через декілька років після рішень і вересневого пленуму 1953 р., і березневого 1965 р. Тобто, дослідник не бачить принципової різниці між Хрущовим і Брежнєвим у підходах до вирішення основних проблем села в СРСР, і зокрема українського села [646, 100].

Користуючись розсекреченими документами Російського державного архіву новітньої історії, А. Шевельков наводить приклади, як Л. Брежнєв і його підлеглі, а точніше завідуючий організаційно-партійним відділом К. Черненко, який редагував тексти його промов, готуючись до березневого (1965 р.) пленуму, намагалися приховати недостатні обсяги запланованої закупівлі зерна для потреб країни і держрезерву. Аналогічно, будучи причетними до невдалої хрущовської кампанії з виробництва м'яса, вони викинули із тексту доповіді інформацію про те, що в 1962 р. колгоспи і радгоспи отримали за продаж державі м'яса на 1,5 млрд. руб. менше, ніж було витрачено на його виробництво, що у 1963 р. із цієї ж причини збитки господарств становили більше 2 млрд. руб. [646, 100].

Посуха 1963 р. також суттєво вдарила по сільському господарству СРСР, і зокрема України. Як наслідок, за Хрущова керівництво країни змушене було взяти курс на імпортування зерна в обсязі 9,5 млн. тонн, що становило 10% усіх державних закупівель того року. У брежнєвські часи види імпортованої сільськогосподарської продукції та їхній обсяг, за даними, які наводить А. Шевельков, лише розширювалися, – що свідчить про однорідність аграрних політик обох керівників СРСР [646, 100].

Першому із них у 1964 р. різко став в опозицію перший секретар ЦК компартії України Петро Шелест. Заперечуючи вимогу Хрущова здати державі 1 млрд. пудів хліба, Шелест намагався таким чином убезпечити республіку від втрат фуражного зерна, які б просто знищили тваринницьку галузь України. Цим він врятував її, більш того, у першому кварталі 1965 р. українське тваринництво достроково виконало план постачання державі своєї продукції. У перші роки правління Брежнєва вище партійне керівництво, ще буде й критикувати Україну за перебільшені обсяги залишеного для власних потреб м'яса і молока, а згодом фактично вимагати збільшення поставок до державного резерву. Але, як зазначає той же А. Шевельков, навіть деяке підвищення урядом закупівельних цін на понадпланову продукцію не призвело до збільшення її обсягів, – дедалі більше зерна колективні господарства Української РСР залишали собі, нехтуючи такою “стимуляційною політикою” [646, 100].

Цікаво, що, А. Шевельков наводить цінні, не опубліковані раніше, матеріали доповіді П. Шелеста на березневому (1965 р.) пленумі ЦК КПРС, в якій “головний комуніст” України досить критично висловлював своє ставлення до суб’єктивних підходів під час вирішення найважливіших питань розвитку сільського господарства, грубого порушення принципів планування, адміністрування й ігнорування об’єктивних законів економічного розвитку і багатьох інших непродуманих перетворень. Була в його доповіді і критика на адресу всесоюзних органів планування хрущовської доби. Вказувалось, зокрема, і на безпідставну відміну матеріальних заохочень при виробництві такої вкрай важливої для України сільськогосподарської продукції як цукровий буряк [646, 101].

В цілому потрібно погодитися із думкою колективу авторів монографії “Українське село у 20 – 90 роках ХХ століття”, що реформи у сільськогосподарському виробництві 1950 – 70-х рр. були безпосередньо пов’язані із спробою розв’язати продовольчу проблему забезпечення населення країни достатньою кількістю продуктів харчування шляхом поліпшення організації виробництва суто адміністративними методами. Саме в цей час розроблялося безліч програм, законів, постанов, але без задіяння ринкових механізмів та достатньої мотивації виробників. Засади виробництва фактично не спонукали до підвищення продуктивності праці. Безпосередній виробник залишився відчуженим як від землі та основних засобів виробництва, так і від продукту, який він створював. Селянин не був достатньо зацікавлений у продуктивному використанні землі, техніки і власної праці. У сукупності це спричинило зниження родючості землі, зменшення виробництва валової продукції сільського господарства [587, 49].

Водночас, ряд дослідників, які вивчали аграрну політику Хрущова і Брежнєва у порівняльному ключі, зазначають про їхню величезну подібність, породжену основними вадами тоталітарного режиму – командно-адміністративною системою ухвалення рішень, і ще більш суб’єктивним упровадженням їх у життя. У цих умовах будь-який партійний чи радянський керівник, будь-якого рівня, діяв насамперед відповідно до того, як спонукала тоталітарна система і партійна дисципліна. Випадки перебирання на себе повноважень і високої відповідальності, якої не цурався перший секретар КПУ Петро Шелест, на жаль, були поодинокими. Зрештою, за таку, нехай і виправдану економічною доцільністю, поведінку, як показала історія, люди платили власною кар’єрою. Водночас не можна не помітити, що хрущовська лібералізація зовсім не змінила ще сталінського обожнення індустріалізації, як головного принципу

подолання всіх проблем радянського суспільства, невід'ємною складовою якого був визиск українського суспільства, й українського села, зокрема.

3.2. Розвиток матеріальної бази у працях українських істориків доби незалежності України

Аналізуючи суть реформувань М. Хрущова у питаннях сільгоспвиробництва М. Кагальна вважає їх цілком виправданими. Індустріальний розвиток Радянського Союзу вимагав нових економічних методів управління і дотацій у сільське господарство [217, 71]. У контексті цього, дослідниця вказує, що «наголос робився на максимальному розвитку виробничих сил колгоспів, активізації стимулів для їх економічного зростання» за умови розвитку як суспільної, так й індивідуальної форм господарств одночасно [217, 71]. Як наслідок, серед селян почала зростати матеріальна зацікавленість, збільшилась купівельна спроможність і матеріальне становище загалом [217, 72].

Наголошує на соціальній спрямованості реформ М. Хрущова також і такий знаний дослідник цього періоду як В. Даниленко. Характерною особливістю початку 1950-х років, на його думку, став поступальний розвиток сільського господарства, яке вже не могло виконувати роль донора для розвитку промисловості [135, 7]. Прогресивною практикою на той час стало створення матеріальних стимулів для підвищення продуктивності праці колгоспників. Відповідно до ряду директивних постанов селяни могли отримувати винагороду за свою працю не лише в натуральному вигляді, але й у грошовому [135, 14].

Поступово зникали й інші пережитки часів сталінізму. Так, у 1958 р. були скасовані продовольчі податки для індивідуальних

селянських господарств. В окремих колгоспах оплата праці робітників уже безпосередньо залежала від кількості одиниць виробленої продукції [135, 14].

Певні зрушення відбулися в питанні соціального забезпечення сільського населення. Держава почала поступово впроваджувати виплату пенсій для окремих категорій колгоспників, хоча їхній розмір значно поступався працівникам інших галузей [135, 15-16].

Поступово поліпшувалися житлово-побутові умови селянства. Стан справ у цій сфері відповідав загальним тенденціям тогочасного життя. Було досягнуто певних успіхів в упорядкуванні й електрифікації сільських населених пунктів, зростанні обсягів торгівлі на селі тощо [135, 15-17].

Оцінюючи якісні зміни в матеріальному становищі колгоспників, В. Даниленко справедливо вказує і на ряд недоліків аграрної політики партійного керівництва. Гарячкове намагання М. Хрущова «догнати і перегнати Америку» по виробництву сільськогосподарських продуктів призвело до дефіциту в державі цілого ряду продуктів. Загальна кількість працюючих у колгоспах неухильно зменшувалась, незважаючи на поліпшення соціального статусу й життєвих стандартів [135, 17-19]. Наростаючий занепад сільського господарства наочно продемонстрував, що господарювання з-під примусу безперспективне, – стверджує І. Лубко, – реальність початку 50-х – це злиденні колгоспи з пустопорожніми трудов днями та перманентні черги за хлібом у містах” [332, 11].

Оцінюючи зміни в матеріальному становищі селянства М. Брегеда наголошує на соціальних орієнтирах у реформуванні економіки. Початком цього стала відмова нового керівництва держави «від сталінських методів організації й планування розвитку народного господарства країни» [57, 142].

Першочергові заходи щодо поліпшення стану сільського господарства у країні, увага до них партійних органів всіх рівнів за задумами повинні були також кардинально позначитись на матеріальному добробуті сільського населення. Практичним втілення цього стало зменшення натуральних і грошових податків, розвиток колгоспного ринку, чітка регламентація праці колгоспників, збільшення присадибних ділянок для господарського користування, тощо.

Незважаючи на в певній мірі пропагандистський характер аграрних перетворень, селяни з помітним інтересом та ентузіазмом сприйняли зміни в економічному житті [57, 143]. Свідченням таких настроїв стали численні виступи селян, дописи й інші види проявів підтримки нового партійного курсу. Покращення матеріального становища села поступово знімало напругу і «приховане невдоволення» серед селян. Це простежувалось навіть на прикладі західноукраїнських земель, які тривалий час взагалі не сприймали або ж вкрай критично ставились до радянської влади в регіоні. Селянство під впливом змін та потужної пропагандистської кампанії радянської влади починало поволі вірити в «перемогу соціалізму, над капіталізмом». Об'єктом суспільного засудження могли стати особи, які «не визнавали норм соціалістичного способу життя і праці» [57, 143-144]. В даному контексті М. Брегеда в цілому позитивно оцінює перші реформаційні заходи влади в перший післясталінський період для селянства, які здавалося б мали стати «поворотом економіки» обличчям до людини».

Однак більшість сучасних українських дослідників реорганізацію МТС у ремонтно-технічні станції (згідно з рішенням лютневого (1958 р.) пленуму ЦК КПРС із обов'язковим викупом техніки колгоспами вважає гальмівним чинником розвитку сільськогосподарського виробництва в Українській РСР. Не

відкидаючи певної позитивної ролі цієї реформи, дослідники в цілому відзначають, що їхня техніка після реорганізації давалася колгоспному селянству з великими труднощами і матеріальними, і моральними [587, 40].

А. Кириленко з цього приводу зазначає, що фінансування МТС, починаючи з 1956 року було переведено на господарський розрахунок. Проте в міру зростання їхніх протиріч з колгоспами в питанні форми обслуговування колективних господарств виробничо-технічними засобами все завершилось реорганізацією станцій [241, 155]. Такі зміни сприятливо вплинули на розвиток товарно-грошових відносин у селі. В товарний обіг включався значний обсяг сільськогосподарської продукції, що колись виплачувався МТС.

Однак після ліквідації МТС питання подальшого розвитку механізації сільгоспвиробництва у колгоспах залишалось відкритим насамперед через негайне підняття державою цін на нову техніку. З цього приводу А. Коваленко відзначає, що «такі обставини призвели до виникнення значних економічних труднощів у господарствах, що в першу чергу негативно відбилося на оплаті праці колгоспників» [241, 156]. Вищевказане дає підстави стверджувати про «половинчастий» характер реформування МТС, оскільки «не всі колгоспи у фінансовому відношенні були готовими до такого нововведення» [241, 156].

Поділяє зазначену позицію також Т. Кулікова [304]. Суттєвим прорахунком вона вбачає позбавлення фінансової можливості для колгоспів у модернізації сільськогосподарської техніки, постійне зростання цін на інші засоби виробництва та будівельні матеріали. Навіть перепродаж використаної техніки МТС для колгоспів відбувався за значно завищеними цінами [304, 10].

Нестабільна фінансова ситуація у колгоспах мала свої наслідки і для матеріального забезпечення кадрів механізаторів. Влада на словах декларувала про збільшення оплати праці колгоспних механізаторів, однак їх кількість в результаті реорганізації зменшилась в колгоспах приблизно удвічі [304, 11].

Не завжди компетентні в обходженні з складною технікою, селяни потребували допомоги відповідних спеціалістів. А вони, як зазначають сучасні дослідники, й самі ще на середину 1950-х рр. не надто володіли нею і як наслідок не виконували поставлених перед ними виробничих завдань: “трактористи, комбайнери не виконували змінних норм виробітку. У найбільш напружений період (липень-жовтень) через технічні та організаційні перешкоди понад 12 тис. тракторів зовсім не використовувались” [587, 41-42]. Промовистим є те, що на початок “хрущовських” аграрних реформ лише третина із 1350 МТС мала у своєму складі типові майстерні.

Незважаючи навіть на часто скрутне фінансове становище, кожен колгосп України після реформи МТС 1958 р. мусив негайно придбати у середньому 2-3 трактори, 1-2 комбайни та 1-2 автомашини.

В цілому у зв’язку із передачею техніки “емтеесних” бригад колгоспам із 1959 по 1965 рр. кількість тракторів у колективних господарствах Української РСР зросла на 40%, зернових комбайнів – на 23%, бурякозбиральних комбайнів – на 550%, електродвигунів – на 350%, вантажних автомашин – майже на 65% [587, 42]. Відтак тепер на самі колгоспи новим тягарем лягло забезпечення зазначеної техніки запасними частинами, паливом, мастилом, а також – її ремонт. Останнє ще раз зазначимо потребувало підготовку власних механізаторських кадрів і відповідної технічної бази.

Переломним у реформаторській діяльності Хрущова і його команди на селі був 1959 рік. Грудневий (1959 р.) пленум ЦК КПРС вкотре обговорював шляхи розвитку сільського господарства. Серед них – стимулювання праці сільськогосподарських товаровиробників, збільшення державних асигнувань колгоспів, дієве матеріально-технічне забезпечення колгоспів, будівництво виробничих приміщень та культурно-освітніх закладів на селі. Не забарилися і спроби вдосконалити оподаткування аграрного сектора. У 1960 р. держава знизила ціни на запасні частини та пальне, на сплату прибуткових податків господарствам було надано пільги. У 1961 р. наступному році було знижено ціни і на будматеріали, метал і вироби з нього. Натомість у декілька разів держава підвищила закупівельні ціни на худобу, птицю, молоко, масло, картоплю та інші овочі. Однак спроби вирівняти цінову політику в аграрному та промисловому секторі різко обірвалися вже у 1963 р., коли країна була змушена закупити майже 10 млн. тон зерна за кордоном. Українське село, як і радянське в цілому, знову опинилося фактично сам на сам із економічними проблемами, матеріальною та іншою скрутою [587, 43-44].

Аграрні експерименти завдавали матеріальної шкоди на роки вперед. Автори історико-економічного нарису “Українське село у 20 – 90 роках ХХ століття” недвозначно стверджують, що “гарячкова ліквідація» травопільної системи призвела, по-перше, до погіршення кормової бази для тваринництва, по-друге, до посилення ерозії земель, по-третє, до збільшення захворювань худоби, викликаних порушенням фізіологічних процесів у зв’язку з відсутністю у кормовому раціоні достатньої кількості зеленої маси” [587, 33]. По суті, як вважають дослідники, стабільної кормової бази просто не було.

З огляду на тісний зв'язок агровиробництва з багатьма галузями економіки стратегічне значення для сільського господарства мало постачання його новою високопродуктивною технікою. У період 1950-х років конструкторськими установами країни було створено, а заводами випущено 170 нових марок сільськогосподарської техніки, що свідчило про розширення можливостей вітчизняного машинобудування і відповідно підвищення продуктивності праці [438, 75].

Сучасні дослідники виділяють цікаву сторінку історії колгоспів, які, не маючи належної матеріальної підтримки від держави, аби підтримати госпрозрахункову систему оплати праці своїх працівників і рентабельність колективного господарства в цілому, вдавалися до нетрадиційних сказати б для радянської економіки форм господарювання. Так, у 1958 р. при колгоспах стали будувати консервні заводи (на 1964 р. в Україні їх було вже близько 1200 із виробництвом понад 44 млн. умовних банок консервів). В Українській РСР працювало також більше тисячі заводів по виготовленню вина. В окремих колгоспах діяли комбікормові цехи, цегляні заводи, столярні майстерні і незабуті ще з дорадянських часів народні примисли з виготовлення предметів широкого вжитку.

Все це призвело до виникнення цілого громадського руху зі створення кооперативних підприємств. Дослідники нараховують понад 600 міжколгоспних організацій в Україні, які вже у 1959 р. об'єднували 4/5 від усіх колгоспів республіки, котрі займалися такою промисловою кооперацією [587, 46].

Щодо технічного оснащення, то сучасні українські вчені відзначають низький рівень використання технічних можливостей навіть наприкінці хрущовської доби: у 1964 р. експлуатувалося не більше 40% наявних на фермах доїльних апаратів, а механізована

подача води на колгоспні ферми була організована лише для половини поголів'я худоби [587, 48].

Деякі праці сучасних дослідників, попри те, що містять достатньо цінну інформацію про епоху, яку ми досліджуємо, мають суперечливий характер, виходячи навіть із тверджень самих авторів. Зокрема, у дослідженні П. Гайдучького та М. Лобаса, присвяченому спробі подати історію та накреслити перспективи використання машинно-тракторних (у новітній інтерпретації – “машинно-технологічних”) станцій в Україні, автори, не приховуючи захоплення діяльністю МТС у 1950-х рр., стверджують, що “в 1957 р. у міжряддях просапних культур проводився тільки механізований обробіток” [95, 54], а двома сторінками нижче, віддаючи шану канону зауважувати і на недоліках, зазначають, що в цілому “недостатньо були механізовані обробіток просапних культур, роботи у садівництві та городництві” [95, 56]. Хоча в багатьох інших тезах дослідникам важко заперечити. Адже МТС, справді, тривалий час були не тільки матеріально-технічною базою колгоспів, а й центрами технічного організаційно-планового керівництва ними [95, 61]. Саме в МТС зосереджувалися фахівці сільського господарства з вищою і середньою спеціальною освітою з різних галузей [95, 62]. Так само, як і тривалий час (хоча дослідники на цьому не наголошують) МТС тяжіли над колгоспами і навіть нав'язували їм свою волю. Зокрема, згідно договірних умов, колгосп зобов'язувався виділяти на весь сезон сільськогосподарських робіт добре підготовлених колгоспників для роботи на причіпних машинах і для обслуговування машинно-тракторного парку, а також потрібну кількість колгоспників для підготовки їх на трактористів, комбайнерів і машиністів [95, 66-67]. Якщо колгоспники не підготували ділянки, не забезпечили причіплювачів та інших

працівників, які обслуговують машини, не встигли підвезти насіння, пального, води і т.п., то колгосп сплачував МТС неустойку у 1,5-кратному розмірі планової вартості тракторних робіт [95, 70]. З одного боку, така завищена роль МТС у стосунках із колгоспами була даниною ще сталінській традиції домінування міста над селом, пролетаріату над селянством. А з іншого, саме це і стало причиною особистої спроби Микити Хрущова, у 1958 р. ліквідувати несправедливий розподіл праці у сільгоспвиробництві. Можна сміливо стверджувати, що з ліквідацією МТС ідеологічна місія робітничого класу залишилася набутком історії і надалі аж до розпаду СРСР більше ніколи не була поставлена на такий високий рівень.

Важливою передумовою поліпшення стану матеріально-технічної бази села стала спроба комплексної механізація і навіть автоматизації сільського господарства, яка розпочалась після спаду продуктивності в аграрному секторі у 1960-х роках. На цьому зокрема наголошує у своєму дослідженні О.Лісовська [327]. Перспективні плани поліпшення загального стану агровиробництва підкріплювались поставками нової техніки – тракторів, зернових комбайнів, вантажних автомобілів й інших сільськогосподарських машин. Зокрема дослідниця відзначає, що в цей період тракторний парк збільшився на 65 тис. зернових комбайнів – 15,6 тис, вантажних автомашин – 43,7 тис [327, 307]. Такі якісні поліпшення давали змогу краще вирішувати поставлені перед колгоспами завдання і допомогли майже повністю механізувати польові роботи.

Характеризуючи основні тенденції спроби комплексної механізації сільського господарства, авторка також відзначає і якісні поліпшення в галузі. По-перше, технічне переозброєння колгоспів супроводжувалось нарощуванням енергетичної потужності сільського господарства. Воно полягало у виробництві

більш потужних тракторів. По-друге, поряд з впровадженням нової техніки відбувалась переоцінка ефективності старої техніки, яка мала поступово вилучатись із експлуатації [327, 308].

В означений період суттєво прискорилося будівництво птахофабрик. Завдяки цьому, а також створенню великих модернізованих інкубаторів загальна потужність виробництва птахопродукції збільшилась майже у 2,5 рази [327, 308].

Подальший розвиток матеріально-технічного забезпечення села був позначений прийняттям важливих нормативних документів з боку влади. Важливе значення мала зокрема спільна постанова ЦК КПРС і РМ СРСР «Про заходи по поліпшенню використання техніки в сільському господарстві». Вона виступала орієнтиром щодо стандартів високого забезпечення матеріально-технічної бази, збільшення обсягів державних капіталовкладень у постачання, обслуговування й ремонт техніки, покращення кадрового забезпечення [327, 309].

Однак, у ході освоєння цілинних земель українське селянство відчуло на собі великий тягар матеріальних витрат. Л. Беренштейн наголошує, що під час цієї гарячкової кампанії з України поспіхом було вивезено велику кількість техніки – комбайнів, зерноочисних машин тощо. Над виконанням завдань союзних інстанцій щодо освоєння цілини працювало також близько сотні промислових підприємств республіки [34, 81].

Уже у 1954 – 1955 рр. в райони освоєння нових земель Казахстану з Української РСР прибуло понад 93 тис. осіб, в переважній своїй більшості фахівці, насамперед агрономи та механізатори. У цілому ж для збирання врожаю в Казахстані у 1954 – 1961 рр. було направлено понад 163 тис. осіб, із них знову ж таки велика кількість механізаторів [34, 81-82]. Як стверджує В. Литвин, на цілину у 1954 – 1955 рр. виїхало 60% випускників

сільськогосподарських технікумів України, вишів та училищ механізації сільського господарства [326, 146]. Відповідно до завдань, які ставила перед українськими цілинниками партія, лише у Казахстані посланцями України було створено 54 зернорадгоспи [587, 38].

Л. Беренштейн вважає, що в такий спосіб відбулося відчуження значної кількості техніки і майна з українського села, що негативно вплинуло на його економічне становище і, певна річ, підірвало їхню матеріально-технічну базу. Власне кажучи, цілинна кампанія стала найодіознішим виявом екстенсивних методів господарювання Хрущова і очолюваної ним партії. Адже намічені для розорювання землі лежали у зоні складних, інколи просто екстремальних для землеробства кліматичних умовах, не мали виробничої бази та соціальної інфраструктури. Відповідно освоєння цілини відбувалося за рахунок скорочення капіталовкладень до господарств європейської частини СРСР, а значить – і України [587, 38].

І. Лубко, аналізуючи програму освоєння цілини та хід її реалізації, приходять до цікавих висновків. Дослідниця вважає, що Хрущов, насправді, міг пишатися своєю програмою освоєння цілини, адже саме завдяки їй на кінець 1950-х рр. в СРСР була вирішена продовольча проблема. Середньорічний збір зерна в країні протягом 1954 – 1958 рр. склав 113,2 млн. т проти 80,9 млн. т у 1949 – 1954 рр. “Освоєння цілинних земель дало швидкий приріст виробництва зерна в кризовий період продовольчого становища країни, що дозволило продовжити подальше реформування сільського господарства у відносно спокійних умовах” [332, 12], – стверджує І. Лубко. Науковець наголошує на тому, що фактично у радянській історії це був перший випадок, коли в сільськогосподарське виробництво було вкладено значну частку

державних ресурсів і селянин відчув реальну турботу про себе. “Безсумнівний успіх програми остаточно ствердив Хрущова у тому, що саме сільське господарство і є та плідна нива, де він здатен швидко досягти ефективних результатів” [332, 12], – резюмує І. Лубко.

Проведення освоєння цілинних земель, на думку І. Романюка розглядалось М. Хрущовим як можливість налагодження сільгоспвиробництва за прикладом промислових підприємств у містах. Така форма ведення господарства розглядалась ним, як найбільш прийнятна в тогочасних умовах [514, 51]. Утвердження радгоспної системи було позначене посиленням усупільнення у виробництві і перерозподілі сільськогосподарської продукції, відсутністю належної економічної мотивації в досягненні планових показників тощо. Та й сам приклад «радгоспозації» при освоєнні цілинних земель привів насамперед до жорстокої експлуатації природних ресурсів.

Отже, наслідки використання людських ресурсів і матеріально-технічної бази в рамках “цілинної кампанії” для України, було таким же нераціональним, як і в цілому в СРСР. А це вкотре свідчить про непродуманість і суперечливість цієї кампанії. Про що здебільше і наголошують дослідники як в Україні, так і поза нею.

У підсумку можна сміливо відзначити, що грандіозний хрущовський проект освоєння цілинних і перелогових земель, який надовго законсервував екстенсивний характер сільського господарства в СРСР, отримав належне висвітлення в сучасній українській історіографії. Дослідники роблять акцент також на значних міграційних процесах, які вплинули на ситуацію як в українському селі, так і величезних просторах Казахстану та Сибіру. Наголошують на тому, що “цілинна кампанія” багато в чому підірвала належне самозабезпечення сільського господарства

Української РСР висококваліфікованими трудовими ресурсами. Втім, дослідженням українських істориків все ще бракує залучення серйозних демографічних праць, критичного перегляду статистики за темою, широкого опрацювання усних історій “цілинників” тощо.

Дискусія про потрібність/непотрібність товарно-грошових відносин у сільськогосподарському виробництві між “товарниками” та “нетоварниками” (про неї йшлося у попередньому підрозділі), як відомо, закінчилася перемогою других. Режим підтримував відмову від товарно-грошових і госпрозрахункових відносин між державою та колгоспниками. Це дало свої негативні наслідки, про які в унісон зазначають сучасні українські дослідники. Зокрема, критичного перегляду зазнала теза “нетоварників” про те, що держава, мовляв, частину диференціальної ренти (рента II) завжди залишала у розпорядженні господарств для розвитку виробництва та підвищення добробуту працівників. В. Михайлюк, Л. Беренштейн, П. Панченко та інші дослідники стверджують, що цьому процесові заважало три чинники:

- 1) монополія держави на землю, як об’єкт господарювання;
- 2) сама рента II не виявлялася, адже раціоналізації виробництва не було, не було з-за того, що колгоспи не досягали додаткового прибутку від додаткових вкладень капіталу в одну й ту ж саму земельну площу (адже все контролювала держава, виділяючи капіталовкладення лише у безготівковій формі, і водночас, а фактично продаючи колективним господарствам по надмірно високим цінам добрива, техніку та будівельні матеріали);
- 3) більшість ренти II (саме та її частина, яка б мала йти на розвиток виробництва та підвищення добробуту працівників) відбиралася державою, а офіційних публікацій про її використання просто не існувало [587, 36].

Дискусія про товарно-грошові відносини мала ще один побічний продукт, який опосередковано, але суттєво впливав на матеріальне забезпечення українського села, – концепцію пересічної вартості. Вона виходила з того, що держава встановлювала оптимальні (середні) рівні рентабельності по основних видах продукції. Фактично ж в партійних документах диктувались ціни на різні види продукції, що визначало як контрольні показники п'ятирічного плану так і державний бюджет. Саме в такий спосіб на той час забезпечувалася певна еквівалентність обміну між сільськогосподарським виробництвом та іншими галузями, які його обслуговували. Безумовно, такий неринковий підхід потребував багаторазових списань кредитів, наданих державою, а також – прямих дотацій від неї. Водночас дослідники визнають, що “вказана система ціноутворення, яка базувалася на показниках рівня рентабельності, в певній мірі відповідала існуючим економічним умовам” [587, 36].

З іншого боку, фахівці вказують і на головний недолік такої системи – її затратний характер. Адже ціни формувалися, виходячи із витрат сировини, транспортування, переробки, торгівлі у напрямі від виробника до кінцевого споживача, але не враховували попит і можливість її реалізації виробником [587, 36-37]. Попит і пропозиція, як основні системоутворюючі чинники ринкової економіки, фактично були відкинуті, що стало причиною неналежної матеріальної підтримки сільськогосподарського виробництва українського села тих часів. Державні заготівельно-закупочні ціни були значно нижчими, ніж собівартість продукції, яку виробляли в колгоспах. Цей факт не давав можливостей створити економічно міцні сільськогосподарські підприємства і, до того ж, унеможлиблював зростання продуктивності праці на них.

Слушним з цього приводу є зауваження І. Романюка, який вважає обмеження ініціативи колгоспів результатом викривлених економічних стосунків між ними та державою [514, 35]. І хоча “хрущовська” доба стала певною віхою щодо відступу від таких порядків, у цілому окреслена негативна тенденція мала місце впродовж наступних років існування радянської системи господарювання. Характеризуючи наслідки “хрущовських” перетворень в аграрному секторі України, І.Лубко стверджує: “Отримавши досить значну в порівнянні з минулим свободу дій, зміцнивши матеріально-технічну базу та фінансово-економічні можливості, справжніми господарями на землі колгоспи не стали. Міцний ланцюг, що ставив їх в залежність від директивних органів, так і не був розірваний” [332, 13].

Досліджуючи вплив аграрних перетворень Хрущова на українське село, І. Лубко звертає увагу на якісно-кількісні зміни у структурі матеріально-технічного забезпечення сільського господарства України. Вона відзначає зростання рівня механізації виробничих процесів (помітніше у рільництві, і слабше у тваринництві), електрифікацію села, щоправда, більше у культурно-побутовій сфері [332, 11-12].

При висвітленні проблеми матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва Української РСР чільне місце посідає, як вже зазначалося, розгляд питання діяльності МТС та їхніх відносин із колгоспами.

Ряд сучасних дослідників спеціально аналізують проблеми розширення мережі МТС на західноукраїнських землях, приєднаних у ході Другої світової війни. У другій половині 1950-х рр. відкриття нових МТС призупинилося, а в 1956 – 1957 рр. уже були спроби продажу техніки колгоспам [504, 10-11].

Вивчаючи матеріально-технічну базу МТС, механізацію сільськогосподарських робіт у колгоспах та економічні взаємини між МТС і колгоспами у 1950-х рр., Л. Ровчак приходять до таких висновків:

1) зміцнення матеріально-технічної бази МТС відбувалося за рахунок державних капіталовкладень в якісно нові машини та інші удосконалені конструкції, а не гонити за кількістю машин;

2) створення нових конструкцій тракторів та сільгоспмашин, незважаючи на значні успіхи, йшло повільними темпами;

3) машинно-тракторний парк західноукраїнських та південноукраїнських областей був укомплектований краще за інші регіони;

4) найкращих показників у сільгоспвиробництві МТС досягли у зерновому виробництві;

5) МТС виконували також функції агрономічного обслуговування колгоспів, впроваджували у практику досягнення сільськогосподарської науки й готували для колгоспів кадри;

6) взаємини МТС і колективних господарств будувалися на основі затвердженого урядом Типового договору, в якому відображалися зобов'язання обох сторін, хоча нерідко зазначені в них пункти не виконувалися або виконувалися несвоєчасно [504, 12-13].

Не погоджується із деякими із висновків Л. Ровчак, І Лубко, яка стверджує, що “виробники сільськогосподарської техніки, надаючи пріоритет більш складним, а отже дорогим машинам, скорочували випуск необхідних, але дешевих машин і механізмів” [332, 11]. Милування технічним прогресом, який доволі часто насаджувався тоді ідеологічно, у цьому плані нерідко більше шкодило, ніж вирішувало конкретні проблеми із забезпеченням українського села технікою.

З поміж багатьох шляхів масштабної інтенсифікації сільського господарства особливу роль у планах керівництва, на думку С. Морозової, мав відігравати процес «всебічної хімізації» [371]. Здійснений нею аналіз дає всі підстави стверджувати про надмірно високий рівень пестицидного навантаження починаючи вже з кінця 1960-х років. Дослідниця наголошує, що «масове використання мінеральних добрив та отрутохімікатів у сільському господарстві призвели до такого масштабного забруднення, що це не могло не позначитись на суттєвому погіршенні стані здоров'я населення» [371, 250]. Зважаючи на це підвищення врожайності сільськогосподарських угідь було обмежене лише початковим етапом впровадження хімізації. Її результати фактично ствердили «механістичний підхід» до вирішення проблеми, який на довгі часи залишив виразний явний деструктивний відбиток на агроecosystemі України [371, 249].

При аналізі зміцнення матеріально-технічної бази українського села І. Лубко заперечує і суцільну критику «кукурудзяної кампанії» М. Хрущова. «Звичайно, не можна відкидати того, що вкрай поспішне, обтяжене гігантоманією розширення кукурудзяних площ призвело до певного розбалансування хлібофуражного комплексу, – стверджує вона, – проте реальний стан справ в сільському господарстві був значно складніший, ніж позірні картини, намальовані критиками Хрущова» [332, 13]. Зокрема, дослідниця наводить приклади тих колгоспів, які налагодили раціональне вирощування кукурудзи, отримали значну кількість зерна і силосної маси, досягли високої продуктивності тваринництва, зміцнили економічну базу колгоспу і, зрештою, підвищили оплату трудодня колгоспника [332, 13].

А. Шевельков аналізуючи окремі аспекти аграрної політики держави наголошує на необдуманих рішеннях партійного

керівництва і недофінансуванні сільського господарства [646]. Усе це в комплексі призвело до зниження показників сільгоспвиробництва у 1963 році. У результаті маючи великий продовольчий потенціал Радянський союз був змушений вдатись до імпорту сільськогосподарської продукції, який у наступні роки неухильно збільшувався [646, 100-102].

Навіть за таких умов вчений наголошує, що влада не переставала спекулювати на економічних показниках і нерентабельності більшості нововведень в аграрному секторі під час своїх з'їздів. Незважаючи на нестачу продовольства, М. Хрущов наполягав на захмарних показниках хлібозаготівлі, які в 1964 році мали скласти в Україні 1 мільярдів пудів [646, 100]. Та й оцінюючи купівлю техніки МТС з боку колгоспів, А. Шевельков вважає її такою, що на довгий час підірвала рентабельність матеріально-технічної бази господарств [646, 102].

Л. Халецька у своєму дисертаційному дослідженні звертає увагу на соціально-економічні показники життя селян [598]. На її думку, екстенсивний спосіб ведення господарства уповільнив в кінці 1950-х років зростання доходів селянства. Навіть збільшення частки грошових надходжень порівняно з натуральними і загальне підвищення рівня заробітної плати не змогло вирішити проблему дисбалансу між доходами сільського і міського населення [598, 8]. При цьому зростання прибутку селянської родини супроводжувалось доволі часто надто великою трудомісткістю і помітним збільшенням витратної частини бюджету. Відчутним ударом по селянах стала політика Хрущова спрямована на різке обмеження розмірів особистих присадибних господарств, та кількості худоби в них, що негайно «погіршило рівень життя великої маси людей, позбавивши їх основних джерел існування» [598, 9].

Таким, чином аналіз сучасної історіографії матеріального забезпечення українського села в добу відлиги підтверджує схожі тенденції у попередніх висновках нашого дослідження.

Зокрема, в плані матеріально-технічного забезпечення українського села актуальною проблемою хрущовської доби залишався все ще вочевидь існуючий дисбаланс у цінах на сільськогосподарську та промислову продукцію. Встановлені в адміністративному порядку, вони були важким фінансовим тягарем для колгоспів, яким доводилось оплачувати борги за техніку реорганізованих МТС. Кошти за придбану техніку стали суттєвим джерелом надходжень до державного бюджету. Щоправда певною мірою потім вони повертались колгоспникам у вигляді заробітної плати. Однак якість самої техніки не дозволяла суттєво поліпшити ефективність сільськогосподарських робіт.

Таку викачку коштів із села і в zenіті політичної кар'єри Хрущова, а потім і за часів Л. Брежнєва наважився критикувати “головний комуніст України” Петро Шелест. Стурбований збереженням і навіть наростанням різниці цін на продукцію сільськогосподарського та промислового виробництва, у 1964, 1965, 1970-му рр. він прямо дорікав вищому партійному керівництву СРСР на недалекоглядність такої політики. У 1972 р. його усунули від посади керівника Компартії Української РСР. Щоправда, ліквідували й хронічну заборгованість господарств за кредитом Держбанку СРСР, який брався для “купівлі” техніки МТС, реорганізованих більш ніж десять років до цього.

3.3. Проблема кадрів сільськогосподарського виробництва “хрущовської доби” з погляду сучасної української історіографії

В історіографічному аналізі основного питання підрозділу можна виділити декілька праць, що можуть слугувати плідною основою для подальших наукових розробок. Передовсім це праці І. Романюка [511], Ю. Ніколайця [387], О. Нікілева [356], О. Заболотної [191], Л. Шевченко [647] та інших дослідників.

В. Литвин вказує на нерівномірний розподіл спеціалістів України під час старту реформаторського курсу Хрущова. Уже на жовтневому (1953 р.) пленумі ЦК Компартії України було оприлюднено те, що у сільському господарстві формально нараховувалося 72 тис. кваліфікованих фахівців із вищою та середньою спеціальною освітою, але безпосередньо у колгоспах працювало із них тільки 5015, та в МТС – 10808 осіб. Із 15770 голів колгоспів вищу освіту мало тільки 455, а середню спеціальну – 3070 осіб [326, 139]. Дослідник проникливо розбирає причини такого розподілу фахівців у галузі, вважаючи основною причиною їхні особисті мотивації. “Звичайно, – зазначає В. Литвин, – спеціалісти не поспішали руйнувати свій налагоджений побут у містах і залишати теплі управлінські посади з дуже пристойною оплатою праці, щоб їхати у розорене десятиліттями сталінської політики село” [326, 140]. Він вказує на прийнятий тоді захід щодо спонукання спеціалістів сільського господарства до роботи на селі – спеціальною постановою ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР у березні 1955 р. було дано організаційний поштовх оновлення керівних кадрів у сільськогосподарському виробництві. Наслідуючи кампанії “двадцятип’ятитисячників” ще сталінської епохи, тогочасне радянське керівництво сподівалося насамперед на активізацію молоді. Але цього разу постанова зобов’язувала партійно-радянські органи відібрати на підприємствах і установах 30 тис. кандидатур з числа партійних, радянських і господарських кадрів, інженерно-технічних працівників, робітників і службовців,

згодних виїхати на постійну роботу до села. Саме за їх рахунок було оновлено 4107 голів колгоспів України. В народі їх так і прозвали “тридцятитисячниками” [326, 141].

Освоєння цілинних земель було позначене для сільського господарства України втратою десятків тисяч кваліфікованих працівників, які були змушені переїхати до Казахстану, Сибіру, Уралу, Поволжжя й частково у райони Північного Кавказу. З огляду на це Л. Беренштейн зауважив, що вирішення соціальних і економічних проблем екстенсивним шляхом відбувалось в умовах скрутного матеріально-технічного становища і кадрового голоду в самому українському селі: «Наприклад, лише у північні райони Казахстану за 1954 – 1961 рр. було направлено на роботу понад 163 тис. громадян Української РСР, із них – велика кількість механізаторів» [34, 81-82].

Реформа МТС 1958 р. поглибила кризу спеціалістів в українському селі. Окрім викупу техніки поспіхом розпущених МТС, колгоспи мали потурбуватися про підготовку кадрів, які мали б на ній працювати і грамотно обслуговувати. Це потребувало підготовку відтепер колгоспних механізаторських кадрів за власний кошт. Невдовзі при колгоспах, справді, з’явилися механізовані бригади (тракторно-комплексні і тракторно-рільничі), за якими були закріплені чітко визначені площі землі і техніка. До складу такої бригади входили не тільки, власне, механізатори (трактористи, комбайнери, слюсарі-ремонтники), а й члени колгоспу, які виконували допоміжні роботи. Діяльність механізованих бригад базувалася на принципі оренди і госпрозрахунку із колгоспом. Колективне господарство, окрім землі і техніки, закріплювало за ними на певний період виробничі приміщення і різне устаткування, а також – встановлювало контрольні цифри виробництва (збору) певних

сільськогосподарських культур. Водночас визначалися кількість продукції та грошова винагорода для всіх членів механізованої бригади. І хоча історія колгоспних механізованих бригад на сьогодні є мало вивченою, все ж це дозволяє сучасним дослідникам в цілому оцінити організацію їх роботи на той час як недостатньо ефективну [587, 42-43].

Дослідник історії МТС в Україні у 1950-х рр. Л. Ровчак зазначає, що в той період “багато уваги приділялося створенню кадрів висококваліфікованих працівників, що здійснювали технічне обслуговування колгоспів” [504, 13]. Біль-менш належні умови оплати праці фахівців МТС і до, і після реорганізації дослідниця ставить на терези поряд із негативними тенденціями у їхньому житті. Зокрема, вона вважає, що недоречними були різні форми соціалістичного змагання у бригадах МТС, адже з-за них лише швидше зношувалася техніка, кількісні показники не відповідали якісним, а самі змагання негативно позначалися на здоров’ї механізаторів (надто – жінок). Тяжкими були також житлово-побутові умови робітників емігрантів. Більшість механізаторів мешкали у приміщеннях, де не було навіть необхідних умов для відпочинку і належного поновлення життєвих сил, не кажучи вже про побутові [504, 14]. Зрештою, складні умови праці, низька заробітна плата, порушення принципів матеріальної зацікавленості і госпрозрахунку у господарствах перешкоджали, на думку Л. Ровчак, створенню належного контингенту постійних кадрів механізаторів МТС та інших спеціалістів галузі [504, 15].

Певний позитивний резонанс сучасні дослідники вбачають в організації дво- або трьохрічних зоотехнічних курсів для колгоспного селянства України, на яких щорічній мільйонній аудиторії досвідчені фахівці, викладачі вищих і середніх спеціальних сільськогосподарських навчальних закладів читали

лекції з агрономії, зоотехніки, ветеринарії, презентували нові досягнення науки і техніки. Щоправда відзначають і те, що такі курси, “відігравши певну роль у підготовці кадрів масової кваліфікації для сільського господарства, все ж не в повній мірі сприяли широкому і ґрунтовному розповсюдженню сільськогосподарських знань, досягнень науки та кращого досвіду господарювання” [587, 47]. Л. Беренштейн та інші дослідники виділяє декілька причин їхньої низької ефективності:

1) спеціалісти, які вели заняття, часто самі ще не були достатньо компетентні у комплексі сільськогосподарських знань і не володіли методикою викладання;

2) навчальні плани курсів були розраховані на людей з відносно низьким рівнем освіти, а на курси потрапляли і більш освічені працівники;

3) курси фактично не підкріплювалися практичними заняттями.

Від колгоспів на адресу Мінсільгоспу надходили петиції з тезами про неефективність зоотехнічних та агротехнічних курсів, і на противагу їм на місцях почали створювати «зимові школи» і т.зв. “народні інститути” з обміну передового досвіду. Вони формували свої програми, які давали подекуди непогані знання з питань агротехніки, тваринництва, механізації та електрифікації сільського господарства. Головне, що вони спиралися на демонстрацію практичних навичок. Зрештою, це привезло до того, що у 1960 р. Мінсільгосп України ухвалило рішення про перехід роботи агрозоотехнічних курсів за зразком “шкіл передового досвіду”.

У 1960-ті рр. українське село основну увагу в справі підвищення кваліфікації кадрів масових професій, насамперед тваринників і механізаторів, робило на так звані науково-практичні

конференції, присвячені досягненням сільськогосподарської науки [587, 48].

Формування кваліфікованих кадрів сільськогосподарського виробництва було об'єктом підвищеної уваги з боку радянського керівництва. Важливий напрям формування кадрів сільськогосподарського виробництва в Україні був пов'язаний із проведенням в хрущовський період шкільної реформи.

Сучасна дослідниця О. Заболотна звертає увагу на те, що проблема кадрового забезпечення сільського господарства була нерозривно пов'язана зі зміцненням матеріально-технічної бази українського села. На її думку, завдяки цьому створювались всі передумови для перетворення аграрного виробництва в провідний сектор економіки України за участю саме людського фактору.

Технічний прогрес сприяв збільшенню кількості інженерів й техніків у селі, які становили нову соціально-професійну групу «сільськогосподарських технократів» [191, 367]. Особливо автор наголошує на тому, що чисельність нових професій і спеціальностей перевищувала 100 найменувань, серед яких були й нові в землеробстві, пов'язані приміром із хімізацією рослинництва. Позитивним фактором реформи можна було вважати широке залучення до сільськогосподарського виробництва випускників профільних навчальних закладів освіти які значною мірою «насичували галузь». З метою зменшення відтоку професійних кадрів також поліпшувалось матеріально-побутове забезпечення й умови праці [191, 367].

Однак при цьому залучення кваліфікованих працівників до безпосередньої роботи в колгоспах і радгоспах відбувалось все ж повільними темпами, незважаючи навіть на наполегливу агітаційну роботу з боку партійних органів. Більш того, фактично зберігалась тенденція до відтіку професійних кадрів з українського села і

багато в чому перекреслило спроби поліпшення матеріально-технічної бази сільгоспвиробництва. Проте О. Заболотна вважає, що хоч кадрова проблема в селі була вирішена не повністю, але попередню напругу в забезпеченні професійно-кваліфікаційної структури вдалось зняти [191, 368].

О. Нікілев в контексті загального аналізу аграрної політики в період хрущовської доби також важливе місце відводить формуванню інтелектуальної верстви працівників сільськогосподарського виробництва. Він акцентує увагу на тому, що питання кадрового забезпечення колгоспів відбувалось у складних умовах, оскільки розподіл професій і потреби виробництва в селі відбувався за участі загальнодержавних структур. Можливості регіонів впливати на збільшення місцевих фахівців відповідно до своїх потреб часто обмежувались союзними органами. Негативним на думку дослідника був і той факт, що вдосконалення мережі сільськогосподарських вищих навчальних закладів передбачало їхню часткову ліквідацію, в той час коли не відбувалось належне насичення фахівцями саме там, де вони ліквідувалися [356, 178]. До того ж сільгоспінститути неодноразово передавалися від одного державного відомства до іншого. Так, у 1950-х роках сільськогосподарські вузи почергово закріплювалися за міністерствами вищої освіти, культури й насамкінець сільського господарства [356, 176]. Оцінюючи кадрову політику в її загальних рисах, О. Нікілев підкреслює, що «питання кадрового виробництва республіки залишались віддаленими від конкретних потреб», тому що вона «продовжувала перебувати в компетенції загальнодержавних структур, які на свій розсуд визначали потреби у фахівцях тих чи інших спеціальностей» [356, 176-177].

Подальше перебування вузів у загальнодержавному підпорядкуванні лише зрідка було позначене наближенням окремих

з них до сільськогосподарського виробництва. Пропозиції переміщення вузів у сільську місцевість ґрунтувались на зручності виробничих баз власних навчальних господарств. Загалом, на думку О. Нікілева, одним із прорахунків влади в аграрній реформі впродовж другої половини 1950-х – першої половини 1960-х років стала «непослідовна і суперечлива» практика підвищення освітнього рівня працівників «керівних і технологічних ланок» для села, в контексті загальної аграрної політики вищих партійних структур [356, 179].

Значна увага з боку держави приділялась у сільській місцевості і середній школі. У цьому контексті Я. Федоренко підкреслює, що саме вона була основною ланкою освітнього процесу, а тому й зазнала низки реформ. Особлива увага влади до підростаючого покоління приділялась з метою підвищення ролі «суспільно-корисної праці» й ідеологічного виховання загалом [593, 187].

Серед негативних моментів реформування середньої освіти в сільській місцевості автор виділяє низькі темпи шкільного будівництва і відповідних капіталовкладень. Нестабільне й лише часткове фінансування будівництва сільських шкільних закладів освіти з боку влади зумовлювало пошук нових джерел фінансування, якими в подальшому стали колгоспи. За рахунок цільових кредитів, дотацій зі спеціальних фондів, а також власних коштів їм вдалось помітно збільшити мережу загальноосвітніх закладів. Так, на початку 1958/1959 навчального року зусиллями колгоспів і місцевих органів влади будувались близько 1,5 тис шкіл розрахованих на 328 тис. учнівських місць. Крім того створення в колгоспних селах впорядкованих шкіл давало можливість пройти курс професійного всеобучу в рамках тогочасної «трудової політехнічної школи з всебічним навчанням», що відіграло

практичне професійне значення для молоді в майбутньому [593, 187].

Н. Брехунець, аналізуючи освітні реформи доби хрущовської «відлиги» наголошує, що серед типів середніх навчальних закладів мали перевагу ті з них, які готували спеціалістів зокрема для сільського господарства, тоді «як менше уваги приділялось тим закладам, які готували спеціалістів для соціальної сфери». Така тенденція впливала із потреб планової економіки і мала допомогти звершити «великі завоювання соціалізму» [58]. Однак навіть реформована система освіти «перетворювала навчання в загальноосвітній школі в трудову повинність, багато учнів навчалися формально, були незацікавлені в набутті виробничих спеціальностей» [58, 18]. При цьому якість навчання у сільських школах перебувала в гіршому стані, ніж у міських. Тому й не дивно, що значна частина молоді після закінчення середньої школи в пошуках роботи прагнула осісти в містах.

Слід відзначити також внесок у вивчення проблеми розвитку середньої освіти в українському селі «хрущовського» періоду І. Романюка [511]. Він дійшов до висновку, що процес реформування сільської освіти в цей період був позначений одночасно позитивними й негативними моментами. Потреба в фахівцях сільгоспвиробництва зумовлювала розвиток освіти серед сільського населення, хоча й повільними темпами. Поряд з цим автор критикує політику розміщення сільських шкіл, яка мала характер «раціоналізації», а по суті призводила до необґрунтованої ліквідації окремих шкіл [511, 76]. Дослідник вказує також на інші проблеми сільської школи, серед яких виділяються: поганий стан матеріальної-технічної бази, перспектива існування малокомплектних шкіл, кадровий дефіцит спеціалістів, перехід на нові форми організації навчання, виховання тощо [511, 76-77]. В

цілому дійшовши загального висновку І. Романюк наголошує на тому, що існувала нагальна необхідність поліпшення фінансування мережі сільських освітніх закладів: «поставлені перед нею завдання не підкріплювалися капіталовкладеннями...» [511, 77].

Суттєво доповнюють наукові розробки зазначеної проблематики історіографічні дослідження останніх років. Так, Р. Близнюк у своїй праці проводить історіографічний аналіз радянської і сучасної української історичної літератури присвяченої питання освіти в добу хрущовської «відлиги», наголошуючи на якісних змінах в поглядах на перебіг тогочасних процесів очима сучасників. Вона справедливо зауважує, що дослідження проблем «формування професійно-виробничої структури працівників села» постало в тому числі як «потреба актуалізації багатьох проблем аграрної історії», які донедавна залишались ідеологічно завуальованими [42, 146]. Кадровий відбір спеціалістів для аграрного виробництва носив «класовий» характер, оскільки до уваги в значній мірі брались «політичні (членство у комсомолі, партійність), а не лише освітні якості людини» [42, 146]. Така політика засвідчувалась, зокрема, на прикладі державного замовлення для студентів. Все це в результаті негативно позначалось на процесі інтеграції сільськогосподарської освіти в аграрне середовище і ускладнювало належне забезпечення сільського господарства кваліфікованими працівниками.

Суттєво доповнює історіографічну картину й А. Чумак, який пропонує не відкидати радянську наукову історичну спадщину, а чітко розмежовувати партійно-ідеологічну й конкретно-фактичну складові проблеми. Незважаючи на політичний підтекст історичних публікацій «хрущовського» періоду, ряду дослідників вдалось суттєво наповнити базу історичних знань на основі конкретних прикладів [644]. При цьому впадає в очі уникання радянськими

істориками глибокого висвітлення проблем кадрового забезпечення сільського господарства окремих регіонів, як наприклад, Західної України [644, 90].

Період незалежності, як зазначає А. Чумак дозволив «значно розширити і змінити історіографічні уявлення» з питань кадрового забезпечення українського села [645]. Вивчення сучасних наукових публікацій засвідчує, що в останні роки вчені зосереджують свою увагу на прорахунках освітньої реформи в середній і вищій школі, необґрунтованих законодавчих документах і процесах соціально-професійної адаптації.

Як позитивне явище, котре сприяло поліпшенню матеріального становища колгоспного селянства, немало сучасних істориків виділяють запровадження нового статуту сільськогосподарської артілі. Постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про Статут сільськогосподарської артілі і дальший розвиток ініціативи колгоспників в організації колгоспного виробництва і управління справами артілі» від 6 березня 1956 р. визнавала, що Примірний статут, ухвалений ще 1935 р. II Всесоюзним з'їздом колгоспників, дуже застарів. Згідно з новими статутними правилами, колгоспне селянство отримало право встановлювати розміри присадибних ділянок з урахуванням трудової участі працездатних членів колгоспної сім'ї у громадському господарстві, визначати кількість худоби, яка була б в особистому користуванні, обов'язковий мінімум трудоднів тощо. Після реєстрації у райвиконкомі такі статuti ставали «основними законами» діяльності колгоспу [326, 143]. Безумовно, вище описаний підхід створював можливість більш прагматичної мотивації селянства до праці і, зрештою, стимулював справедливий, а не зрівняльний підхід заохочень за саму працю у колгоспі. Однак, І. Романюк не поділяє такої схвальної оцінки введення нового Статуту і стверджує, що на

практиці Примірний статут 1935 р. був “основним законом колгоспного життя” аж до 1969 р. [514, 24].

Такий авторитетний для свого часу дослідник як Л. Беренштейн дотримується думки, що поліпшення соціально-трудового законодавства для селянства було одним із найбільш помітних успіхів політики Хрущова. Серед них зокрема були вирішення питання паспортного контролю і введення пенсійного забезпечення для селян [34, 80].

Інша дослідниця соціальної політики “хрущовської доби” Л. Ковпак стверджує, що “кроки Хрущова в соціальній політиці були рішучими, хоча і не безпомилковими” [251, 87]. Вона торкається передовсім його реформи, які торкалися різних соціальних категорій в українському селі. Згідно із пенсійною реформою (із 1 жовтня 1956 р.) стало значно впорядкованішим пенсійне законодавство, яке до цього керувалося майже 600 нормативно-правових актів про нарахування та виплату пенсій (цікаво, що “хрущовське” пенсійне законодавство використовувалося аж розпаду СРСР). Колгоспне селянство нарешті отримало право на пенсії та їхнє підвищення, залежно від стажу і заробітної платні [251, 88-89]. І хоча пенсії колгоспників були порівняно невисокими, вже тоді почала побутувати думка, що на них можна прожити.

О. Тєвікова розкриває нам матеріально-побутові умови життя українських селян за хрущовської доби, аналізуючи рівень життя та побутові умови, розмір заробітної платні й матеріальні можливості, доступ до освіти і пріоритети у виборі професії, працевлаштування та умови праці, можливості кар’єрного просування та інші показники. Дослідниця наголошує на справді стрімкій депопуляції українського села упродовж другої половини 1950-х рр., передовсім через посилення урбанізаційних процесів, спричинених прагненням

чималої частини селян поліпшити умови свого життя у місті. Прагненням, що спиралося, однак, в значній мірі на ілюзії, адже лише квартирне питання вартувало багатьох поневірян. У 1955 р. середня площа житла на одну людину в українських містах становила 6 м² при гігієнічній нормі 10 м² [566, 245-246].

О. Тевікова звертає увагу на незадовільний стан більшості приміщень сільських шкіл України, що зазвичай розміщувалися у стареньких хатинках. Такі школи погано або взагалі не освітлювалися, характеризувалися непридатними умовами для навчання та гігієни вихованців, не мали можливостей харчувати дітей тощо. Ставлячи освіту на другий щабель в ієрархії належного забезпечення людини (після житла), авторка слушно вказує на рідкісну можливість тогочасної молоді отримати освіту. І це в умовах, коли “великого значення надавалося економічній, технічній і сільськогосподарській освіті кадрів через інтенсивний розвиток промисловості, будівництво електростанцій та здійснення електрифікації у державі, розвиток машинобудування та хімічної галузі, здійснення механізації та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва на основі наукових досягнень” [566, 248].

У роботі О. Тевікової зауважено також на окремих заходах “хрущовського періоду”, які значно полегшили матеріально-побутові умови українських селян (як-то відміна натуральних податків молоком, м’ясом, яйцями, відміна податку на бездітність, відміна підписки на державні облігації) [566, 249]. Утім, передчасними видаються висновки дослідниці про такі вже безперешкодні переїзди селян до міст і помітне зростання соціальної захищеності українського селянства [566, 250]. Одна тільки паспортизація коштувала селянству чималих нервів і грошей. Так, І. Романюк підкреслив той факт, що і в 1960-х роках

паспортизація селян перебувала на вкрай низькому рівні. Мова йшла про примус селянства працювати над продовольчими поставками на користь держави. Така ситуація фактично перетворювала їх на кріпаків без права на своє професійне самовизначення. [514, 28-34]. Дослідження О. Янковської містить достатньо колоритний опис того, як за хабарі селяни видобували собі у працівників МВС паспорти і лише після цього мали можливість фактично втекти на постійне місце проживання до міста [672, 339].

Зрештою, О. Янковська, узагальнюючи соціальну політику радянської влади від часів пізнього сталінізму до розпаду СРСР, слушно зауважує, що “вся система влади була налаштована для пригальмовування поліпшення матеріального становища основних верств, списуючи це на об’єктивні труднощі, прорахунки тощо, оскільки держава (вірніше, її керівники – партійно-господарська верхівка) фактично не мала зацікавленості в швидкому підвищенні добробуту сільських трудівників, позаяк це зменшувало і прибуток державного апарату, і можливості влади маніпулювати народом, і, зрештою, вело до саморуйнації такої держави, що й відбулося у 1980-90-х рр.” [672, 348]. Колгоспне селянство внаслідок такої політики було справжнім аутсайдером, суспільства посідаючи в ньому найнижчий щабель матеріального забезпечення серед всіх інших соціальних верств Української РСР.

Одним із найважливіших чинників росту зростання людини, як фахівця, поза будь-якими сумнівами, є заробітна платня. Оскільки до початку 1950-х рр. колгоспники фактично не отримували за свою працю грошової, а не рідко і взагалі будь-якої винагороди, – рішення вересневого пленуму ЦК КПРС стали просто таки “революційними” для колгоспного селянства. З цього приводу І. Лубко вважає, що “введення більш справедливої та достатньо

чітко організованої системи оплати праці позитивно позначилось на підвищенні продуктивності праці та збільшенні бюджетів селянських сімей” [332, 14]. Утім, і ця дослідниця, як і багато інших сучасних учених не схильні перебільшувати значення зарплатного заохочення українського селянства, адже порівняно із промисловістю рівень зарплат на селі залишався досить мізерним.

Далеко не гуманними з погляду навіть соціалістичних принципів організації господарювання виглядали і заходи по різкому обмеженню особистих підсобних господарств (ОПГ) в добу Хрущова. Сам Микита Сергійович в умовах зростання ваги колгоспно-радгоспної системи вважав існування ОПГ пережитком минулого. Він та його однодумці мало звертали увагу на те, що український селянин традиційно звик працювати на своїй землі, на те, що в обставинах низької оплати праці в колгоспах, ОПГ нерідко були основним джерелом підтримання належного добробуту селянської сім'ї. Зрештою, відкидалося і те, що людина, яка працює на своїй землі, більше зацікавлена у фаховому самовдосконаленні, отримує від праці та її результатів особисте моральне задоволення [332, 14-15].

І. Лубко все ж вважає, що відміна обов'язкових поставок і натуроплати за роботу МТС, впровадження грошової оплати праці, введення розрахунків собівартості продукції та рентабельності виробництва дозволили суттєво зміцнити матеріально-технічну базу сільського господарства України, створити в колгоспах фонди матеріального стимулювання та соціального забезпечення селян [332, 15]. Хоча висновок дослідниці про те, що успіхи, які мали місце у сільському господарстві України у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр., поставили селянство в один ряд з іншими соціальними групами радянського суспільства, є достатньо дискусійним [332, 15-16].

Отже, аналіз праць сучасних дослідників стосовно питань формування кадрів сільськогосподарського виробництва України у 1953 – 1964 рр. дає підстави зробити висновок, що сьогодні в українській історіографії відбувається суттєва трансформація бачення цієї проблеми. Очевидною є науково критична ревізія положень радянського суспільствознавства, яке наголошувало на позитивній ролі комуністичної партії у створенні умов і підготовці фахівців для сільського господарства країни, натомість мало звертаючи уваги на конкретні практичні проблеми культурного та соціально-економічного характеру.

У висновках за вказаним розділом є підстави констатувати наступне:

Українські дослідники за останнє двадцятиріччя істотно відійшли від політико-ідеологічного трактування питань матеріальних і людських ресурсів сільськогосподарського виробництва Української РСР 1953 – 1964 рр. Надто це стосується саме офіційного трактування радянського способу господарювання у цей та інший періоди диктату комуністичної партії. І навіть помітний сьогодні в Україні крен у бік націодомінати історичної науки майже не вплинув на в цілому аполітичне і реалістичне висвітлення цієї, по суті, соціально-економічної теми в українській історіографії.

Дослідники по-новому поглянули на правову чи власне політико-адміністративну (управлінську) базу вирішення матеріальних та кадрових питань сільськогосподарського виробництва України “хрущовської” доби. При цьому за основу правлять методи наукового пізнання і залучення недоступної раніше джерельної бази. А наукова критика вчених спирається здебільшого на принципи об’єктивності, історизму та всебічності. Серед основних – погоджених – висновків те, що керівництво

Української РСР майже не виявляло помітної самостійності у вирішенні питань матеріальних і людських ресурсів українського села, а повністю дублювало директиви Кремля (В. Михайлюк, Л. Беренштейн, П. Панченко та інші).

Щодо матеріально-технічного і кадрового забезпечення українського села 1953 – 1964 рр., і розв'язання продовольчої проблеми, то ці питання у роботах сучасних українських авторів справедливо розглядаються у контексті боротьби за владу між лідерами комуністичної партії, як під час приходу Микити Хрущова до керівництва СРСР, так і в zenіті його правління. Спроби налагодження ефективного сільськогосподарського виробництва, фактично від закінчення Другої світової війни і аж до розпаду Радянського Союзу, стало головним способом творення позитивного іміджу комуністичних вождів. У випадку із Хрущовим це була також щира спроба лібералізувати суспільно-економічні відносини на селі, зробити їх більш і справедливими по відношенню до сільських трудівників (В. Михайлюк, І. Курас, І. Лубко, В. Литвин).

Цілком обгрунтовано сучасні дослідники відзначають також те, що у розрізі матеріально-технічного і кадрового забезпечення радянського села “хрущовські” реформи отримали логічне продовження у часи Брежнєва, проте вже без згадки головного їхнього ініціатора і зачинателя (В. Михайлюк, Л. Беренштейн, П. Панченко та інші).

ВИСНОВКИ

У підсумку проведеного дисертаційного дослідження маємо підстави стверджувати, що вивчення питань матеріальних і людських ресурсів сільськогосподарського виробництва України 1953 – 1964 рр. отримало своє широке відображення у радянській та сучасній українській історіографії. Праці істориків, економістів-аграрників та інших суспільствознавців, залежно від історіографічної ситуації, систематично нагромаджували знання про політику правлячої партії та радянського уряду у справі забезпечення сільського господарства Української РСР у післясталінське десятиліття сільськогосподарською технікою, матеріально-технічними ресурсами та кваліфікованими виробничими кадрами: агрономами, зоотехніками, інженерами, механізаторами та фахівцями основних масових професій, насамперед трактористами, комбайнерами, доярками. Монографічні і менш об'ємні праці, написані відтоді дослідниками, становлять чималий перелік історіографічних джерел і свідчать про тривалий історіографічний процес із формування та подальшого збагачення окресленої ділянки історичних знань. Ці історіографічні джерела, – роботи українських і російських радянських та сучасних дослідників, – разом із історичними джерелами (що використовувалися нами в процесі роботи) та теоретико-методологічними засадами дослідження, дали можливість з'ясувати тенденції розвитку історичних знань про динаміку матеріально-технічного оснащення та підвищення фахового рівня працівників сільськогосподарського виробництва України у “хрущовську” добу.

Історіографічні тексти нашого першого історіографічного періоду – 1953-1964 рр. – розподіляються на три частини:

ідеологічні, історичні й економічні. У них модернізація виробництва сільськогосподарської продукції в Україні подавалася, виходячи із аналізу сутності і дієвості партійної політики, рішень і постанов її з'їздів, пленумів та інших партійних зібрань.

Ряд історіографічних завдань поставила перед дослідниками дискусія про боротьбу соціалістичного та капіталістичного типів економік за право називатися ефективнішими у вирішенні питань матеріального виробництва та підсення загального добробуту громадян. У ході формування “аргументів історії” радянські дослідники мусили показувати у вигідному світлі проведені радянською владою аграрні реформи. У цьому контексті вони зосередилися насамперед на двох основних проблемах: усупільнення засобів виробництва та освоєння колгоспним селянством технічних досягнень. Але при цьому у дискусії із західними дослідниками найдієвішими методами полеміки радянські автори вважали не так наукові як, власне, ідеологічні випадки.

Українські дослідники-прихильники переваг радянської економічної моделі над західною перебували у полоні догм, сформованих компартією, тоді як навіть близькі СРСР країни “народної демократії” відрізнялися плюралізмом думок щодо цього питання. У Польщі, Угорщині, Чехословаччині Югославії та інших країнах соціалістичного табору суцільна колективізація сільськогосподарського виробництва фактично ігнорувалась. Їх керівництво в більшості випадків воліло йти шляхом кооперативного фермерства, дбаючи про технічну модернізацію та виробничо-економічний розвиток одноосібних селянських господарств, власне приватновласницького сектору. Потрібно зауважити, що в Українській РСР у ході дискусії із західними дослідниками радянські автори відповідних праць фактично

дублювали основні положення критиків “буржуазних теорій”, директивно сформульовані російською наукою в Москві.

Треба зауважити, однак, що деякі історіографічні тексти 1953 – 1964 рр. порушували також і конкретні проблеми матеріального і кадрового забезпечення українського села доби Хрущова. Серед них дозована критика ряду парторганізацій за слабку участь у виробничій діяльності колгоспів, постановка питання щодо реальної матеріальної зацікавленості колгоспного селянства, дискусія про достатність державних капіталовкладень у сільськогосподарське виробництво України, аналіз характеру трудової міграції з причин надання шефської допомоги селам та програми освоєння цілини; квола безініціативна робота управлінців сільського господарства на місцях тощо.

Помітною є апологетична традиція радянських істориків “хрущовської” доби щодо проблем пролетаріату і промислових регіонів навіть у тих публікаціях, які, здавалося б, були цілком присвячені селянству. Слід також спеціально зазначити, що далеко не всі праці цього періоду мають ґрунтовну джерельну базу. На історіографічну ситуацію 1953 – 1964 рр. впливав своїм поведженням як і сам Хрущов, так і власне і тогочасне партійне замовлення. В цьому контексті є сенс виділяти більш демократичні (до 1960 р.) і авторитарні (після 1960 р.) умови висвітлення основних проблем життя і праці селянства, аграрного сільгоспвиробництва та аграрної економіки в цілому.

Поряд із істориками в добу Хрущова активно розробляли достатньо ґрунтовні теми, які торкалися сільського господарства і українські економісти, що дозволило деяким тогочасним історикам навіть визнати їх провідну роль в історико-аграрних дослідженнях.

Слід, проте, зазначити, що економічна наука Української РСР навіть на академічному рівні керувалася передовсім замовленням

компартії СРСР та її республіканської філії в Україні. Проект 7-річного плану наукових досліджень, що обговорювався в 1958 – 1959 рр., мав саме такий – ідеологічно-замовний – характер. Ледь не центральне місце тут посідала наукова розробка питань про роль Української РСР у розв’язанні основного економічного завдання СРСР, а воно, як відомо, полягало тоді у тому, щоб “наздогнати і випередити капіталістичні країни по виробництву продукції на душу населення”. З іншого боку, важко, однак, не помітити, що в рамках питання створення національного доходу чи не вперше за всі роки радянської влади увагу економістів було зосереджено на потребах трудових ресурсів і власне рівні їхнього життя. Але увага ця була досить обмеженою і становила не більше 7-8% предметних досліджень українських економістів.

У “брежнєвський” період історіографії (1965–1985 рр.) матеріальне та кадрове забезпечення українського села “хрущовської доби” зображувалося в контексті традиційного історико-ідеологічного опису діяльності комуністичної партії в Радянському Союзі. Тексти мало чим відрізнялися від попереднього періоду. Хіба що сам М. Хрущов, як головний фігурант реформ, зникає з поля зору авторів. На передній план виходить Леонід Брежнєв і рішення, ухвалені вже за нього. Дослідники намагаються розібратися у послідовності аграрних перетворень 1950 – 1960-х рр., встановлюють тяглість і особливість передачі аграрної політики від одної політичної команди до іншої.

В брежнєвський період характерними стали чисельні білянаукові й абсолютно непрактичні дискусії стосовно питань сільськогосподарського виробництва в Україні. Історіографія того часу багата на приклади несумлінного використання джерел і взагалі доволі рідкого їх використання. Історична ретроспектива

максимально осучаснювалась, а самі історики не хотіли (та й не могли) вивчати порушені проблеми глибше.

Для доби “перебудови” (1985–1991 рр.) характерними стали дві нові тенденції історіографічної оцінки аграрних перетворень Микити Хрущова та ставлення до висвітлення проблем матеріально-технічного і кадрового забезпечення українського села з метою підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва. Перша полягала у поверненні до визнання правильності курсу, взятого у країні в 1953 р. щодо підтримки державою сільського господарства. Другою тенденцією радянської історіографії “горбачовського” періоду щодо вивчення питань матеріальних і людських ресурсів в українському селі 1953 – 1964 рр. є помітна, а інколи і різка критика заходів Хрущова, які, й на правду, були провальними, половинчастими або ж несвоєчасними. Серед таких – вказувалось на неможливість колгоспів ефективно скористатися технікою, викупленою у МТС, критика постійних укрупнень – розукрупнень та ліквідації так званих “неперспективних сіл”.

У цілому є підстави зробити тривіальний висновок, що, попри різне політичне замовлення на історичне висвітлення реформ Хрущова у 1950 – 1960-х рр., і “хрущовський”, і “брежнєвський”, і “горбачовський” періоди історіописання мають дуже багато спільних рис, адже деякі канони були просто непорушні (як-то, зображувати партію успішним менеджером, показувати переваги соціалістичного способу виробництва над західним тощо). Характерною ознакою усієї радянської історіографії зберігалась зосередженість на проблемах сучасності. Тобто, історія будь-якого питання, незалежно від хронологічних рамок, політично актуалізувалася і не потрапляла до друкованих видань, якщо не містила посилань на “генеральні завдання” компартії на найближчі

роки. Це власне ті явища, які об'єднують дослідників усіх трьох радянських періодів історіографії нашої теми.

Українські дослідники періоду незалежності (1991–2013 рр.) істотно відійшли від політико-ідеологічного трактування питань матеріальних і людських ресурсів сільськогосподарського виробництва Української РСР 1953 – 1964 рр. Вони по-новому поглянули на політичну та правову базу вирішення матеріальних та кадрових питань сільськогосподарського виробництва України “хрущовської” доби. Серед висновків вказувалося, зокрема, на те, що керівництво Української РСР майже не виявляло помітної самостійності у вирішенні питань матеріальних і людських ресурсів українського села, а повністю дублювало директиви Кремля.

Сучасні дослідники (Л. Беренштейн) виділяють мінімум 7 масштабних програм, які ініціював М. Хрущов в аграрно-селянському питанні, і які впливали на матеріальне та кадрове забезпечення українського села. Чотири з них були присвячені проблемам організації сільськогосподарського виробництва, дві – сутності відносин власності в аграрному секторі та способам використання виробленої продукції і одна – питанням управління сільським господарством і його кадрового забезпечення.

Цілинна кампанія, як перша серед грандіозних задумів Хрущова і його однодумців програма, у сучасній українській історіографії оцінюється по-різному. З одного боку, дослідники фактично в унісон стверджують, що вона стала символом екстенсивних методів сільськогосподарського виробництва. З іншого – науковці знаходять аргументи й на користь виправдання гарячкового освоєння цілини: швидке зростання значної потрібної кількості зернової продукції, спроба змінити достатньо обтяжливий статус України, як житниці всього СРСР тощо. Але за будь-яких обставин, цілинна кампанія стала витратною для українського села

й економіки Української РСР в цілому, адже вона призвела до значної викачки матеріальних ресурсів і кадрових резервів з України упродовж 1954 – 1960 рр. на користь інших республік СРСР, зокрема Казахстану та Росії.

Аналогічно до першої програми, по-різному оцінюється також друга масштабна кампанія Хрущова – кукурудзяна. З початку 1990-х р. дослідники стверджують, що експеримент із виділенням під кукурудзу значних земельних фондів країни лишень зашкодив вирішенню продовольчої проблеми. Щоправда, ряд дослідників вважає, що такий висновок справедливий не до всіх регіонів СРСР. На Україні, насамперед, в її південних областях ця зернова культура давала добрі врожаї як зерна так і зеленої маси для потреб тваринництва.

При аналізі третьої “хрущовської” кампанії – освоєння земель чорного пару і травосіяння – сучасні українські історики в основному сходяться у своїх висновках. Вони зазначають, що значення природних лук і пасовищ експериментаторами недооцінювалося. У результаті їхнього розорювання сталася ерозія земель, скоротилася кормова база тваринництва, а із-за нестачі в раціоні потрібної кількості зеленої маси зросла захворюваність тварин.

Фактично такою ж безглуздою сучасні дослідники нарікають і четверту помітну надпрограму Хрущова – вимога негайно різко збільшити в рази виробництво тваринницької продукції, що, навпаки, призвело до карколомного погіршення становища тваринницької галузі.

П’ята програма Хрущова теж досить серйозно вплинула на матеріально-технічне та кадрове забезпечення українського села. В її основі лежав кабінетний задум ефективно реформувати сільське

господарство через спочатку укрупнення колгоспів, а потім – перетворення їх на радгоспи.

Сучасні вчені доводять, що фактично йшлося про вилучення у колгоспів частини власності (землі, майна, коштів) для нових державних господарських структур. Майно, передане тоді в українських селах, радгоспам оцінюється карколомною на той час сумою в понад 1 млрд. карбованців. Реорганізація МТС, започаткована у 1958 р. Хрущовим із метою передати колгоспам техніку машинно-тракторних станцій, не мала належного ефекту, адже викупуваючи зазначену техніку по завищеним цінам колгоспи значно, на роки вперед, ослабили фінансово..

Наполеглива “радгоспизація” українського села, як сутність п’ятої програми Хрущова, отримала логічне продовження у шостій – політиці обмеження особистих присадибних господарств селян. І якщо на початку 1950-х рр. Микита Сергійович виступав за їхній розвиток, то наприкінці 1950-х став ревно боротися з ними. Хрущов проголосив, що селянство отримає все необхідне йому через швидкий розвиток ще більших радгоспів, що селянські присадибні господарства лише гальмують розвиток колгоспів та наближення способу життя сіл до міського рівня розвитку, а селянської праці – до робітничої. Чинячи тиск на особисті присадибні господарства, одноосібний керівник СРСР фактично поглиблював процеси розселення українського села, адже багато хто внаслідок цього різними способами став залишати його

Щодо загальних реформ – управління сільським господарством і його кадрового забезпечення започаткованою у 1957 р. ліквідацією всіх галузевих міністерств СРСР, яким на заміну прийшли – раднаргоспи створені за територіальним принципом, яких в Україні було спочатку 11, потім – 14, а після укрупнення – 7, спроба Хрущова таким чином раціоналізувати

управління, в тому числі сільського господарства, не дала належного ефекту. Надто після того, як за задумом продовження реформи у 1962 р. чиновникам обласного і нижчого рангів передбачалося перешкодити створювати корупційні схеми (адже при крайових і обласних парткомах створювалися окремі промисловий та сільськогосподарський партійні комітети КПРС). У відповідь партійні чиновники чинили фактично відвертий опір і почали поширювати серед селянства України чутки, що політика Хрущова стала вкрай помилковою. Водночас вони фактично саботували деяку раціоналізацію планів та поліпшення ситуації з підготовкою кваліфікованих кадрів із сільськогосподарського виробництва та цільовим направленням їх на роботу безпосередньо в села.

Сучасні дослідники також вважають, що, виходячи із природи самої тоталітарної системи, “хрущовські” реформи сільського господарства, насправді залишалися ланкою одного ланцюга існуючої радянської командно-адміністративної системи. Спроби інтенсифікувати сільськогосподарське виробництво у добу Хрущова майже не відрізнялися від сталінського бачення ролі індустріалізації в житті суспільства. Дослідники не бачать також принципової різниці у підходах до аграрних перетворень у радянському селі в часи Хрущова та в часи Брежнєва.

Детальний аналіз сучасними науковцями фахового рівня конкретного втілення урядових рішень у частині матеріального забезпечення українського села дає підстави стверджувати, що “хрущовське” правління у цьому плані розділилося на два періоди: а) піднесення 1953 – 1958 рр. і б) занепаду 1959 – 1964 рр. Обидва періоди позначилися волюнтаристськими підходами у господарюванні. Роблячи ставку на пришвидшення науково-технічної революції в СРСР, Хрущов із недовірою ставився до

сільськогосподарських наукових кадрів. У економіці України в цілому і у сільському господарстві зокрема панували застарілі адміністративно-планові неринкові механізми. Режим підтримував заборону товарно-грошових і госпрозрахункових відносин між державою та господарствами. Екстенсивні шляхи впровадження хімізації, меліорації та механізації приносили більше шкоди (екологія, матеріальні затрати), ніж прибутків.

Питання забезпечення сільськогосподарського виробництва України у 1953 – 1964 рр. спеціалістами, у працях українських істориків сучасного періоду теж висвітлені досить ґрунтовно.

Усі дослідники відзначають хронічну нестачу спеціалістів в українському селі упродовж “хрущовської” доби. Науковці вказують на відсутність мотивації і власне матеріальної зацікавленості фахівців працювати у сільськогосподарському виробництві, непродуманість реформи освіти і її слабкий саме освітянський ефект, викачку кваліфікованих кадрів з України під час цілинної кампанії, яку багато хто з молоді сприймав як шанс залишити село назавжди. Слабкий ефект в цьому контексті дала й реорганізація МТС. Капіталовкладення в культурно-освітню інфраструктуру українського села залишалися мізерними, а рівень життя селян – низьким.

Отже, стверджувати про ефективну підготовку кадрів у сільському господарстві України “хрущовської” доби сучасна історіографія немає ніяких підстав.

Беручи до уваги все викладане слід констатувати, що в цілому, завдяки комплексним зусиллям українських дослідників різних періодів на сьогодні ми маємо доволі зважену, об’єктивну картину сутності і перебігу зусиль щодо поліпшення стану матеріально-технічного та кадрового забезпечення сільськогосподарського виробництва в Україні 1953 – 1964 рр.

Здійснені в цій царині значні зусилля, які мали на меті загальне підвищення ефективності радянської моделі господарювання на селі не дали належного ефекту. Незважаючи на цілий ряд амбітних програм і починань, їх результати як правило носили половинчастий характер, а нерідко і взагалі вели сільського трудівника в глухий кут, звідки йому доводилося вибиратися ціною значних економічних і моральних витрат.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аброскин П. Совершенные машины – основа технического прогресса / П. Аброскин // Коммунист. – 1965. – № 1. – С. 46–55.
2. Аграрна наука : розвиток та досягнення / М.В. Зубець, В.А. Вергунов, В.І. Власов та ін. – К. : ННЦ ІАЕ, 2006. – 470 с.
3. Актуальні питання Аграрної політики КПРС // Комуніст України. – 1974. – № 5. – С. 35–43.
4. Алексеев Г. Наш досвід підготовки механізаторських кадрів / Г. Алексеев // Механізація сільського господарства. – 1954. – № 2. – С. 14.
5. Алтайский И. О материально-технической базе сельского хозяйства / П. Алтайский // Коммунист. – 1959. – №18. – С. 20–26.
6. Алтайский И. Об организации работы машинно-тракторного парка в колхозах / И. Алтайский // Машинно-тракторная станция. – 1958. – № 4. – С. 13–16.
7. Алферьев В. Материально-техническая база колхозов и совхозов / В. Алферьев // Экономика сельского хозяйства. – 1976. – № 12. – С. 44-51.
8. Алферьев В. Повышение эффективности материально-технического снабжения сельского хозяйства / В. Алферьев. – М. : “Экономика”, 1984. – 104 с.
9. Андрієнко Л. За дальше піднесення сільськогосподарського виробництва / Л. Андрієнко // Комуніст України. – 1963. – № 4. – С. 18–26.
10. Андросов В. Механізація виробництва кормових дріжджів / В. Андросов // Механізація сільського господарства. – 1965. – № 4. – С. 27.

11. Анистратов П. Улучшить финансирование МТС / П. Анистратов // Машинно-тракторная станция. – 1955. – №10. – С. 17–19.
12. Антошкевич В. Строки службы сельскохозяйственных машин / В. Антошкевич // Вопросы экономики. – 1984. – № 10. – С. 72–80.
13. Апологетические теории и их критика в марксистско-ленинской литературе. Указатель книжной и журнальной литературы за 1956-1964 гг. – М. : Фунд. библиока обществ. наук им. В.П. Волгина АН СССР, 1966. – 168 с.
14. Аранович Я. Новое в материально-техническом снабжении / Я. Аранович, В. Суворов // Экономика сельского хозяйства. – 1969. – № 12. – С. 67–68.
15. Арутюнян Ю. Историческая роль МТС и их реорганизация / Ю. Арутюнян, М. Вылцан. – М. : Издательство социально-экономической литературы, 1958. – 160 с.
16. Арутюнян Ю. Механизаторы сельского хозяйства СССР в 1929-1959 гг. (Формирование кадров массовых квалификаций) / Ю. Арутюнян. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – 341 с.
17. Бабич Д. Вдосконалення системи підготовки спеціалістів для сільського господарства / Д. Бабич // Укр. іст. журн. – 1976. – № 2. – С. 86–93.
18. Бабський І. По шляху, вказаному партією / І. Бабський // Колгоспник України. – 1958. – №4. – С. 4.
19. Бабук В. Спеціалізація ремонтних підприємств на Україні / В. Бабук // Механізація сільського господарства. – 1964. – №1. – С. 8–9.
20. Багмет М.С. Критика сучасного ревізійізму в економічній теорії / М.С. Багмет. – К. : Т-во для поширення політичних і наукових знань Укр. РСР, 1959. – 56 с.
21. Багмут Л. Розвиток матеріально-технічної бази сільського

- господарства Української РСР у 1946-1960 рр. / Л. Багмут // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1984. – Вип. 18. – С. 20–26.
22. Багмут Л. Розвиток тракторного парку сільського господарства Української РСР у 1960-1980 рр. / Л. Багмут // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1985. – Вип. 19. – С. 8–15.
23. Бажан О. Про “економічне місництво” у політичній діяльності Петра Шелеста / О. Бажан // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В.М. Даниленко. НАН України. – К.: Інститут історії України, 2012. – Вип. 17. – С. 186–192.
24. Барг И. Эффективность комплексной механизации в сельском хозяйстве / И. Барг, В. Логачев, Л. Ложкин // Вопросы экономики. – 1982. – № 4. – С. 93–101.
25. Барило Г. Машини мають відповідати вимогам виробництва / Г. Барило // Колгоспник України. – 1958. – №5. – С. 4.
26. Баран В.К. Україна після Сталіна : Нарис історії 1953 – 1985 рр. – Львів: МП “Свобода”, 1992. – 123 с.
27. Баран В.К. Україна 1950 – 1960-х рр. : еволюція тоталітарної системи / В.К. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1996. – 448 с.
28. Басов І. Поліпшити підготовку інженерів і техніків для МТС / І. Басов // Механізація сільського господарства. – 1954. – № 1. – С. 12.
29. Башкирцев А. Укрепление материально-технической базы сельского хозяйства / А. Башкирцев // Сельхозтехника. – 1971. – №2. – С. 12–13.
30. Беззуб В. Економічні проблеми розвитку сільського господарства УРСР на сучасному етапі / В. Беззуб,

- В. Зимовець. – К. : Політвидав, 1974. – 112 с.
31. Беляева З., Бударин В. Критика современных буржуазных, реформистских и ревизионистских экономических теорий / З. Беляева, В. Бударин. – М. : Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1962. – 88 с.
 32. Беренштейн Л. рец. на кн. Сургай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. – К.: Либідь, 1991. – 184 с. // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 152–153.
 33. Бернштейн Л. В авангарді трудівників села (колгоспні і радгоспні партійні організації України між ХХ і ХХІІІ з'їздами КПРС) / Л. Бернштейн. – К.: Вид-во Київського університету, 1968.
 34. Беренштейн Л. Аграрні проблеми у діяльності М.С. Хрущова / Л. Беренштейн // М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. – К. : Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 79–87.
 35. Беренштейн Л. Історіографія діяльності Комуністичної партії України по відбудові і дальшому розвитку сільського господарства республіки (1945–1958 рр.) / Л. Беренштейн, В. Юрчук // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1968. – Вип. 26. – С. 18–27.
 36. Беренштейн Л. ХХVІ з'їзд КПРС про розвиток аграрного комплексу / Л. Беренштейн // Український історичний журнал. – 1981. – № 8. – С. 5–16.
 37. Берещенко І. Неухильно виконувати договори МТС з колгоспами / І. Берещенко // Механізація сільського господарства. – 1953. – №11. – С. 7–8.
 38. Берещенко І. Планування і організація виробничої діяльності

- МТС / І. Берещенко // Механізація сільського господарства. – 1957. – №2. – С. 3–4.
39. Білецький М. Вчасно підготуватись до ремонту техніки в осінньо-зимовий період / М. Білецький // Механізація сільського господарства. – 1962. – №9. – С. 4–5.
40. Білецький М. Організовано провести ремонт машин / М. Білецький // Механізація сільського господарства. – 1960. – №9. – С. 1–2.
41. Бичевой Я. Диспетчерская служба в МТС / Я. Бичевой // Машинно-тракторная станция. – 1956. – №3. – С. 9.
42. Близнюк Р. О. Розвиток вищої аграрної освіти України в період хрущовської «відлиги»: аналіз сучасної вітчизняної історіографії / Р. О. Близнюк // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 74. – С. 145–147
43. Блох Б. Трудове піднесення харківських тракторобудівників після XXII з'їзду КПРС / О. Блох, А. Епштейн // Укр. істор. журнал. – 1964. – №6. – С. 81–83.
44. Богуш Г. Агропромышленный комплекс СССР / Г. Богуш, В. Шайкин. – М. : Агропромиздат, 1987. – 256 с.
45. Боевая программа крутого подъема сельского хозяйства // Машинно-тракторная станция. – 1956. – №2. – С. 1–3.
46. Бойко П. Посилювати організаторську роботу МТС в колгоспах / П. Бойко // Комуніст України. – 1956. – № 3. – С. 65–72.
47. Бойова програма боротьби за прискорення розвитку сільського господарства // Комуніст України. – 1968. – № 2. – С. 2–11.
48. Болгов А. Реорганизация машинно-тракторных станций и развитие сельскохозяйственной артели / А. Болгов // Новый этап в развитии колхозного строя. – М. : Издательство социально-экономической литературы, 1959. – С. 76–101.
49. Больбот К. Как мы добились высокопроизводительного

- использования машинно-тракторного парка и получения хороших урожаев на полях колхозов / К. Больбот // Тракторист, комбайнер и шофер. – 1956. – №9. – С. 1–4.
50. Больботенко Г. В интересах зміцнення колгоспів / Г. Больботенко // Колгоспник України. – 1958. – №4. – С. 7–8.
51. Больше новой техники для комплексной механизации сельского хозяйства // Техника в сельском хозяйстве. – 1960. – № 8. – С. 1–4.
52. Бондар В. Технічний прогрес і зростання культурно-технічного рівня радянського селянства / В. Бондар // Комуніст України. – 1967. – № 4. – С. 64–71.
53. Бондаренко О. З досвіду роботи парторганізацій України по впровадженню досягнень науки і техніки сільськогосподарського машинобудування (1976-1980) / О. Бондаренко // Укр. іст. журн. – 1985. – № 10. – С. 57–65.
54. Бордов Р. Новый экономический курс Советского Союза (1953-1960) / Р. Бордов. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1960. – 170 с.
55. Борисенко М. Сільськогосподарське виробництво на рівень потреб комуністичного будівництва / М. Борисенко // Комуніст України. – 1973. – № 8. – С. 51–62.
56. Боффа Дж. История Советского Союза / Пер. с итал. с изд.: Storia dell'Unione Sovietica / Giuseppe Boffa. – Milano: Arnoldo Mondadori Editore, 1979. [Т.]2 : От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущов. 1941-1964 гг. – М. : Междунар. отношения, 1990. – 632 с. : ил.
57. Брегеда М. Ставлення селянства радянської України до курсу на соціальну переорієнтацію економіки держави (1953 р.) / М. Брегеда // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 142–145.

58. Брехунець Н.С. Навчальні заклади освіти України 50-80-х рр. ХХ ст.: історіографія: автореферат дис. ... канд. істор. наук. / Н.С. Брехунець . – К., 2006. – 20 с
59. Бубновський М. Величні підсумки розвитку сільського господарства УРСР / М. Бубновський // Комуніст України. – 1957. – № 10. – С. 25–36.
60. Бубновський М. До нових успіхів в розвитку сільського господарства / М. Бубновський // Комуніст України. – 1955. – № 9. – С. 32–44.
61. Бубновський М. Розвиток сільського господарства республіки в шостій п'ятирічці / М. Бубновський // Комуніст України. – 1956. – № 4. – С. 45–52.
62. Бубновський М. Семирічка в сільському господарстві України і завдання партійних організацій / М. Бубновський // Комуніст України. – 1959. – № 3. – С. 23–32.
63. Буздалов И. Перевод сельского хозяйства на индустриальную базу / И. Буздалов // Вопросы экономики. – 1976. – № 12. – С. 82–93.
64. Бузницький О. Обробляємо поля колгоспними машинами / О. Бузницький // Механізація сільського господарства. – 1958. – № 11. – С. 4.
65. Булгаков О. Парторганізація Харківщини в боротьбі за технічний прогрес / О. Булгаков // Комуніст України. – 1956. – № 9. – С. 24–33.
66. Буніч П. Экономическое стимулирование производства и новая техника / П. Буніч // Вопросы экономики. – 1972. – № 10. – С. 15–25.
67. Буркало І. З історії ліквідації неписьменності і малописьменності на Закарпатті в роки Радянської влади / І. Буркало // Український історичний журнал. – 1966. – № 5. – С. 98–116.

68. Бурлига І. Ширше впроваджувати досвід кращих РТС / І. Бурлига // Механізація сільського господарства. – 1959. – № 7. – С. 17–18.
69. Бутузов С. Вопросы партийной работы в машинно-тракторных станциях / С. Бутузов // Коммунист. – 1953. – № 18. – С. 67–80.
70. Буянов П. Материально-производственная база колхозного строя и технический прогресс / П. Буянов // Новый этап в развитии колхозного строя. – М. : Издательство социально-экономической литературы, 1959. – С. 102–131.
71. Бюютень сільськогосподарської інформації. – Черкаси, 1958. – № 2. – 56 с.
72. Вайнберг М.Ц. Міф про “народний капіталізм” / М.Ц. Вайнберг. – К. : Т-во для поширення політичних і наукових знань Укр. РСР, 1958. – 46 с.
73. Вайнер М. Материально-техническое снабжение сельского хозяйства СССР / М. Вайнер, В. Алферьев. – М. : Издательство экономической литературы, 1963. – 176 с.
74. Ванин В. Из опыта инструкторской группы райкома партии по зоне МТС / В. Ванин // Коммунист. – 1954. – № 8. – С. 56–68.
75. Ванян Р. О себестоимости тракторных работ / Р. Ванян // Машинно-тракторная станция. – 1956. – № 10. – С. 12–15.
76. Василенко В. Нова сільськогосподарська техніка / В. Василенко // Механізація сільського господарства. – 1958. – № 11. – С. 8–9.
77. Василенко С. Здійснення ленінського кооперативного плану на Закарпатті / С. Василенко, І. Горват // Український історичний журнал. – 1975. – № 6. – С. 94–98.
78. Васильєв В. Роль робітничого класу України у зміцненні матеріально-технічної бази МТС (1945-1958 рр.) / В. Васильєв // Український історичний журнал. – 1983. – № 7. – С. 64–71.

79. Ващенко В. Школа механізаторської майстерності / В. Ващенко // Механізація сільського господарства. – 1961. – №6. – С. 3.
80. Вербицький Г. Показ досягнень механізаторів України на ВСГВ / Г. Вербицький, М. Радько // Механізація сільського господарства. – 1955. – № 9. – С. 8–9.
81. Веселовська А. Молоді механізатори – на освоєння цілинних і перелогових земель! / А. Веселовська // Механізація сільського господарства. – 1954. – № 4. – С. 8.
82. Весна Н. Снижение себестоимости тракторных работ / Н. Весна // Тракторист, комбайнер и шофер. – 1957. – № 1. – С. 1–4.
83. Вивчарик М. На принципах дружбы и взаимопомощи / М. Вивчарик, П. Панченко. – Львов: Вища шк., 1989. – 136 с.
84. Витінський В. Поліпшувати навчання механізаторів / В. Витінський // Механізація сільського господарства. – 1957. – № 2. – С. 6–7.
85. Витрук Л. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР (60-80-е гг.) / Л. Витрук. – К. : Наук. думка, 1986. – 180 с.
86. Вітковський М.П. Внутрігосподарський розрахунок у колгоспах / М.П. Вітковський. – К.: Держсільгоспвидав, 1961. – 179 с.
87. Вітрук Л.Д. Поліпшення побутових умов населення Української РСР (1946-1958) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1978. – Вип. 4. – С. 121–138.
88. Вылцан М. Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945-1958) / М. Вылцан – М. : Мысль, 1976. – 264 с.
89. Выполнить квартальный план ремонта машинно-тракторного парка // Машинно-тракторная станция. – 1954. – №10. – С. 1–3.
90. Волос Е. Деятельность Коммунистической партии Украины по дальнейшей механизации колхозного производства (1951-1958

- гг.) (на материалах Винницької, Одеської, Харківської, Хмельницької і Черновицької областей) : Автореф. дис... канд. ист. наук: 570 / Е.М. Волос ; Львовський орденна Лєніна государственнй ун-т ім. Ів. Франка. – Львов, 1972. – 26 с.
91. Волос Є. До питання про діяльність КП України щодо механізації колгоспного виробництва (1951-1958 рр.) / Є. Волос / Український історичний журнал. – 1971. – № 5. – С. 83–87.
 92. Воронежський В. Нову техніку – на поля і ферми / В. Воронежський // Механізація сільського господарства. – 1961. – № 1. – С. 9–12.
 93. Вчасно відремонтувати машинно-тракторний парк // Механізація сільського господарства. – 1953. – № 12. – С. 1–2.
 94. Гаврилюк О. Соціальні аспекти науково-технічного прогресу у сільському господарстві республіки на сучасному етапі / О. Гаврилюк // Український історичний журнал. – 1984. – № 9. – С. 15–27.
 95. Гайдуцький П. Відродження МТС (Організація машинно-технологічних станцій в ринкових умовах) / П. Гайдуцький, М. Лобас. – К. : НВАТ “Агроінком”, 1997. – 508 с.
 96. Галушко М. Підвищувати експлуатаційну технологічність машин / М. Галушко, І. Гончар // Механізація сільського господарства. – 1965. – № 1. – С. 8–9.
 97. Галь І. Недоліки короткострокового кредитування колгоспів та шляхи його поліпшення / І. Галь // Економіка Радянської України. – 1960. – № 4. – С. 55–62.
 98. Галюров В. На передовій лінії боротьби за нові успіхи в сільському господарстві / В. Галюров // Комуніст України. – 1956. – № 12. – С. 35–42.
 99. Гаман В.П. Обкомівські коридори : дещо з записників 1965-1968 років / В.П. Гаман. – К. : Український письменник : Вир ;

- Х. : РВП Оригінал, 1995. – 288 с.
100. Гапон М. Нову техніку – в колгоспне виробництво / М. Гапон // Механізація сільського господарства. – 1959. – № 10. – С. 5.
101. Гвоздков П. Постоянные кадры механизаторов / П. Гвоздков // Машинно-тракторная станция. – 1954. – № 1. – С. 10.
102. Гельман В. Досвід роботи ремонтно-технічних станцій України / В. Гельман // Економіка Радянської України. – 1960. – № 2. – С. 61–68.
103. Гельман В. Забезпечити високопродуктивне використання техніки в колгоспах / В. Гельман // Колгоспник України. – 1958. – № 6. – С. 13–14.
104. Гельман В. Знизити собівартість ремонту в машинно-тракторних станціях / В. Гельман // Механізація сільського господарства. – 1954. – № 12. – С. 12–14.
105. Гельман В. Організація зберігання машинно-тракторного парку в колгоспах України / В. Гельман. – К. : Т-во для поширення політ. і наук. знань Української РСР, 1959. – 32 с.
106. Герич С. Упорядочить финансирование и учет / С. Герич // Машинно-тракторная станция. – 1955. – № 11. – С. 14–15.
107. Геруцкий В. О недостатках в организации ремонта машин в МТС / В. Геруцкий // Машинно-тракторная станция. – 1956. – № 9. – С. 22.
108. Гинзбург Б. О нормах отчислений средств на ремонт машинно-тракторного парка МТС и лимитной стоимости ремонта / Б. Гинзбург // Машинно-тракторная станция. – 1954. – № 9. – С. 26–29.
109. Гладкий В. Наша допомога колгоспним механізаторам / В. Гладкий // Механізація сільського господарства. – 1958. – № 7. – С. 8.
110. Глотов И. Принцип материальной заинтересованности /

- И. Глотов // Коммунист. – 1954. – № 1. – С. 70–87.
- 111.Голікова О. Продаж техніки МТС колгоспам: до історії ухвалення рішення / О. Голікова // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2008. – №835. – Серія: історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 11. – С. 123–126.
- 112.Голованов А. Совершенствование планирования капиталовложений в колхозное производство – важный фактор повышения их эффективности / А.Н. Голованов. – К., 1968. – 80 с.
- 113.Голованов О.М. Визначення економічної ефективності нової техніки / О.М. Голованов. – К. : ІТІ, 1961. – 18 с.
- 114.Голованов О.М. Матеріально-технічна база сільського господарства. – К. : Т-во “Знання” Української РСР, 1967. – 32 с.
- 115.Голованов О.М. Основні фонди колгоспів та резерви підвищення їх ефективності (Інформація про результати дослідження). – К. : Науково-дослідний економічний інститут Держплану УРСР, 1969. – 54 с.
- 116.Горак В. До історіографії організаторської роботи в галузі пропаганди і впровадження передового досвіду в сільськогосподарському виробництві України / В. Горак // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1968. – Вип. 26. – С. 105–114.
- 117.Горин В. Камим видется районное звено управления / В. Горин // Кадры сельського хазяйства. – 1985. – № 5. – С. 27–29.
- 118.Горкавий В.К. Трудові ресурси колгоспу і їх використання / В.К. Горкавий. – Харків: Прапор, 1970. – 110 с.
- 119.Горкіна Л.П. XX століття в історії української економічної думки : коротка ретроспектива : монографія / Л.П. Горкіна,

- М.Г. Чумаченко; під заг. ред. О.О. Шубіна. – Донецьк : ДонНУЕТ, 2011. – 142 с.
- 120.Городній В. Досягнення сільського господарства Української РСР (1917-1977 рр.) / В. Городній // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1977. – Вип. 11. – С. 23–30.
- 121.Грачев В. Повышение эффективности использования машинно-тракторного парка в сельском хозяйстве / В. Грачев // Вопросы экономики. – 1966. – № 7. – С. 41–49.
- 122.Гриб М. Спеціалізація по-черкаськи! / М. Гриб // Механізація сільського господарства. – 1965. – № 4. – С. 25–26.
- 123.Григорович Д.А. Организация производства в сельскохозйясветных предприятиях / Д.А. Григорович. – К.: УАСХН, 1961. – Вып. 1. – 51 с.
- 124.Григорович Д.А. Собівартість продукції в колгоспах і шляхи її зниження / Д.А. Григорович, Й.С. Завадський, В.О. Лук'янов. – К. : Держсільгоспвидав, 1958. – 78 с.
- 125.Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
- 126.Грищенко М. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965) / М. Грищенко [ред. С.А. Литвинов]. – К. : Рад. шк., 1966. – 257 с.
- 127.Грінку І. Співробітництво Української РСР та Молдавської РСР у розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства (1961-1975 рр.) / І. Грінку // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1982. – Вип. 16. – С. 21–25.
- 128.Гурєєв М. До питання про економічну ефективність комплексної механізації сільськогосподарського виробництва / М. Гурєєв // Економіка Радянської України. – 1959. – № 3. –

- С. 12–18.
129. Гурін М. Господарські взаємовідносини РТС з колгоспами / М. Гурін // Механізація сільського господарства. – 1958. – № 11. – С. 16–18.
 130. Гурін М. Про господарський розрахунок у машинно-тракторних станціях / М. Гурін, М. Цейтлін // Механізація сільського господарства. – 1956. – № 2. – С. 13–14.
 131. Гуржі С. Перші підсумки роботи тракторних агрегатів на підвищених швидкостях / С. Гуржі // Механізація сільського господарства. – 1961. – № 1. – С. 13–14.
 132. Давиденко М. Впроваджувати комплексне технічне обслуговування машинно-тракторного парку колгоспів / М. Давиденко // Механізація сільського господарства. – 1963. – № 4. – С. 6–7.
 133. Дальший розвиток сільського господарства – всенародна справа // Комуніст України. – 1970. – № 8. – С. 5–12.
 134. Даниленко В. Інтелігенція українського села в 50-ті – 60-ті рр. ХХ ст.: історіографія та джерельна база проблеми / В. Даниленко, І. Романюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. VIII. Серія: Історія: Зб. наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2004. – С. 46–51.
 135. Даниленко В. Спроби "соціалізації" радянської економіки в роки хрущовської "відлиги" (1955–1965 рр.) / В. Даниленко // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – 2011. – Вип. 16. – С. 5–20.
 136. Данилов В.П. К итогам изучения истории советского крестьянства и колхозного строительства в СССР / В.П. Данилов // Вопросы истории. – 1960. – № 8. – С. 34–64.

137. Дворкин И.Н. Спасёт ли их техника? (Критика “технологических” теорий в буржуазной политической экономии). – М. : Знание, 1964. – 40 с.
138. Деменцев В. Умело использовать финансовый механизм АПК / В. Деменцев // Кадры сельского хозяйства. – 1983. – № 6. – С. 53–59.
139. Денисенко О. Подолати відставання економічно слабих колгоспів / О. Денисенко // Комуніст України. – 1964. – № 6. – С. 28–33.
140. Денисова А. Вирішальна сила / А. Денисова // Блокнот агітатора. – 1956. – № 2. – С. 34–41.
141. Деревець І. Техніку – дбайливо зберігати, високопродуктивно використовувати / І. Деревець // Блокнот агітатора. – 1962. – № 3. – С. 5–8.
142. Дерев’янкін Т. Економічний розвиток Радянської України. 1917-1970 / Т. Дерев’янкін, С. Кульчицький. – К. : Наукова думка, 1970. – 116 с. (Інститут економіки Академії наук Української РСР)
143. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р. 4313. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 1-2.
144. ДАЧО. – Ф. Р. 4313. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 36-37.
145. ДАЧО. – Ф. Р. 4313. – Оп. 2. – Спр. 42. – Арк. 8-9.
146. ДАЧО. – Ф. Р. 4313. – Оп. 2. – Спр. 166. – Арк. 3.
147. ДАЧО. – Ф. Р. 4313. – Оп. 5. – Спр. 131. – Арк. 17-106.
148. ДАЧО. – Ф. Р. 4313. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 17-106.
149. ДАЧО. – Ф. Р. 4313. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 9-26.
150. ДАЧО. – Ф. Р. 4313. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 14-15, 78-79.
151. ДАЧО. – Ф. Р. 4313. – Оп. 2. – Спр. 344. – Арк. 20-21.
152. ДАЧО. – Ф.Р. 121. – Оп. 3. – Спр. 259. – Арк. 87.
153. ДАЧО. – Ф.Р. 1. – Оп. 2. – Спр. 311. – Арк. 9, 16, 36а.

- 154.ДАЧО. – Ф.Р. 121. – Оп. 3. – Спр. 212. – Арк. 53-59.
- 155.ДАЧО. – Ф.Р. 647. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 32, 188.
- 156.ДАЧО. – Ф.Р. 2552. – Оп. 1. – Спр. 301. – Арк. 1, 9-15.
- 157.ДАЧО. – Ф.Р. 2552. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 17, 74.
- 158.ДАЧО. – Ф.Р. 2552. – Оп. 1. – Спр. 711. – Арк. 20, 22, 91, 95, 140.
- 159.ДАЧО. – Ф.Р. 2505. – Оп. 1. – Спр. 321. – Арк. 108, 110, 256.
- 160.ДАЧО. – Ф.Р. 2552. – Оп. 7. – Спр. 7. – Арк. 9, 29, 49, 69, 88, 107, 127, 147, 167, 187.
- 161.Деркач Г. Опыт поточной уборки зерновых и зернобобовых культур в Черкасской области / Г. Деркач // Механизация и электрофикация социалистического сельского хозяйства. – 1966. – № 11. – С. 92–93.
- 162.Деордієв М. Машинобудуванню республіки – передову технологію / М. Деордієв, І. Діанов // Комуніст України. – 1960. – № 7. – С. 31–36.
- 163.Діденко В. Діяльність КП України по впровадженню принципів матеріальної заінтересованості колгоспників (1956 – 1961 рр.) / В. Діденко // Український історичний журнал. – 1966. – № 1. – С. 53–58.
- 164.Дідковський С. Розрахунки колгоспів і радгоспів з райоб'єднаннями “Сільгосптехніка” / С. Дідковський // Механізація сільського господарства. – 1965. – № 2. – С. 21–22.
- 165.Діяльність Комуністичної партії по відбудові народного господарства і дальшому розвитку соціалістичного суспільства. Утворення і зміцнення світової системи соціалізму (1945-1961 рр.): На допомогу викладачу історії // Український історичний журнал. – 1989. – № 1. – С. 85–97.
- 166.Дмитреева Е. Опыт работы объединений “Сельхозтехника”, осуществляющих продажу товаров на условиях франко-

- хозяйство потребителя / Е. Дмитриева, А. Митрофанов // Сельхозтехника. – 1971. – № 12. – С. 3–5.
167. Добротвор В. Культурно-освітня робота на селі / В. Добротвор. – К., 1967. – 148 с.
168. Довідник по садівництву. Вид. 3-тє, перероб. / За ред. к.е.н. М.М. Артеменка та к.б.н. О.С. Матвієвського. – К.: Урожай, 1970. – 386 с.
169. Додачко В. По-господарськи зберігати техніку / В. Родачко, І. Кобець // Механізація сільського господарства. – 1961. – № 10. – С. 12.
170. Допомога робітничого класу колгоспному селянству у боротьбі за дальше піднесення сільського господарства (1951–1958 рр.). – Чернівці : Чернівецький держ. ун-т, 1970. – 115 с.
171. Дорош І.Й. Ефективність капітальних вкладень у сільську електрифікацію / І.Й. Дорош. – К.: УАСГН, 1962. – 96 с.
172. Дорош І.Й. Матеріально-технічна база агропромислового комплексу / І.Й. Дорош, О.М. Голованов. – К. : Урожай, 1985. – 296 с.
173. Дорош И.И. Техническое перевооружение и реконструкция в сельскохозяйственных предприятиях / И.И. Дорош, П.Ф. Волоха. – К. : Урожай, 1986. – 88 с.
174. Дружинін В. Повсякденна робота в масах – основа піднесення сільського господарства / В. Дружинін // Комуніст України. – 1955. – № 10. – С. 66–74.
175. Дубровін В. Зразково підготувати колгоспну техніку до робіт 1959 року / В. Дубровін // Механізація сільського господарства. – 1958. – № 11. – С. 20–21.
176. Дубровін В. Поліпшити роботу колгоспних ремонтних майстерень / В. Дубровін // Механізація сільського господарства. – 1960. – № 11. – С. 3–4.

177. Дубровін В. Правильно організувати контроль за якістю ремонту машин / В. Дубровін // Механізація сільського господарства. – 1959. – № 10. – С. 6–7.
178. Дудник О., Стешенко О., Непійвода Ф. Черкаська область УРСР (Історико-географічний нарис та економічна характеристика). – Черкаси: Облвидав, 1957. – 127 с.
179. Едельштейн І. Господарський розрахунок в РТС / І. Едельштейн // Механізація сільського господарства. – 1958. – № 11. – С. 14–16.
180. Едельштейн І. Про методику визначення витрати коштів на ремонт тракторів / І. Едельштейн // Механізація сільського господарства. – 1957. – № 10. – С. 18–19.
181. Ежевский А. Материально-техническая база сельского хозяйства / А. Ежевский // Экономика сельского хозяйства. – 1973. – № 3. – С. 20–29.
182. Ежевский А. Решение XXIV съезда КПСС – в жизнь / А. Ежевский // Техника в сельском хозяйстве. – 1971. – № 5. – С. 1–4.
183. Ежевский А. “Сельхозтехника” и проблемы механизации сельского хозяйства / А. Ежевский // Техника в сельском хозяйстве. – 1972. – № 12. – С. 5–9.
184. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. НАН України. Інститут історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.
185. Економічні райони УРСР. Довідник. – К.: “Наукова думка”, 1965. – 192 с.
186. Енциклопедія народного господарства Української РСР. – Т. 4.

– К., 1972. – 564 с

187. Еременко Л. Реорганизация машинно-тракторных станций и её социально-экономические последствия в 1958 – 1965 гг. (на материалах УССР) : Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Л.В. Еременко ; Московский ордена Ленина и ордена Трудового Знамени Государственный ун-т им. М.В. Ломоносова. – Москва, 1977. – 20 с.
188. Євдокимов О. Відтворення і використання основних виробничих фондів колгоспів / О. Євдокимов // Комуніст України. – 1963. – № 8. – С. 50–57.
189. Євтушенко А. Здійснення на Україні ленінських ідей радянського виробництва / А. Євтушенко / Український історичний журнал. – 1969. – № 3. – С. 12–18.
190. Жамин В.А. Борьба с ревизионистскими взглядами по вопросам социалистического преобразования сельского хозяйства / В.А. Жамин // Материалы к межвузовской научной конференции по критике современных антимарксистских экономических теорий. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1958. – 20 с.
191. Заболотна О. Проблема кадрового забезпечення сільського господарства у зв'язку зі зміцненням матеріально-технічної бази села (60-ті роки ХХ століття) / О. Заболотна // Український селянин. – 2006. – Вип. 10. – С. 366–368.
192. Загребельный И. Программа действий / П. Загребельный, С. Поддубный // Машинно-тракторная станция. – 1956. – № 3. – С. 6–8.
193. Задачи МТС в 1957 году // Машинно-тракторная станция. – 1957. – № 3. – С. 1–4.
194. Задніпровський О. До питання про розвиток радгоспів Донбасу в 1959-1970 рр. / О. Задніпровський // Український історичний

- журнал. – 1975. – № 10. – С. 108–110.
195. Заїкін Ю. Економічне співробітництво Української РСР і Білоруської РСР (1961–1975 рр.) / Ю. Заїкін // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1982. – Вип. 15. – С. 21–27.
196. Заїкін Ю. Співробітництво Української РСР і Білоруської РСР по зміцненню матеріально-технічної бази сільського господарства в період розвинутого соціалізму / Ю. Заїкін // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1984. – Вип. 18. – С. 10–15.
197. Зайцев Т. Додержувати суворого режиму економії в МТС / Т. Зайцев // Механізація сільського господарства. – 1956. – № 4. – С. 8–9.
198. Заморський В. Ефективно експлуатувати машини в умовах Полісся / В. Заморський // Механізація сільського господарства. – 1956. – № 12. – С. 17–18.
199. Заморський В. Про роботу тракторів на схилах / В. Заморський, О. Мальцева // Механізація сільського господарства. – 1954. – № 3. – С. 10–12.
200. Зацаринный Д. Тракторная или комплексная? / Д. Зацаринный // Техника в сельском хозяйстве. – 1968. – № 6. – С. 5–8.
201. За дальше піднесення сільського господарства // Комуніст України. – 1968. – № 3. – С. 7–15.
202. Зверев С. Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951–1958) / С. Зверев. – К. : Вид-во Київського університету, 1969. – 171 с.
203. Зверев С. Історіографія діяльності КПУ по розвитку соціалістичного сільського господарства республіки (1951–1958 рр.) / С. Зверев // Наукові праці з історії КПРС. – 1970. –

- Вип. 42. – С. 87–98.
- 204.Здоровцов О.І. Раціональне використання трудових ресурсів і підвищення продуктивності праці в колгоспах / О.І. Здоровцов, П.Я. Шепелєв. – К.: Товариство “Знання” УРСР, 1968. – 48 с.
- 205.Зиза М. Зміни виробничих відносин в українському селі (друга половина ХХ – початок ХХІ століття): історичний аспект: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / М. Зиза. – Луганськ, 2005. – 20 с.
- 206.Злочевський О. Просто, але корисно / О. Злочевський // Механізація сільського господарства. – 1966. – № 1. – С. 13.
- 207.Зміцнити МТС керівними та інженерно-технічними кадрами // Механізація сільського господарства. – 1953. – № 12. – С. 8.
- 208.За дальнейшее улучшение работы МТС // Машинно-тракторная станция. – 1956. – № 1. – С. 1–4.
- 209.Ильин И. Роль МТС в развитии сельского хозяйства страны / И. Ильин // Техника в сельском хозяйстве. – 1957. – № 11. – С. 6–9.
- 210.Іванов А. Нові машини для механізації в тваринництві / А. Іванов // Досягнення науки і передовий досвід з механізації тваринництва / За заг. ред. П.М. Василенка, І.Т. Осьмака. – К. : Держ. вид-во сільськогосп. літ-ри Укр. РСР, 1958. – С. 33–40.
- 211.Івасюта М. Нариси історії колгоспного будівництва в Західних областях Української РСР / М. Івасюта. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 316 с.
- 212.Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття / За ред. С.В. Кульчицького, Л.Ю.Беренштейна. – К. : Інститут історії України НАН України, НАУ, 1999. – 526 с.
- 213.Історія економіки та економічної думки : ХХ – початок ХХІ ст. : навч. посіб. / В.В. Козюк [та ін.]; за ред. В.В. Козюка, Л.А.

- Родіонової. – К. : Знання, 2011. – 582 с.
214. Історія народного господарства Української РСР [Текст] : у 3 т., 4-х кн. / АН УРСР. Ін-т економіки; гол. ред. І. І. Лукінов. – К. : Наук. думка, 1987 – Т. 3 : Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938-80-ті роки), Кн. 1 : Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938-1960 рр.) / Т.І. Дерев'янкін [та ін.] ; відп. ред. Т.І. Дерев'янкін. – 1985. – 463 с. : табл. – Бібліогр.: С. 433–461.
215. Історія селянства Української РСР: у 2 т. / АН УРСР. Ін-т історії [Редкол. В.А. Дядиченко та ін.]. – К. : Наук. думка, 1967. – Т.2. – 536 с.
216. Кавалеров Б. Технічне нормування – важлива умова підвищення продуктивності праці / Б. Кавалеров // Механізація сільського господарства. – 1960. – № 7. – С. 12–13.
217. Кагальна М. В. Матеріальне забезпечення селянства УРСР у період хрущовської "відлиги" крізь призму повсякдення (1953–1964 рр.) / М. В. Кагальна // Архіви України. – 2013. – № 2. – С. 70–78.
218. Калакура Я. Колхозное крестьянство в сельском хозяйстве УССР в украинской советской историографии (1945–1975) / Я. Калакура, В. Петренко // Вопросы истории. – 1995. – № 7. – С. 86–95.
219. Калакура Я.С. Радянська історіографія боротьби Компартії за інтенсифікацію сільського господарства (1959–1975 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1976. – Вип. 81.
220. Канский К.Е. Пути снижения затрат на единицу колхозной продукции / К.Е. Канский. – Харьков: Книжн. изд-во, 1958. – 107 с.
221. Капуста П. Організацію ремонту техніки – на рівень нових

- завдань / П. Капушта // Механізація сільського господарства. – 1965. – № 2. – С. 2–3.
222. Капушта П. Планування ремонту сільськогосподарської техніки / П. Капушта // Механізація сільського господарства. – 1963. – № 9. – С. 3–4.
223. Капушта П. Поліпшити роботу ремонтних підприємств / П. Капушта // Механізація сільського господарства. – 1968. – № 1. – С. 1–2.
224. Капушта П. Поліпшувати матеріально-технічне постачання сільського господарства / П. Капушта // Механізація сільського господарства. – 1962. – № 12. – С. 13–15.
225. Капушта П. Ремонт техніки – ударні темпи і високу якість / П. Капушта // Механізація сільського господарства. – 1964. – № 12. – С. 2–3.
226. Кардапольцев А. Укрепление технической базы сельского хозяйства / А. Кардапольцев // Механизация и электрофикация социалистического сельского хозяйства. – 1971. – № 1. – С. 1–4.
227. Кардапольцев А. Улучшить использование, обслуживание и ремонт техники / А. Кардапольцев // Техника в сельском хозяйстве. – 1970. – № 11. – С. 4–8.
228. Карлюк И. Аграрно-промышленный комплекс / И. Карлюк. – М. : Политиздат, 1981. – 95 с.
229. Карлюк И. Развитие агро-промышленного комплекса / И. Карлюк, А. Васильев. – М. : Экономика, 1976. – 62 с.
230. Карлюк И. Технический прогресс и укрепление материальной базы сельского хозяйства / И. Карлюк // Вопросы экономики. – 1969. – № 12. – С. 59–70.
- 231.) Карпенко С. Нову техніку – на поля і ферми / С. Карпенко // Механізація сільського господарства. – 1962. – № 1. – С. 4–7.
232. Карпенко С. Поліпшити конструювання і виробництво

- тракторів та сільськогосподарських машин / С. Карпенко // Механізація сільського господарства. – 1960. – № 3. – С. 3–4.
233. Карпінський О. Рационально використовувати запасні частини / О. Карпінський // Механізація сільського господарства. – 1982. – № 12. – С. 8–9.
234. Карташов Р. Развитие сельского хозяйства СССР после сентябрьского пленума ЦК КПСС (1953 г.) / Р. Карташов // Вопросы истории. – 1957. – № 11. – С. 48–64.
235. Каштанов В. За високу марку харківського трактора / В. Каштанов // Блокнот агітатора. – 1961. – № 26. – С. 12–14.
236. Кашуба Б. Колгоспам – передову техніку / Б. Кашуба // Механізація сільського господарства. – 1959. – № 1. – С. 2–3.
- 237.) Кашуба Б. Сільському господарству – досконалі трактори / Б. Кашуба // Блокнот агітатора. – 1962. – № 11. – С. 23–25.
238. Кватыра Н. Роль рабочего класса в осуществлении развития сельского хозяйства на современном этапе / Н. Кватыра. – Львов: Вища школа, 1983. – 183 с.
239. Киреев А. Улучшаем техническое обслуживание машин / А. Киреев // Техника в сельском хозяйстве. – 1962. – № 3. – С. 4–8.
240. Киридон П. Правляча номенклатура Української РСР 1945 – 1964 рр.: характеристика джерельного комплексу / П. Киридон // Краєзнавство. – 2012. – № 3. – С. 152–161.
241. Кириленко А. О. Реорганізація МТС в період хрущовської "відлиги" та зміни в південному регіоні УРСР / А. О. Кириленко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер. : Історичні науки. – 2013. – Вип. 3.34. – С. 154–157.
242. Кирюхин А. Идеи вождя о механизации и электрификации претворяются в жизнь / А. Кирюхин // Экономика сельского хозяйства. – 1969. – № 9. – С. 17–21.

243. Кирюхин А. Путь советского трактора / А. Кирюхин // Техника в сельском хозяйстве. – 1967. – № 4. – С. 1–5.
244. Клецкий Л.М. За рентабельність колгоспного виробництва / Л.М. Клецкий. – К. : Т-во для поширення політ. і наук. знань УРСР, 1963. – 38 с.
245. Климов П. Колхозная деревня после сентябрьского пленума ЦК КПСС (1953 – 1958 гг.) / П. Климов // История СССР. – 1959. – № 2. – С. 34–53.
246. Кнеллер Ю. З досвіду технічного обслуговування машин у колгоспах / Ю. Кнеллер // Механізація сільського господарства. – 1959. – № 11. – С. 10.
247. Коба І. З історії створення системи машин для землеробства СРСР / І. Коба // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1976. – Вип. 10. – С. 13–18.
248. Коба І. Розвиток спеціалізації тракторного та сільськогосподарського машинобудування УРСР (1960-1975 рр.) / І. Коба // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1977. – Вип. 11. – С. 30–35.
249. Ковалевский Б. Дальнейшее укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма 1959-1970 гг. (на материалах Украинской ССР) / Б. Ковалевский. – К. : Наукова думка, 1972. – 324 с.
250. Ковальчук А. Використати на повну потужність льонообробні агрегати / А. Ковальчук // Механізація сільського господарства. – 1953. – № 11. – С. 8–9.
251. Ковпак Л. Соціальна політика М.С. Хрущова / Л. Ковпак // М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. – К. : Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 87–92.

- 252.Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.) / Л. Ковпак. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 250 с.
- 253.Ковтун І. Господарський розрахунок в МТС / І. Ковтун // Блокнот агітатора. – 1956. – № 33. – С. 26–34.
- 254.Кожем'яко І. Організація робіт та розрахунки при комплексному технічному обслуговуванні / І. Кожем'яко, С. Дідковський // Механізація сільського господарства. – 1964. – № 12. – С. 19–21.
- 255.Кожем'яко І. Удосконалювати систему технічного обслуговування / І. Кожем'яко // Механізація сільського господарства. – 1965. – № 12. – С. 24.
- 256.Кожукало І. Заходи Комуністичної партії по зміцненню первинних партійних організацій на селі після вересневого Пленуму ЦК КПРС (1953–1955 рр.) / І. Кожукало // Український історичний журнал. – 1959. – № 5. – С. 3–12.
- 257.Кожукало І. Компартія України в добу “відлиги” / І. Кожукало // Український історичний журнал. – 1990. – № 11. – С. 39–51.
- 258.Козирєв М. П'ятирічка комплексної механізації / М. Козирєв // Механізація сільського господарства. – 1971. – № 8. – С. 2–3.
- 259.Козлов В. О подготовке трактористов-машинистов / В. Козлов // Техника в сельском хозяйстве. – 1965. – № 11. – С. 4-5.
- 260.Кокайло М. Даємо замовлення промисловості / М. Кокайло // Колгоспник України. – 1958. – № 5. – С. 4.
- 261.Колесник В. Конструктивні недоліки ходової частини трактора ДТ-75 / В. Колесник // Механізація сільського господарства. – 1966. – № 2. – С. 16–17.
- 262.Колесниченко В. О деятельности Коммунистической партии по укреплению экономики колхозного производства в условиях развитого социализма (1961–1970 гг.) / В. Колесниченко //

- Научные труды по истории КПСС. – 1977. – Вып. 87. – С. 36–43.
263. Колодїй Б. До нового піднесення колгоспного виробництва / Б. Колодїй // Комуніст України. – 1956. – № 11. – С. 30–38.
264. Коломийцев П. Промышленность – сельскому хозяйству / П. Коломийцев // Коммунист. – 1967. – № 4. – 10–17.
265. Колхозам и совхозам нужны надежные машины // Техника в сельском хозяйстве. – 1965. – 1 января. – С. 1–3
266. Компартія України – організатор шефської допомоги міста селу (1959-1965 рр.) / Український історичний журнал. – 1968. – № 4. – С. 117–118.
267. Конкин Ю. Развитие материально-технической базы и повышение эффективности сельскохозяйственного производства / Ю. Конкин // Механизация и электрификация социалистического сельского хозяйства. – 1970. – № 5. – С. 1–5.
268. Консон А. Прогнозирование спроса на новую технику / А. Консон // Вопросы экономики. – 1967. – № 12. – С. 39–47.
269. Корбут Л. Сельскому хозяйству – совершенную технику / Л. Корбут // Коммунист. – 1965. – № 7. – 53–63.
270. Корзун І. Знижувати собівартість ремонту тракторів і сільськогосподарських машин / І. Корзун // Механізація сільського господарства. – 1954. – № 2. – С. 15.
271. Короленко І. МТС – вирішальна сила в розвитку колгоспного виробництва / І. Короленко // Блокнот агітатора. – 1953. – № 33. – С. 11–20.
272. Корольков Н. Сельские промышленные кадры в 1953 – 1963 гг. / Н. Корольков // История СССР. – 1964. – № 2. – С. 33–52.
273. Костенко Д. Парти́йні організації Дніпропетровщини в боротьбі за впровадження передового досвіду в колгоспне виробництво (1953–1961 рр.) / Д. Костенко // Український історичний

- журнал. – 1962. – № 1. – С. 33–40.
- 274.Костик П. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства (Діяльність Компартії України п створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР, 1939–1975) / П. Костик – Львів: Вища школа, 1980. – 168 с.
- 275.Кот Н. Снижаем себестоимость продукции / Н. Кот // Тракторист, комбайнер и шофер. – 1959. – № 1. – С. 1–3.
- 276.Котлов П. Діяльність Комуністичної партії України по удосконаленню суспільно-економічних відносин колгоспного села (1951-1958 рр.) / П. Котлов. – Х. : Вища шк., 1974.
- 277.Котов І.І. Більше готувати спеціалістів сільського господарства / І.І. Котов // Колгоспник України. – 1958. – № 6. – С. 15–16.
- 278.Котов І. Забезпечити колгоспи механізаторськими кадрами / І. Котов // Механізація сільського господарства. – 1958. – №5. – С. 3.
- 279.Котов І. Заочному навчанню механізаторів – всебічну увагу / І. Котов // Механізація сільського господарства. – 1957. – №4. – С. 3–4.
- 280.Котелянец В.И. Экономика транспорта в сельском хозяйстве / В.И. Котелянец. – М. : Сельхозиздат, 1963. – 232 с.
- 281.Котов І. Більше готувати спеціалістів сільського господарства / І. Котов // Колгоспник України. – 1958. – № 6. – С. 15–16.
- 282.Котов І. Підготовка механізаторських кадрів для МТС / І. Котов // Механізація сільського господарства. – 1953. – № 11. – С. 9–10.
- 283.Коцовольський О. Краще використовувати колгоспний автотранспорт / О. Коцовольський // Колгоспник України. – 1958. – № 1. – С. 7–8.
- 284.Кошлатий В. Поліпшити постачання запасних частин /

- В. Кошлатий // Колгоспник України. – 1958. – №5. – С. 4.
- 285.Красное знамя: web-проект о СССР и советской эпохе. [Електронний ресурс] – Постійна адреса сайту: <http://www.krasnoyeznamya.ru/>
- 286.Крживенчик К. Технічне нормування тракторних робіт у колгоспах, радгоспах і РТС / К. Крживенчик, І. Зальцман // Механізація сільського господарства. – 1959. – № 3. – С. 12–14.
- 287.Кривошеев В. Відповідальні завдання працівників “сільгосптехніки” / В. Кривошеев // Механізація сільського господарства. – 1965. – № 12. – С. 2–3.
- 288.Кривошеев В. Матеріально-технічне постачання сільського господарства – на рівень нових завдань / В. Кривошеев // Механізація сільського господарства. – 1961. – № 6. – С. 1–2.
- 289.Кривошеев В. Неухильно підвищувати рівень механізації сільського господарства / В. Кривошеев // Комуніст України. – 1962. – № 6. – С. 19–27.
- 290.Кривошеев В. Почесний обов’язок машинобудівників і сільських механізаторів / В. Кривошеев // Механізація сільського господарства. – 1965. – № 5. – С. 3–4.
- 291.Кривошеев В. Продуктивніше використовувати техніку в сільському господарстві / В. Кривошеев // Механізація сільського господарства. – 1964. – № 4. – С. 6–7.
- 292.Кривуля Д. На чолі за нове піднесення сільського господарства Д. Кривуля // Комуніст України. – 1959. – № 10. – С. 21–26.
- 293.Кривчик Г. Соціальний розвиток українського села в 60 – 80-ті рр. ХХ ст. : Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Г. Кривчик; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2002. – 32 с.
- 294.Крилов О. Високоякісно підготувати машинно-тракторний парк до польових робіт 1956 року / О. Крилов // Механізація сільського господарства. – 1955. – № 9. – С. 1–2.

295. Крилов О. Ефективне використання машинно-тракторного парку – найважливіше завдання колективних сільськогосподарських підприємств і радгоспів / О. Крилов // Механізація сільського господарства. – 1960. – № 3. – С. 1–2.
296. Крилов О. Про форми допомоги колгоспам з боку районних відділень “Сільгосптехніки” / О. Крилов // Механізація сільського господарства. – 1961. – № 11. – С. 6–7.
297. Крылов А. МТС Украины в борьбе за крутой подъем колхозного производства / А. Крылов // Машинно-тракторная станция. – 1954. – № 5. – С. 4–5.
298. Крисальний О. Продуктивно використовувати транспорт / О. Крисальний // Колгоспник України. – 1958. – № 7. – С. 7.
299. Критика буржуазних, реформістських і ревізіоністських економічних теорій / За заг. ред. О.О. Нестеренка та І.Г. Власова. – К. : Вид-во АН Укр. РСР, 1963. – 276 с.
300. Кривко Н.К. Проблемы экономики промышленности в экономической литературе Украинской ССР в период строительства развитого социализма (1937–1958 гг.) : Автореф. дис... канд. ист. наук: 570 / К.Н. Кривко. – К., 1976. – 28 с.
301. Кузнецов И. Внедрить хозяйственный расчет в тракторных бригадах / И. Кузнецов // Машинно-тракторная станция. – 1953. – № 9. – С. 15–17.
302. Кузнецов Й. Шляхи впровадження госпрозрахунку в МТС / Й. Кузнецов // Механізація сільського господарства. – 1955. – № 7. – С. 18–20.
303. Кукуруза Ж. Проблеми розвитку сільського господарства УРСР (1950 – 1960-ті рр.) в сучасній українській історіографії / Ж. Кукуруза // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. XVIII. Серія: Історія: Зб. наукових праць / За заг. ред.

- проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2010. – С. 366–371.
304. Кулікова Т.О. Реорганізація машинно-транспортних станцій та проблеми функціонування ремонтно-технічних станцій в Україні в середині ХХ століття // Актуальні питання сучасної науки : матеріали ІV міжнародної науково-практичної конференції. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2016. – Ч. 2. – С. 9–12.
305. Кульчицький С. Народне господарство України за роки радянської влади і перспективи його розвитку в новій п'ятирічці / С. Кульчицький. – К. : Тов-во “Знання” Української РСР, 1967. – 28 с. (На допомогу лектору)
306. Кульчицький С. Становлення основ соціалістического уклада жизни крестьянства УССР / С. Кульчицкий, С. Лях, В. Марочко. – К. : Наукова думка, 1988. – 180 с. (Институт истории АН Украинской ССР)
307. Кумлак Д. Боремося за зниження собівартості тракторних робіт / Д. Кумлак // Блокнот агітатора. – 1956. – № 11. – С. 17–26.
308. Курас І. М.С. Хрущов у дзеркалі джерел та літератури / І. Курас // М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. – К. : Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 11–14.
309. Курносов Ю. Соціально-економічне та політичне життя УРСР (середина 60-х – початок 80-х рр.) / Ю. Курносов // Український історичний журнал. – 1990. – № 6. – С. 101–103.
310. Курносов Ю. Соціально-політичний розвиток УРСР у 50-х – першій половині 60-х рр. / Ю. Курносов // Український історичний журнал. – 1990. – № 5. – С. 79–86.
311. Курс – інтенсифікація сільського господарства // Механізація сільського господарства. – 1970. – № 8. – С. 2.

312. Кутиков С.И. Экономическая эффективность методов интенсификации животноводства / С.И. Кутиков. – К. : Госсельхозиздат, 1963. – 294 с.
313. Куцокінь С. Наш досвід по держтехнагляду за станом колгоспної техніки / С. Куцокінь // Механізація сільського господарства. – 1959. – № 9. – С. 11–12.
314. Кучумов П. По-хозяйски использовать могучую технику МТС / П. Кучумов // Коммунист. – 1954. – № 3. – С. 38–52.
315. Кучумов П. Совершенствовать технику сельского хозяйства / П. Кучумов // Коммунист. – 1959. – № 9. – С. 40–45.
316. Куянов В. Техобслуговування засобів механізації тваринницьких ферм – на інженерну основу / В. Куянов // Механізація сільського господарства. – 1972. – № 7. – С. 2–3.
317. К новому подъёму // Машинно-тракторная станция. – 1953. – № 9. – С. 1–3.
318. К новым победам колхозного строя // Машинно-тракторная станция. – 1958. – № 4. – С. 1–4.
319. Лаврінович М. Соціальні проблеми розвитку колгоспного села / М. Лаврінович. – К. : Політвидав України, 1975.
320. Лаєвська Ю. Перетворення в економіці України в 1953-1964 рр.: історіографія проблеми : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Ю. Лаєвська ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2008. – 20 с.
321. Левковец П. Новая форма МТ обеспечения хозяйств / П. Левковец // Техника в сельском хозяйстве. – 1979. – № 1. – С. 5–7.
322. Ли Н. Хозрасчет и материально-техническое снабжение / Н. Ли, В. Кудряшов // Экономика сельского хозяйства. – 1970. – № 11. – С. 42–46.
323. Ливинский Ф. Техника – основа колхозного богатства /

- Ф. Ливинский // Техника в сельском хозяйстве. – 1981. – № 10. – С. 5–7.
324. Лисенко М. Роль Комуністичної партії України в підготовці керівних колгоспних кадрів (1930–1958 рр.) / М. Лисенко // Наукові записки з історії КПРС. – К., 1969. – Вип. 28. – С. 107–115.
325. Лист Центрального Комітету КПРС // Комунист України. – 1977. – № 2. – С. 3–9.
326. Литвин В. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955) / В. Литвин. – К. : Вид. дім “Лі-Терра”, 2004. – 240 с.
327. Лісовська О. Комплексна механізація та автоматизація сільського господарства – одна з основних умов зміцнення матеріально-технічної бази села (1960-ті роки) / О. Лісовська // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 307–310.
328. Лісовська О. Розвиток матеріально-технічної бази українського села в 60-80-ті роки ХХ ст.: Автореф. дисер. канд. іст. наук : 07.00.01 / О. Лісовська ; Черкаський національний ун-т. – Черкаси, 2009. – 20 с.
329. Лісовська О. Становище матеріально-технічної бази українського села в 60-80-ті роки ХХ століття: сучасна історіографія / О. Лісовська // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. XVIII. Серія: Історія: Зб. наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2010. – С. 371–375.
330. Лубко І. Лібералізація планового централізму в другій половині 50-х років ХХ століття / І. Лубко // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 242–244.
331. Лубко І. Рец. на кн. Нікілев О. Виробнича інтелігенція українського села. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-

- ту, 2004. – 208 с. / І. Лубко // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 252–254.
332. Лубко І. Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953–1964 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. Лубко; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2002. – 19 с.
333. Луценко С. Неухильно підвищувати майстерність механізаторів / С. Луценко // Механізація сільського господарства. – 1975. – № 8. – С. 2–3.
334. Любінський Ю. Впровадити нову систему технічного обслуговування тракторів / Ю. Любінський // Механізація сільського господарства. – 1961. – № 2. – С. 9–12.
335. Любінський Ю. Ефективніше використовувати машинно-тракторний парк колгоспів та радгоспів / Ю. Любінський // Механізація сільського господарства. – 1960. – № 4. – С. 7–9.
336. Люди і машини // Механізація сільського господарства. – 1967. – № 3. – С. 20–21.
337. Макаров В. Улучшити підготовку інженерів-механізаторів / В. Макаров // Техніка в сільському господарстві. – 1965. – № 8. – С. 4–7.
338. Максимов Л. Поліпшити технічний догляд за машинно-тракторним парком / Л. Максимов // Механізація сільського господарства. – 1954. – № 8. – С. 11–12.
339. Малько О. Вклад робітничого класу в завершення суцільної електрифікації українського села (1959–1970 рр.) // Український історичний журнал. – 1974. – № 5. – С. 107–114.
340. Малько О. Участь машинобудування Української РСР у розв'язанні завдань технічного переоснащення сільського господарства (1959–1970 рр.) / О. Малько // Український історичний журнал. – 1975. – № 9. – С. 80–87.

341. Мальцев К. Некоторые вопросы реорганизации МТС / К. Мальцев // Коммунист. – 1958. – № 4. – С. 35–38.
342. Малярчук О. Аграрна політика партійно-радянської влади (1944 – 1964 рр., західні землі України) : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. Малярчук; НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Ін-т народознав. – Л., 2005. – 20 с.
343. Маркелов Н. Проблемы тракторостроения / Н. Маркелов // Механизация и электрофикация социалистического сельского хозяйства. – 1972. – № 6. – С. 1–3.
344. Мартенс В. Комплексна механізація – важливий фактор інтенсифікації сільського господарства / В. Мартенс // Механізація сільського господарства. – 1973. – № 1. – С. 16–17.
345. Марчук В. Особисті підсобні господарства в соціально-економічному житті України (II половина 40-х – середина 60-х рр. XX ст.) : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. Марчук; Запорізь. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.
346. Материально-техническая база – основа успешного развития сельского хозяйства // Техника в сельском хозяйстве. – 1970. – № 8. – С. 1–4.
347. Мау В.А. В поисках планомерности: из истории развития советской экономической мысли конца 30-х – начала 60-х годов / Отв. ред. докт. экон. наук В.В. Орешкин. – М. : Наука, 1990. – 160 с.
348. Мацепуро М. О развитии комплексной механизации сельскохозяйственного производства / О. Мацепуро // Техника в сельском хозяйстве. – 1962. – № 4. – С. 1–3.
349. Мацкевич В. Выдающиеся успехи всенародной борьбы за крутой подъем сельского хозяйства / В. Мацкевич // Коммунист. – 1958. – № 12. – С. 19–31.
350. Мацкевич В. К новому подъёму колхозного производства /

- В. Мацкевич // Коммунист. – 1956. – № 2. – С. 60–74.
351. Машина ВПГ-4Б з уніфікованим редуктором // Механізація сільського господарства. – 1973. – № 4. – С. 18.
352. Машины десятой пятилетки // Механизация и электрофикация социалистического сельского хозяйства. – 1977. – № 11. – С. 1–12.
353. Маят А. Как совершенствовать сельскохозяйственную технику / А. Маят // Техника в сельском хозяйстве. – 1969. – № 1. – С. 4–7.
354. Мельник К. Розвиток науки в Україні у 50-ті роки ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / К. Мельник, Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – 18 с.
355. Мельник С. Развитие механизации сельского хозяйства за 50 лет советской власти // Техника в сельском хозяйстве. – 1967. – № 11. – С. 4–8.
356. Мельниченко В. Економічна ефективність комплексної механізації вирощування кукурудзи / В. Мельниченко // Економіка Радянської України. – 1961. – № 3. – С. 18–28.
357. Мертенс В. Перший досвід використання колгоспами власних машин / В. Мертенс // Механізація сільського господарства. – 1958. – № 11. – С. 18–20.
358. Механизаторским кадрам – внимание и заботу // Кадры сельского хозяйства. – 1975. – № 1. – С. 17–21.
359. Митюшкин Т. О хозяйственном расчете в МТС / Т. Митюшкин // Машинно-тракторная станция. – 1955. – № 12. – С. 12–15.
360. Михайлюк В. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні (70-ті – початок 90-х рр.) / В. Михайлюк. – К. : Ред.-вид. рада Укрдержагроуніверситету, 1992. – 181 с.
361. Мобилизовать все резервы, улучшить использование техники // Техника в сельском хозяйстве. – 1970. – № 8. – С. 5–6.

362. Мобилизуем все силы на выполнение исторических решений XX съезда КПСС // Машинно-тракторная станция. – 1956. – № 3. – С. 1–5.
363. Моисеев М. Натуральная оплата работ МТС и её значение для укрепления экономических связей города и деревни / М. Моисеев // Коммунист. – 1954. – № 11. – С. 39–52.
364. Моисеев М. Развитие экономических связей социалистической индустрии и колхозного производства / М. Моисеев // Коммунист. – 1956. – № 8. – С. 30–45.
365. Моисеев А. Ремонтно-технические станции и их роль в развитии материально-производственной базы колхозов / А. Моисеев // Новый этап в развитии колхозного строя. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1959. – С. 158–173.
366. Момотенко М. Важливий напрям комплексної механізації / М. Момотенко // Механізація сільського господарства. – 1971. – № 7. – С. 2–3.
367. Момотенко М. Максимально використати технічні можливості машин / М. Момотенко // Механізація сільського господарства. – 1975. – № 7. – С. 2–3.
368. Мороз В. Назрілі питання сільськогосподарського машинобудування / В. Мороз // Комуніст України. – 1959. – № 9. – С. 17–21.
369. Мороз В. Тваринництву – комплекс сучасних машин / В. Мороз, В. Коновалов // Механізація сільського господарства. – 1982. – № 10. – С. 20.
370. Морозова С. Екологічний вимір землеробства в Україні (60 – 80-і рр. XX ст.) : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / С. Морозова; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2007. – 20 с.
371. Морозова С. Хімізація сільського господарства України у 60-

- 80-ті роки ХХ століття та її наслідки / С. Морозова // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 247–250.
372. Мороховський В. Підготовка механізаторських кадрів у сільських професійно-технічних училищах Української РСР в роки восьмої п'ятерічки / В. Мороховський / Український історичний журнал. – 1974. – № 12. – С. 101–105.
373. Мурашко П. Які машини потрібні для Полісся / П. Мурашко // Механізація сільського господарства. – 1961. – № 4. – С. 4–5.
374. Нагорний В. Краще використовувати техніку / В. Нагорний // Механізація сільського господарства. – 1966. – № 9. – С. 12.
375. Народне господарство Української РСР в післявоєнні роки (1946–1964 рр.). – К. : Наукова думка, 1965. – 192 с.
376. Народне господарство Черкаської області (Статистичний збірник). – Черкаси: ЦСУ СРСР, 1957. – 127 с.
377. Народное хозяйство Украинской ССР: Юбилейный стат. ежегодник / Госкомстат УССР; Отв. за вып. М.Т. Ковальчук. – К.: Техника, 1987. – 455 с.
378. Несвітський Я. Вдосконалювати автомобілі для сільського господарства / Я. Несвітський // Механізація сільського господарства. – 1964. – № 4. – С. 14–15.
379. Нестеренко О. Створення матеріально-технічної бази комунізму / О. Нестеренко // Комуніст України. – 1959. – № 3. – С. 33–40.
380. Несущі завдання механізації сільськогосподарського виробництва республіки // Комуніст України. – 1965. – № 3.
381. Неткачев Г. Выше качество подготовки техники к весне / Г. Неткачев // Техника в сельском хозяйстве. – 1969. – № 2. – С. 1–3.
382. Неткачев Г. Поднять производительность машинно-тракторного парка / Г. Неткачев // Экономика сельского хозяйства. – 1970. –

- № 9. – С. 1–8.
383. Нижній М.І. Рекомендації по оплаті праці керівників і спеціалістів від валового доходу у колгоспах Української РСР / М.І. Нижній, І.Х. Степаненко, А.Г. Корчевський. – К. : Урожай, 1963. – 72 с.
384. Никитин Н. улучшить финансовую работу в МТС / Н. Никитин // Машинно-тракторная станция. – 1954. – № 10. – С. 18–21.
385. Никифоров Л. Советская экономика в 1946-1964 гг. / Л. Никифоров, М. Туманова // Вопросы экономики. – 1966. – № 11. – С. 137–142.
386. Нікілев О. Вища сільськогосподарська школа України в контексті аграрної політики держав середини 1950-х – середини 1960-х рр. / О. Нікілев // Український селянин. – 2006. – Вип. 10. – С. 176–180.
387. Ніколаєць Ю. Підготовка кадрів для народного господарства в роки хрущовської “відлиги” у висвітленні вітчизняних дослідників / Ю. Ніколаєць // Український селянин. – 2006. – Вип. 10. – С. 80–84.
388. Обеспечить каждую МТС постоянными высококвалифицированными кадрами механизаторов // Машинно-тракторная станция. – 1953. – № 11. – С. 3–5.
389. Одностайне схвалення народу // Механізація сільського господарства. – 1958. – № 7. – С. 1–2.
390. Овочі: сорти, машини для збирання // Хлібороб України. – 1974. – № 10. – С. 26–27.
391. Ознаменуем новый 1968 год трудовыми успехами // Техника в сельском хозяйстве. – 1967. – № 12. – С. 1–4.
392. Ольсевич Ю.Я. Фактор науки в экономике социализма : ответ “советологам”. – М. : Наука, 1987. – 112 с.
393. Ольшевская Г. МТС РСФСР накануне реорганизации (1953-

- 1957 гг.) / Г. Ольшевская // История СССР. – 1974. – № 2. – С. 119–131.
394. Ольшевская Г. Реорганизация МТС и колхозы в 1958-1961 гг. / Г. Ольшевская // Исторические записки. – Т. 114. – М. : Наука, 1986. – С. 5–47.
395. Омельчук П. Вдосконалювати організацію технічного обслуговування машинно-тракторного парку / П. Омельчук // Механізація сільського господарства. – 1962. – № 3. – С. 24–25.
396. Организация и технология централизованной доставки товаров производственного назначения колхозам и совхозам торговыми базами “Укрсельхозтехники” // Сельхозтехника. – 1971. – № 8. – С. 10–11.
397. Основні напрями аграрної політики КПРС / За ред. канд. іст. наук, доц. В.П. Плисюка. – Львів: Вища школа, 1984. – 168 с.
398. Основні проблеми економічної науки, які розробляються в Українській РСР. Проект для обговорення. – К. : Вид-во АН Української РСР, 1958. – 64 с.
399. Основні проблеми розвитку економічної науки в Українській РСР на 1959-1965 рр. Для службового користування. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 68 с.
400. Останков А. Мудрое решение / А. Останков // Машинно-тракторная станция. – 1958. – № 4. – С. 16–18.
401. Охріменко О. Механізаторам – міцні знання / О. Охріменко // Механізація сільського господарства. – 1962. – № 10. – С. 32.
402. О мерах по дальнейшему улучшению работы машинно-тракторных станций // Машинно-тракторная станция. – 1953. – № 10. – С. 1–16.
403. Павлов П. Тракторы в Германской Федеральной Республике / П. Павлов // Машинно-тракторная станция. – 1956. – № 6. – С. 41–45.

404. Падалка С. Аграрна політика в Україні: формування, шляхи реалізації та соціально-економічні наслідки (друга половина 60-х – 80-ті роки ХХ ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / С. Падалка; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2005. – 38 с.
405. Падалка С. Рец. на кн. Романюк І. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття / І. Романюк. – Вінниця : Книга-Вега, 2005. – 256 с. / С. Падалка, О. Андрощук // Український селянин. – 2006. – Вип. 10. – С. 375–376.
406. Палладина М. Важный резерв подъема сельскохозяйственного производства / М. Палладина // Коммунист. – 1960. – № 17. – С. 52–59.
407. Палтерович Д. Экономические проблемы внедрения новой техники / Д. Палтерович // Вопросы экономики. – 1970. – № 10. – С. 29–39.
408. Панасюк М. Переробка плодів в колгоспах. – Черкаси: Облвидав, 1956. – 16 с.
409. Пантелейчук О. Вклад підприємств сільськогосподарського машинобудування України в зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства (1953–1962 рр.) / О. Пантелейчук // Український історичний журнал. – 1964. – № 2. – С. 48–54.
410. Панченко П. Вклад трудящих Української РСР у здійснення ленінської аграрної політики КПРС на сучасному етапі / П. Панченко, С. Тимченко // Український історичний журнал. – 1985. – № 4. – С. 71–76.
411. Панченко П. Дослідження тематики історії селянства і розвитку продуктивних сил сільського господарства / П. Панченко // Український історичний журнал. – 1986. – № 7. – С. 26–33.
412. Панченко П. Досягнення Союзу СРС у галузі економіки в дев'ятій п'ятирічці / П. Панченко, М. Плющ // Український історичний журнал. – 1976. – № 3. – С. 16–28.

413. Панченко П. Колгоспний лад – велике завоювання соціалізму / П. Панченко // Український історичний журнал. – 1983. – № 10. – С. 25–37.
414. Панченко П. Научные основы развития общественно-политической жизни села (на примере Украинской ССР). 1959 – 1978 / П. Панченко. – К. : Вища школа, 1979. – 279 с.
415. Панченко П. Прискорення науково-технічного прогресу в сільському господарстві УРСР / П. Панченко // Український історичний журнал. – 1987. – № 7. – С. 5–18.
416. Панченко П. Прискорення технічного прогресу в сільському господарстві УРСР на початку етапу розвитку соціалізму / П. Панченко // Український історичний журнал. – 1984. – № 11. – С. 44–53.
417. Панченко П. Радгоспи: шлях становлення і розквіту (1917-1980): На матеріалах Української РСР / П. Панченко, А. Євтушенко. – К. : Вища школа, 1982. – 264 с.
418. Панченко П. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР, 1960–1984 / П. Панченко. – К. : Наук. думка, 1985. – 262 с.
419. Панченко П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР 1959-1980 / П. Панченко. – К. : “Наукова думка”, 1980. – 288 с.
420. Панченко П. Світлий шлях колгоспного селянства / П. Панченко, Є. Талан. – К. : Політвидав України, 1980. – 111с.
421. Панченко П. Сила ниви хліборобської / П. Панченко. – К. : Рад. шк., 1984. – 120 с.
422. Панченко П. Соціальне обличчя колгоспного селянства Української РСР / П. Панченко, С. Тимченко // Український історичний журнал. – 1986. – № 3. – С. 56–66.
423. Панченко П. Соціально-економічні наслідки діяльності парторганізації України в справі електрифікації сільського

- господарства (1959–1965) / П. Панченко, Т. Тарадкевич // Наукові праці з історії КПРС. – 1973. – Вип. 63. – С. 64–70.
424. Панченко П. Становище українського села (60-80 рр.) / П. Панченко // Український історичний журнал. – 1989. – № 8. – С. 3–14.
425. Панченко П. Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижения и просчеты 70 – 80-е годы / П. Панченко, В. Чишко. – К. : Наук. думка, 1989. – 182 с.
426. Панченко П. Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижения и просчеты (60 – 80-е годы) / П. Панченко, В. Чишко / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред А.В. Санцевич. – Киев: Наук. думка, 1989. – 184 с.
427. Пасенченко П. Робота колісних тракторів на схилах / П. Пасенченко // Механізація сільського господарства. – 1965. – № 3. – С. 12–13.
428. Патріотичний обов'язок працівника сільського господарства // Комуніст України. – 1973. – № 1. – С. 77–85.
429. Первые шаги работы по-новому // Машинно-тракторная станция. – 1958. – № 5. – С. 1–9.
430. Передова. Рішення лютневого Пленуму ЦК КПРС – в дію // Економіка Радянської України. – 1964. – №2. – С. 3-8.
431. Передова стаття. Вище рівень масово-політичної роботи на селі // Комуніст України. – 1955. – № 5. – С. 18–27.
432. Передова стаття. За дальший технічний прогрес // Комуніст України. – 1955. – № 6. – С. 1–12.
433. Передова стаття. Назустріч ХХ з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу // Комуніст України. – 1955. – № 11. – С. 1–11.
434. Передова стаття. Новий великий крок у розвитку соціалістичного сільського господарства // Комуніст України. –

1958. – № 3. – С. 1–10.
435. Передовая статья. Важнейшее условие крутого подъёма сельского хозяйства // Коммунист. – 1958. – № 9. – С. 3–11.
436. Передовая статья. По-боевому выполнять решения январского Пленума ЦК КПСС // Коммунист. – 1955. – № 4. – С. 3–11.
437. Петренко А. Больше уваги зберіганню сільськогосподарської техніки / А. Петренко // Механізація сільського господарства. – 1962. – № 12. – С. 12–13.
438. Петренко В. Історія селянства Української РСР 1951 – 1970 рр. в радянській історіографії / В. Петренко // Український історичний журнал. – 1971. – № 3. – С. 128–134.
439. Петренко В. Зростання освітнього рівня колгоспного селянства України (1958–1961 рр.) / В. Петренко // Український історичний журнал. – 1963. – № 2. – С. 73–78.
- 440.) Петренко В. Піднесення колгоспного виробництва Української РСР в умовах розвинутого соціалістичного суспільства 1959 – 1973 рр. / В. Петренко / Український історичний журнал. – 1974. – № 5. – С. 31–42.
441. Петренко В. Село на шляхах піднесення. Зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951–1969) / В. Петренко – К. : Наукова думка, 1970. – 348 с.
442. Пешко Д. Комплекс машин знижує собівартість / Д. Пешко // Хлібороб України. – 1970. – № 11. – С. 18.
443. Підвищити довговічність тракторів Т-74 // Механізація сільського господарства. – 1965. – № 2. – С. 7.
444. Плисюк В. Діяльність Компартії України по розвитку продуктивних сил сільського господарства / В. Плисюк // Український історичний журнал. – 1973. – № 2. – С. 82–89.
- 445.) Плисюк В. Роль тридцятитисячників у піднесенні сільського господарства / В. Плисюк, Є. Талан // Український історичний

- журнал. – 1963. – № 1. – С. 49–54.
- 446.Плисюк В. Соціальний розвиток села в умовах розвинутого соціалізму / В. Плисюк // Український історичний журнал. – 1977. – № 1. – С. 11–20.
- 447.Плющ М. Основні напрямки науково-технічного прогресу в народному господарстві СРСР у післявоєнні роки / М. Плющ / Український історичний журнал. – 1971. – № 8.
- 448.Плющ М. М.С. Хрущов і проблеми технічного переозброєння народного господарства / М. Плющ // М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. – К. : Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 72–79.
- 449.Погребняк Я. Аграрному сектору економіки – високоефективну і надійну техніку / Я. Погребняк // Комуніст України. – 1983. – № 3. – С. 54–64.
- 450.Погребняк Я. На передньому краї боротьби за технічний прогрес / Я. Погребняк // Комуніст України. – 1982. – № 9. – С. 11–22.
- 451.Погудин В.И. Некоторые вопросы историографии коллективизации в СССР / В.И. Погудин // Вопросы истории. – 1958. – № 9. – С. 119–135.
- 452.Покотілов М. Вдосконалюємо форми обслуговування колгоспної техніки / М. Покотілов // Механізація сільського господарства. – 1963. – № 7. – С. 7.
- 453.Покуса А. Сельському хазяйству – надійну техніку / А. Покуса // Кадри сільського хазяйства. – 1983. – № 4. – С. 78–80.
- 454.Половенко В. Економічне навчання кадрів – важлива умова виробничих успіхів / В. Половенко // Комуніст України. – 1955. – № 7. – С. 33–38.

- 455.Полупанов Ф. За досконалу технологію проведення техдоглядів / Ф. Полупанов // Механізація сільського господарства. – 1963. – № 5. – С. 8–10.
- 456.Полупанов Ф. Комплексній механізації – широку дорогу / Ф. Полупанов // Комуніст України. – 1965. – № 2. – С. 26–32.
- 457.Полупанов Ф. Нова організація і технологія технічних доглядів за тракторами / Ф. Полупанов // Механізація сільського господарства. – 1965. – № 8. – С. 2–3.
- 458.Полупанов Ф. Про ефективність виробничої діяльності механізаторів / Ф. Полупанов, З. Собченко // Механізація та електрифікація сільського господарства. – 1973. – Вип. 23. – С. 60–68.
- 459.Полупанов Ф. Техніка і урожай / Ф. Полупанов // Механізація сільського господарства. – 1965. – № 6. – С. 4–5.
- 460.Поляков Д. Як наша МТС добивається високого виробітку на механізми / Д. Поляков // Блокнот агітатора. – 1954. – № 25. – С. 32–40.
- 461.Попов Ю. Качественные показатели и эффективность сельскохозяйственной техники / Ю. Попов, Ю. Комаров // Вопросы экономики. – 1976. – № 11. – С. 64–75.
- 462.Попович І. Конструкцію тракторів і комбайнів треба поліпшити / І. Попович // Механізація сільського господарства. – 1965. – № 4. – С. 24.
- 463.Попов Ю. Совершенствовать обемпечение сельскохозяйственных предприятий средствами механизации / Ю. Попов // Техника в сельском хозяйстве. – 1978. – № 10. – С. 6–9.
- 464.Попович М.В. Идеологическое банкротство современного социал-демократизма / М.В. Попович // Коммунист. – 1962. – № 6. – С. 57–65.

465. Попсуев В. Допомога міста селу в піднесенні сільського господарства в 1953–1960 рр. (на матеріалах Дніпропетровської області) / В. Попсуев // Український історичний журнал. – 1960. – № 5. – С. 64–74.
466. Постанова Ради Міністрів УРСР від 30 липня 1962 р. №848 “Про порядок затвердження цін на продукцію підприємств міжколгоспних організацій Української РСР” // Законодавчі акти про діяльність колгоспів / Упоряд. В.З. Янчук. – К. : “Урожай”, 1968. – С. 304.
467. Постановление Внеочередного Двадцать первого съезда КПСС “Контрольные цифры развития народного хозяйства СССР на 1959-1965 годы”, 27 января – 5 февраля 1959 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1971) [Под. ред. П.Н. Федосеева и К.У. Черненко]. Изд. восьмое, доп. и исправ. – М. : Изд-во полит. литературы, 1971. – Т. 7. 1955 – 1959. – С. 400–495.
468. Постановление Пленума ЦК КПСС “Итоги развития сельского хозяйства за последние пять лет и задачи дальнейшего увеличения производства сельскохозяйственных продуктов”, 15-19 декабря 1958 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1971) [Под. ред. П.Н. Федосеева и К.У. Черненко]. Изд. восьмое, доп. и исправ. – М. : Изд-во полит. литературы, 1971. – Т. 7. 1955 – 1959. – С. 346–369.
469. Постановление Пленума ЦК КПСС об итогах весеннего сева, уходе за посевами, о подготовке к уборке урожая и обеспечении выполнения плана заготовок сельскохозяйственных продуктов в 1954 году, 24 июня 1954 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и

- решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1971) [Под. ред. П.Н. Федосеева и К.У. Черненко]. Изд. восьмое, доп. и исправ. – М. : Изд-во полит. литературы, 1971. – Т. 6. 1941 – 1954. – С. 464–501.
470. Постановление Пленума ЦК КПСС “О выполнении государственного плана и социалистических обязательств по производству и продаже государству продуктов земледелия и животноводства в 1960 году и о мероприятиях по дальнейшему развитию сельского хозяйства”, 10-18 января 1961 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1971) [Под. ред. П.Н. Федосеева и К.У. Черненко]. Изд. восьмое, доп. и исправ. – М. : Изд-во полит. литературы, 1972. – Т. 8. 1959 – 1965. – С. 129–143.
471. Постановление Пленума ЦК КПСС о дальнейшем увеличении производства зерна в стране и об освоении целинных и залежных земель, 2 марта 1954 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1971) [Под. ред. П.Н. Федосеева и К.У. Черненко]. Изд. восьмое, доп. и исправ. – М. : Изд-во полит. литературы, 1971. – Т. 6. 1941 – 1954. – С. 430–463.
472. Постановление Пленума ЦК КПСС “О дальнейшем развитии сельского хозяйства”, 22-25 декабря 1959 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1971) [Под. ред. П.Н. Федосеева и К.У. Черненко]. Изд. восьмое, доп. и исправ. – М. : Изд-во полит. литературы, 1972. – Т. 8. 1959 – 1965. – С. 18–36.
473. Постановление Пленума ЦК КПСС о мерах дальнейшего

- развития сельского хозяйства СССР, 7 сентября 1953 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1971) [Под. ред. П.Н. Федосеева и К.У. Черненко]. Изд. восьмое, доп. и исправ. – М. : Изд-во полит. литературы, 1971. – Т. 6. 1941 – 1954. – С. 385–429.
474. Постановление Пленума ЦК КПСС и Совета Министров СССР о мерах по дальнейшему укреплению экономики и финансового состояния колхозов, 10 января 1961 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1971) [Под. ред. П.Н. Федосеева и К.У. Черненко]. Изд. восьмое, доп. и исправ. – М. : Изд-во полит. литературы, 1972. – Т. 8. 1959 – 1965. – С. 123–127.
475. Постановление Пленума ЦК КПСС и Совета Министров СССР о мерах по дальнейшему укреплению колхозов руководящими кадрами, 25 марта 1955 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1971) [Под. ред. П.Н. Федосеева и К.У. Черненко]. Изд. восьмое, доп. и исправ. – М. : Изд-во полит. литературы, 1971. – Т. 7. 1955 – 1959. – С. 59–65.
476. Постановление Пленума ЦК КПСС и Совета Министров СССР об изменении практики планирования сельского хозяйства, 9 марта 1955 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1971) [Под. ред. П.Н. Федосеева и К.У. Черненко]. Изд. восьмое, доп. и исправ. – М. : Изд-во полит. литературы, 1971. – Т. 7. 1955 – 1959. – С. 52–58.
477. Постановление Пленума ЦК КПСС об итогах весеннего сева, уходе за посевами, проведении уборки урожая и об

обеспечении выполнения плана заготовок сельскохозяйственных продуктов в 1955 г., 4-12 июля 1955 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1971) [Под. ред. П.Н. Федосеева и К.У. Черненко]. Изд. восьмое, доп. и исправ. – М. : Изд-во полит. литературы, 1971. – Т. 7. 1955 – 1959. – С. 91–92.

478. Постановление Пленума ЦК КПСС и Совета Министров СССР об отмене обязательных поставок сельскохозяйственных продуктов государству хозяйствами колхозников, рабочих и служащих, 4 июля 1957 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1971) [Под. ред. П.Н. Федосеева и К.У. Черненко]. Изд. восьмое, доп. и исправ. – М. : Изд-во полит. литературы, 1971. – Т. 7. 1955 – 1959. – С. 274–277.

479. Постановление Пленума ЦК КПСС и Совета Министров СССР об улучшении дела изучения и внедрения в народное хозяйство опыта и достижений передовой отечественной и зарубежной науки и техники (извлечение), 28 мая 1955 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1971) [Под. ред. П.Н. Федосеева и К.У. Черненко]. Изд. восьмое, доп. и исправ. – М. : Изд-во полит. литературы, 1971. – Т. 7. 1955 – 1959. – С. 66–70.

480. Постановление Пленума ЦК КПСС и Совета Министров СССР об уставе сельскохозяйственной артели и дальнейшем развитии инициативы колхозников в организации колхозного производства и управлении делами артели, 6 марта 1956 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и

решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1971) [Под. ред. П.Н. Федосеева и К.У. Черненко]. Изд. восьмое, доп. и исправ. – М. : Изд-во полит. литературы, 1971. – Т. 7. 1955 – 1959. – С. 183–190.

481. Постановление Пленума ЦК КПСС о дальнейшем развитии колхозного строя и реорганизации машинно-тракторных станций, 25-26 февраля 1958 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1971) [Под. ред. П.Н. Федосеева и К.У. Черненко]. Изд. восьмое, доп. и исправ. – М. : Изд-во полит. литературы, 1971. – Т. 7. 1955 – 1959. – С. 316–322.

482. Постановление Пленума ЦК КПСС и Совета Министров СССР о мерах по дальнейшему развитию высшего и среднего специального образования, улучшению подготовки и использования специалистов, 9 мая 1963 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1971) [Под. ред. П.Н. Федосеева и К.У. Черненко]. Изд. восьмое, доп. и исправ. – М. : Изд-во полит. литературы, 1972. – Т. 8. 1959 – 1965. – С. 421–429.

483. Постановление Пленума ЦК КПСС и Совета Министров СССР о мерах по дальнейшему укреплению колхозов руководящими кадрами, 25 марта 1955 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1971) [Под. ред. П.Н. Федосеева и К.У. Черненко]. Изд. восьмое, доп. и исправ. – М. : Изд-во полит. литературы, 1971. – Т. 7. 1955 – 1959. – С. 59–65.

484. Постановление Пленума ЦК КПСС и Совета Министров СССР о существенных недостатках в структуре министерств и ведомств

СССР и мерах по улучшению работы государственного аппарата, 14 октября 1954 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1971) [Под. ред. П.Н. Федосеева и К.У. Черненко]. Изд. восьмое, доп. и исправ. – М. : Изд-во полит. литературы, 1971. – Т. 6. 1941 – 1954. – С. 508–515.

485. Постановление Пленума ЦК КПСС “Об интенсификации сельскохозяйственного производства на основе широкого применения удобрений, развития орошения, комплексной механизации и внедрения достижений науки и передового опыта для быстреего увеличения производства сельскохозяйственной продукции”, 10-15 февраля 1964 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1971) [Под. ред. П.Н. Федосеева и К.У. Черненко]. Изд. восьмое, доп. и исправ. – М. : Изд-во полит. литературы, 1972. – Т. 8. 1959 – 1965. – С. 473–491.

486. Постановление Пленума ЦК КПСС “О развитии экономики СССР и перестройке партийного руководства народным хозяйством”, 19-23 ноября 1962 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1971) [Под. ред. П.Н. Федосеева и К.У. Черненко]. Изд. восьмое, доп. и исправ. – М. : Изд-во полит. литературы, 1972. – Т. 8. 1959 – 1965. – С. 386–395.

487. Постановление Пленума ЦК КПСС “Современный этап коммунистического строительства и задачи партии по улучшению руководства сельским хозяйством”, 5-9 марта 1962 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях

- и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1971) [Под. ред. П.Н. Федосеева и К.У. Черненко]. Изд. восьмое, доп. и исправ. – М. : Изд-во полит. литературы, 1972. – Т. 8. 1959 – 1965. – С. 332–346.
488. Постановление Пленума ЦК КПСС “Ускоренное развитие химической промышленности – важнейшее условие подъема сельскохозяйственного производства и роста благосостояния народа”, 9-13 декабря 1963 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1971) [Под. ред. П.Н. Федосеева и К.У. Черненко]. Изд. восьмое, доп. и исправ. – М. : Изд-во полит. литературы, 1972. – Т. 8. 1959 – 1965. – С. 452–468.
489. Поцкалев А. Выше эффективность механизации сельского хозяйства / А. Поцкалев, Л. Пашедко // Техника в сельском хозяйстве. – 1980. – № 10. – С. 3–5.
490. По пути технического прогресса // Техника в сельском хозяйстве. – 1972. – № 12. – С. 1–4.
491. Притченко С. Обладнання для вівцеферми / С. Притченко // Механізація сільського господарства. – 1982. – № 10. – С. 21.
492. Продуктивно використовувати колгоспну техніку // Механізація сільського господарства. – 1958. – № 5. – С. 1–2.
493. Про хід виконання рішень ХХІІІ з’їзду і Пленумів КПРС з питань сільського господарства // Комуніст України. – 1968. – № 11. – С. 2–7.
494. Пузанов М. Навчання механізаторів за новими програмами / М. Пузанов // Механізація сільського господарства. – 1956. – № 11. – С. 8–9.
495. Путов В. Организация завоза в хозяйства техники в собранном виде / В. Путов // Сельхозтехника. – 1971. – № 12. – С. 5–7.

496. Развитие социалистического сельского хозяйства Черкасщины. 1917-1985. Сборник документов и материалов / Сост. Н.И. Береза, А.А. Березовский, В.Н. Болтенков и др.; Редкол. Г.В. Суховершко (отв. ред.) и др. – Днепропетровск: Промінь, 1986. – 240 с.
497. Радущкий Н. Господарський розрахунок в дії / Н. Радущкий // Механізація сільського господарства. – 1958. – № 12. – С. 11–12.
498. Радченко М. Як використовувати потужності техніки / М. Радченко // Хлібороб України. – 1978. – № 12. – С. 26–28.
499. Развитие аграрной экономики Украинской ССР / И.И. Лукинов, А.А. Сторожук, А.В. Крисальный и др.; Редкол.: Ю.А. Коломиец (пред.) и др. – К. : Урожай. – 1987. – 416 с.
500. Решения партии и правительства по сельскому хозяйству 1965 – 1974 гг. – М. : Колос, 1975. – 927 с.
501. Решетило А. Ризькі машинобудівники – сільському господарству / А. Решетило, Ю. Гершман // Механізація сільського господарства. – 1960. – № 8. – С. 3–5.
502. Рибак І. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946-1955) / І. Рибак // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 65–72.
503. Рибак Г. У боротьбі за рентабельну роботу МТС / Г. Рибак // Механізація сільського господарства. – 1956. – № 3. – С. 16–18.
504. Ровчак Л. Машинно-тракторні станції в Україні (50-ті рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. Ровчак; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2000. – 19 с.
505. Рогозин И. РТС и техническое обслуживание колхозов / И. Рогозин // Машинно-тракторная станция. – 1958. – № 7. – С. 8–10.

506. Розвиток народного господарства Української РСР. 1917-1967. В 2-х тт. – Т. 2. (1938–1967). – К.: Наук. думка, 1967. – 500 с.
507. Розенов Л. Цена и эффективность продукции машиностроения / Л. Розенов // Вопросы экономики. – 1984. – № 2. – С. 24–33.
508. Романов В. Ремонтна майстерня в колгоспі / В. Романов // Колгоспник України. – 1958. – № 8. – С. 14–15.
509. Романюк І. Висвітлення соціально-економічних процесів в українському селі у 50-60-ті рр. ХХ ст.: історіографія проблеми / І. Романюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. VII. Серія: Історія: Зб. наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2004. – С. 227–232.
510. Романюк І. Деякі методологічні проблеми вивчення соціально-культурних процесів на селі в 1950-1960-ті рр. / І. Романюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. XIV. Серія: Історія: Зб. наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2008. – С. 274–277.
511. Романюк І. Проблеми сільської школи України в кінці 50 – середині 60 років ХХ століття / І. Романюк // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 76–77.
512. Романюк І. Соціально-економічні та культурні процеси в українському селі у 50-х – першій половині 60-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.01 / І. Романюк; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2006. – 36 с.
513. Романюк І. Трансформація колгоспів України у другій половині 50-х – 60-х рр. ХХ ст. / І. Романюк // Український селянин. – 2003. – Вип. 7. – С. 161–162.
514. Романюк І. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр.

- XX століття / І. Романюк. – Вінниця : Книга-Вега, 2005. – 256 с.
515. Руденко І. Служба якості / І. Руденко // Механізація сільського господарства. – 1972. – № 12. – С. 20.
516. Саблев П. З маркою “ХТЗ” / П. Саблев // Механізація сільського господарства. – 1960. – № 2. – С. 3–4.
517. Савченко Ф. Шляхи зниження собівартості тракторних робіт / Ф. Савченко // Механізація сільського господарства. – 1956. – № 4. – С. 7–8.
518. Санцевич А.В. Висвітлення трудових звершень молоді України у післявоєнний період / А.В. Санцевич // Український історичний журнал. – 1963. – № 1. – С. 118–124.
519. Санцевич А. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945-1970) / А. Санцевич. – К. : Наукова думка, 1972. – 204 с. (Інститут історії Академії наук Української РСР)
520. Санцевич А.В. Проблемы истории Украины 1945-1965 гг. в советской историографии : Автореф. дис. на соиск. уч. степени докт. ист. наук. Спец. № 579 – Историография и источниковедение. – К. : Ин-т истории АН Украинской ССР, 1968. – 66 с.
521. Санцевич А.В. Трудящі післявоєнного села України в радянській історіографії // Історичні дослідження УРСР. – К., 1968. – Вип. 1. – С. 21-25.
522. Санцевич А.В. Українська радянська історіографія про передові почини трудящих УРСР (1958–1964 рр.) / А.В. Санцевич // Український історичний журнал. – 1965. – № 2. – С. 3–14.
523. Сапухін О. Цього вимагає життя / О. Сапухін // Колгоспник України. – 1958. – № 4. – С. 5–6.
524. Сараев И. Улучшение системы планирования ремонта машин в

- МТС / И. Сараев // Машинно-тракторная станция. – 1954. – № 7 – С. 15–17.
525. Своевременно составить производственно-финансовые планы МТС // Машинно-тракторная станция. – 1953. – № 12. – С. 3–5.
526. Северный А. Улучшение хранения сельскохозяйственной техники / А. Северный // Механизация и электрификация социалистического сельского хозяйства. – 1976. – № 12. – С. 33–35.
527. Село чекає досконаліх машин // Механізація сільського господарства. – 1967. – № 2. – С. 19–20.
528. Селунская В.М. Ленинский кооперативный план и его развитие в новой программе КПСС / В.М. Селунская // Вопросы истории. – 1963. – № 7. – С. 34–45.
529. Сельское хозяйство СССР: Статистический сборник / Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1988. – 535 с.
530. Семешко Ф. Використаємо техніку на повну потужність / Ф. Семешко // Колгоспник України. – 1958. – № 5. – С. 3.
531. Семешук В. Розвиток меліоративних робіт на Волині в останній чверті ХІХ – 80-х роках ХХ століття: історико-економічний аспект : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. Семешук; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2005. – 20 с.
532. Семко П. Що дає колгоспу підвищення закупочних цін / П. Семко // Блокнот агітатора. – 1962. – № 19. – С. 12–14.
533. Семик П. О переводе МТС на хозяйственный расчёт / П. Семик // Комуніст України. – 1957. – № 5. – С. 40–49.
534. Сизовенко А. Хімізація сільського господарства – один з основних напрямів інтенсифікації / А. Сизовенко // Механізація сільського господарства. – 1973. – № 3. – С. 22–23.
535. Сеницын И. Техническая оснащённость сельского хозяйства в

- новой пятилетке / И. Синицын // Экономика сельского хозяйства. – 1971. – № 12. – С. 6–13.
536. Синюков М. О техническом перевооружении сельского хозяйства / М. Синюков // Вопросы экономики. – 1973. – № 7. – С. 39–49.
537. Слідами наших виступів // Механізація сільського господарства. – 1962. – № 12. – С. 14.
538. Снабжение сельского хозяйства запасными частями // Вопросы экономики. – 1978. – № 4. – С. 118–121.
539. Советский Союз. Полит.-экон. справочник. – М. : Политиздат, 1978. – 367 с.: ил.
540. Соколов І. В боротьбі за технічний прогрес / І. Соколов // Комуніст України. – 1966. – № 3. – С. 20–27.
541. Соотношения стоимости сельскохозяйственных машин и тракторов // Техника в сельском хозяйстве. – 1976. – № 9. – С. 5–6.
542. Сорвина Г.Н. Экономическая мысль XX столетия: страницы истории. Лекции. – М. : РОССПЭН, 2000. – 224 с.
543. Сороко Н. Система машин для комплексной механизации сельскохозяйственного производства на 1971-1975 годы / Н. Сороко // Сельхозтехника. – 1970. – № 5. – С. 3–5.
544. Спеціалісти – в МТС і колгоспи! (цифри і факти) // Блокнот агітатора. – 1953. – № 33. – С. 37–41.
545. Співак М. Всемірно підвищувати роль МТС як вирішальної сили розвитку колгоспного виробництва / М. Співак // Комуніст України. – 1955. – № 3. – С. 24–34.
546. Співак М. До нового піднесення роботи МТС / М. Співак // Механізація сільського господарства. – 1955. – № 1. – С. 1–3.
547. Співак М. Чергові завдання машинно-тракторних станцій / М. Співак // Механізація сільського господарства. – 1957. –

- № 2. – С. 1–2.
548. Старцев Д. Правильно обосновать потребность хозяйства в технике / Д. Старцев // Техника в сельском хозяйстве. – 1968. – № 5. – С. 1–4.
549. Степаненко А. Використаймо резерви підвищення продуктивності машинно-тракторних парків / А. Степаненко // Блокнот агітатора. – 1953. – № 10. – С. 23–32.
550. Степаненко А. Про експлуатацію тракторів узимку / А. Степаненко // Механізація сільського господарства. – 1953. – № 11. – С. 10–11.
551. Степаненко А. Чітко організувати догляд за машинами / А. Степаненко // Механізація сільського господарства. – 1954. – № 7. – С. 7–8.
552. Степаненко А. Широко впроваджувати підвищені робочі швидкості тракторних агрегатів / А. Степаненко // Механізація сільського господарства. – 1960. – № 7. – С. 3–5.
553. Столбушкин Н. Сельское хозяйство СССР на современном этапе / Н. Столбушкин // Техника в сельском хозяйстве. – 1982. – № 12. – С. 3–5.
554. Столяренко В. Соціалістичні перетворення в українському селі / В. Столяренко. – К., 1967. – 46 с.
555. Сургай Г. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс / Г. Сургай. – К. : Либідь, 1991. – 184 с.
556. Сьомик П. Комплексна механізація сільськогосподарського виробництва / П. Сьомик // Комуніст України. – 1964. – № 2. – С. 10–17.
557. Сьомик П. Насущні завдання механізації сільськогосподарського виробництва республіки / П. Сьомик // Комуніст України. – 1956. – № 3. – С. 36–45.

- 558.Сьомик П. Сільськогосподарській техніці – підвищені швидкості / П. Сьомик // Блокнот агітатора. – 1959. – № 36. – С. 8–14.
- 559.Талан Є. Заходи Комуністичної партії по дальшому розвитку сільського господарства України (1958–1961 рр.) / Є. Талан // Український історичний журнал. – 1961. – № 5. – С. 39–48.
- 560.Талан Є. Соціальні зміни в колгоспному селянстві Української РСР 1946-1958 рр. / Є. Талан / Український історичний журнал. – 1974. – № 3. – С. 24–35.
- 561.Тарасенко С. Меліорація земель – важливий напрям інтенсифікації сільського господарства / С. Тарасенко, І. Козак // Механізація сільського господарства. – 1973. – № 4. – С. 19–20.
- 562.Тарасов В. Цена на новую технику / В. Тарасов // Вопросы экономики. – 1985. – № 10. – С. 33–41.
- 563.Терентьев М. Развитие материально-технической базы сельского хозяйства / М. Терентьев. – М.: Колос, 1976. – 191 с.
- 564.Теряева А. Развитие форм организации и оплаты труда в колхозах / А. Теряева// Новый этап в развитии колхозного строя. – М. : Издательство социально-экономической литературы, 1959. – С. 205–242.
- 565.Тесновський В. Поліпшити постачання РТС і колгоспів / В. Тесновський // Механізація сільського господарства. – 1959. – № 1. – С. 32.
- 566.Тевікова О. Матеріально-побутові умови життя українців у контексті дослідження повсякденності (1953–1964 рр.) / О. Тевікова // Український історичний збірник. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 244–252.
- 567.Технике высокую производительность // Техника в сельском хозяйстве. – 1980. – № 12. – С. 3–5.

568. Технічне обслуговування машин – на рівень сучасних вимог // Механізація сільського господарства. – 1971. – № 12. – С. 2–3.
569. Тимошенко Г. Деякі питання механізації сільського господарства в Поліссі / Г. Тимошенко, І. Якимчук // Механізація сільського господарства. – 1957. – № 1. – С. 20–22.
570. Титарчук П. Повніше використовувати резерви соціалістичного сільського господарства / П. Титарчук // Комуніст України. – 1958. – № 12. – С. 18–20.
571. Тітов В. Шефська допомога міста селу / В. Тітов // Комуніст України. – 1955. – № 2. – С. 59–66.
572. Толлов В. РТС и снабжение сельского хозяйства / В. Толлов, М. Вайнер // Техника в сельском хозяйстве. – 1958. – № 10. – С. 20–21.
573. Тонконог Р. Главные направления политики партии в сельском хозяйстве / Р. Тонконог. – М. : “Знание”, 1974. – 64 с.
574. Тонконог Р. Научно-технический прогресс и аграрные отношения на современном этапе. – М.: Мысль, 1976. – 263 с.
575. Торба Г. Як гіталовці використовують техніку / Г. Торба // Блокнот агітатора. – 1962. – № 10. – С. 17–19.
576. Трепененков И. Перспективы развития советского тракторостроения / И. Трепененков, Г. Колобов // Механизация и электрофикация социалистического сельского хозяйства. – 1971. – № 3. – С. 12–16.
577. Третяк І. В боротьбі за високодоходне артільне господарство / І. Третяк // Комуніст України. – 1955. – № 4. – С. 36–44.
578. Турчанінов М. Боротьба з втратами врожаю – важливий резерв збільшення валових зборів зерна М. Турчанінов // Комуніст України. – 1956. – № 6. – С. 12–21.
579. Тюрина А. Формирование кадров специалистов и организаторов колхозного производства 1946-1958 гг. / А. Тюрина – М. :

Издательство “Наука”, 1973. – 307 с.

580. Тютюнник С. Підвищуємо кваліфікацію колгоспних механізаторів / С. Тютюнник // Механізація сільського господарства. – 1958. – № 12. – С. 14–15.
581. Україна в період розгорнутого будівництва комунізму. В 5 кн. – Кн. 2: Створення матеріально-технічної бази / Інститут історії АН УРСР ; Редкол.: Відп. ред. К.К. Дубина ; Г.Д. Діденко, В.Ф. Панібудьласка та ін. – К. : Наукова думка, 1967. – 326 с.
582. Україна в період розгорнутого будівництва комунізму. В 5 кн. – Кн. 4: Корінні соціальні зміни / Інститут історії АН УРСР ; Редкол.: Відп. ред. К.К. Дубина ; Г.Д. Діденко, В.Ф. Панібудьласка та ін. – К. : Наукова думка, 1967. – 328 с.
583. Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в трьох томах. – Т. 2. Радянський проект для України / В.А. Гриневич, В.М. Даниленко, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко. – К.: Наукова думка, 2004. – 532 с.
584. Українська економічна думка : Хрестоматія / Упоряд. С.М. Злупко. – К. : Знання, 2007. – 694 с.
585. Українська РСР (Економіко-географічна характеристика). – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1961. – 517 с.
586. Українська РСР в цифрах в 1961 році. Короткий стат. довідник. – К.: Держстатвидав, 1962. – 270 с.
587. Українське село у 20 – 90 роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис) / За ред. професорів Л.Ю. Беренштейна, Г.П. Мигрина, П.П. Панченка [Ін-т історії України НАН України]. – К. : Нац. аграрний ун-т, 1998. – 140 с.
588. Українське село: етнонаціональний вимір (70-ті – середина 90-х рр.) / М.М. Вівчарик ; НАН України, Інститут історії України. – К. : [б.в.], 1998. – 199 с.

589. Улучшить использование машинно-тракторного парка // Машинно-тракторная станция. – 1953. – № 4. – С. 1–2.
590. Успешно завершить подготовку машинно-тракторного парка к полевым работам // Машинно-тракторная станция. – 1953. – № 2. – С. 1–2.
591. Успішно завершити ремонт машинно-тракторного парку // Механізація сільського господарства. – 1955. – № 3. – С. 2–3.
592. Федан В. Зміцнити ремонтну базу на селі / В. Федан // Комуніст України. – 1965. – № 9. – С. 33–40.
593. Федоренко Я. Розвиток і основні проблеми освіти у сільській місцевості в період хрущовської “відлиги” / Я. Федоренко // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 186–188.
594. Федосеев А. Планирование материально-технического снабжения МТС и колхозов / А. Федосеев // Машинно-тракторная станция. – 1956. – № 4. – С. 26.
595. (Ферми і машини // Механізація сільського господарства. – 1985. – № 2. – С. 2.
596. Фтомов Г. Резерви сільськогосподарського виробництва / Г. Фтомов // Колгоспник України. – 1961. – № 10. – С. 11–12.
597. Фтомов Г. Технічне переозброєння сільського господарства УРСР (1960–1970 рр.) / Г. Фтомов // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1974. – Вип. 8. – С. 20–26.
598. Халецька Л. Сільське населення України в роки хрущовської “відлиги”: рівень та якість життя : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Л. Халецька; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2011. – 20 с.
599. Хлебников П. Об оценке производительности тракторного парка / П. Хлебников // Машинно-тракторная станция. – 1955. – № 10. – С. 15–17.

- 600.Ходасевич Б. Материально-техническая база сельского хозяйства СССР за 50 лет / Б. Ходасевич. – Ленинград, 1972. – 16 с.
- 601.Хоменко Н. Студентство у навчальному процесі: повсякденний вимір (1950-60-ті рр.) / Н. Хоменко // Український історичний збірник. – К., 2007. – Вип. 10. – С. 214–228.
- 602.Хотенко М. Перша в Радянському Союзі МТС / М. Хотенко // Механізація сільського господарства. – 1953. – № 12. – С. 9–10.
- 603.Хотенко М. Розвиток машинобудування – основа механізації соціалістичного сільського господарства / М. Хотенко // Механізація сільського господарства. – 1955. – № 10. – С. 1–4.
- 604.Цалюк М. Сільське будівництво – важлива складова частина аграрної політики партії / М. Цалюк, П. Клименко // Укр. іст. журн. – 1981. – № 1 – С. 33–42.
- 605.Цейтлин М. Упростить бухгалтерский учет в МТС / М. Цейтлин, Н. Гурин // Машинно-тракторная станция. – 1956. – № 9. – С. 12–13.
- 606.Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф.-Р. 2. Рада Міністрів Української РСР. – Оп. 8. – Спр. 10572. Матеріали про експлуатацію машинно-тракторного парку, організацію, нормування і оплату праці, техніки безпеки праці в МТС і радгоспах Української РСР. Початок – 7 січня 1954 р., кінець – 30 листопада 1954 р. – 323 арк.
- 607.ЦДАВОВУ. – Ф.-Р. 2. Рада Міністрів Української РСР. – Оп. 9. – Спр. 737. – Ч.2. Листування з міністерствами і центральними установами Союзу РСР про хід будівництва МТС і ремонтних підприємств на Україні. Початок – 30 грудня 1954 р., кінець – 10 листопада 1955 р. – 329 арк.
- 608.ЦДАВОВУ. – Ф.-Р. 2. Рада Міністрів Української РСР. – Оп. 9.

- Спр. 3931. Листування з ЦК КПРС і Президією ВР СРСР про підвищення зарплати низькооплачуваним робітникам і службовцям, розвиток колгоспного ладу і реорганізацію МТС, благоустрій селища Вороново, Лисичанського р-ну Ворошиловградської області, незавершене будівництво в Україні тощо. Початок – 30 листопада 1957 р., кінець – 27 листопада 1958 р. – 51 арк.
- 609.ЦДАВОВУ. – Ф.-Р. 2. Рада Міністрів Української РСР. – Оп. 9. – Спр. 4634. Листування з міністерствами, центральними установами і облвиконками Української РСР про хід продажу колективним сільськогосподарським підприємствам України нової техніки, ремонту тракторів і сільськогосподарських машин в РТС, КСП і РГ тощо. Початок – 4 червня 1958 р., кінець – 20 грудня 1958 р. – 261 арк.
- 610.ЦДАВОВУ. – Ф.-Р. 2. Рада Міністрів Української РСР. – Оп. 9. – Спр. 4637. Документи про розподіл тракторів і сільськогосподарських машин між МТС та спеціалізованими станціями, вибракування та списання тракторів. Початок – 12 грудня 1957 р., кінець – 14 лютого 1958 р. – 254 арк.
- 611.ЦДАВОВУ. – Ф.-Р. 2. Рада Міністрів Української РСР. – Оп. 9. – Спр. 4639. Документи про стан зберігання і підготовки тракторів, комбайнів та інших машин до сільськогосподарських робіт у колгоспах, радгоспах і МТС України. Початок – 19 грудня 1957 р., кінець – 20 грудня 1958 р. – 250 арк.
- 612.ЦДАВОВУ. – Ф.-Р. 2. Рада Міністрів Української РСР. – Оп. 9. – Спр. 6075. Листування з Радою Міністрів Союзу РСР, міністерствами і раднаргоспами СРСР і УРСР про підготовку машинно-тракторного парку колгоспів і радгоспів республіки до весняних польових робіт, забезпечення безперебійного постачання запчастин до тракторів і сільськогосподарських

машин, організацію вільного продажу запчастин до автомобілів, тракторів і сільгоспмашин та розширення їх виробництва на Україні тощо. Початок – 3 січня 1959 р., кінець – 25 березня 1959 р. – 250 арк.

613.ЦДАВОВУ. – Ф.-Р. 2. Рада Міністрів Української РСР. – Оп. 9. – Спр. 6082. Листування з міністерствами, раднаргоспами та облвиконкомами Української РСР про хід продажу колгоспам сільськогосподарських машин і знарядь, зміцнення господарського розрахунку колгоспів тощо. Початок – 29 листопада 1958 р., кінець – 3 грудня 1959 р. – 155 арк.

614.ЦДАВОВУ. – Ф.-Р. 2. Рада Міністрів Української РСР. – Оп. 9. – Спр. 6087. Листування з облвиконкомами Української РСР про хід продажу колгоспам і радгоспам України нової техніки, поліпшення роботи РТС, збільшення виробництва запчастин тощо. Початок – 12 січня 1959 р., кінець – 19 листопада 1959 р. – 85 арк.

615.ЦДАВОВУ. – Ф.-Р. 27. Міністерство сільського господарства і заготівель Української РСР. – Оп. 18. – Спр. 1217. Сводные годовые отчеты по МТС УССР за 1956 год (Киевская, Черкасская, Винницкая, Хмельницкая, Житомирская области). Початок – 15 лютого 1955 р., кінець – 21 січня 1957 р. – 308 арк.

616.ЦДАВОВУ. – Ф.-Р. 27. Міністерство сільського господарства і заготівель Української РСР. – Оп. 18. – Спр. 1313. Годовые отчеты обласных управлений сельского хозяйства за 1957 год (Киевского, Черкасского, Винницкого, Хмельницкого, Житомирского). Початок – 12 лютого 1958 р., кінець – 28 лютого 1958 р. – 232 арк.

617.ЦДАВОВУ. – Ф.-Р. 27. Міністерство сільського господарства і заготівель Української РСР. – Оп. 20. – Спр. 1. Постанови Ради

- Міністрів СРСР, що стосуються сільського господарства. Початок – 8 січня 1962 р., кінець – 5 січня 1963 р. – 570 арк.
- 618.ЦДАВОВУ. – Ф.-Р. 27. Міністерство сільського господарства і заготівель Української РСР. – Оп. 20. – Спр. 180. Матеріали засідання секції механізації Ученого совета по вопросам комплексной механізації работ на фермах крупного рогатого скота (доклади), програми и переписка. Початок – 26 жовтня 1962 р., кінець – 23 травня 1963 р. – 134 арк.
- 619.ЦДАВОВУ. – Ф.-Р. 27. Міністерство сільського господарства і заготівель Української РСР. – Оп. 20. – Спр. 181. Матеріали по рассмотрению предложений трудящихся в области рационализации и изобретений в сельском хозяйстве (описание изобретений, заключения, протоколы, переписка). Початок – 10 листопада 1961 р., кінець – 1 квітня 1962 р. – 158 арк.
- 620.ЦДАВОВУ. – Ф.-Р. 27. Міністерство сільського господарства і заготівель Української РСР. – Оп. 20. – Спр. 193. Научный отчет о выполнении тематического плана научно-исследовательских работ Днепропетровского с/х института за 1962 год. Початок – грудень 1962 р., кінець – 10 січня 1963 р. – 211 арк.
- 621.ЦДАВОВУ. – Ф.-Р. 27. Міністерство сільського господарства і заготівель Української РСР. – Оп. 55. – Спр. 82. Сводные годовые отчеты по МТС УССР за 1956 год. Початок – 15 лютого 1957 р., кінець – 21 липня 1957 р. – 308 арк.
- 622.ЦДАВОВУ. – Ф. 582. Державний комітет Української РСР зі статистики. – Оп. 4. – Спр. 2923. Основные показатели работы МТС по СССР за 1957 год. Початок – 10 серпня 1955 р., кінець – 1957 р. – 104 арк.
- 623.ЦДАВОВУ. – Ф. 4980. Головне управління хлібопродуктів Міністерства виробництва і заготівлі сільськогосподарських

продуктів УРСР. – Оп. 1. – Спр. 2. Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР №362 від 27 березня 1962 р. “Про організацію Міністерства виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР” тощо. Початок – 27 березня 1962 р., кінець – 29 серпня 1962 р. – 52 арк.

624.Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. Центральный Комитет Коммунистической партии Украины. – Оп. 24. – Спр. 3846. Справки сельхозотдела ЦК КП Украины, письма Обкомов КП Украины и Лугинского райкома партии Житомирской области – о работе машинотракторных станций (ремонт тракторов, снабжение сельхозмашинами). Початок – 3 серпня 1954 р., кінець – 3 грудня 1954 р. – 22 арк.

625.ЦДАГОУ. – Ф. 1. Центральный Комитет Коммунистической партии Украины. – Оп. 24. – Спр. 4073. Информации обкомов КП Украины о ходе выполнения постановления сентябрьского Пленума ЦК КПСС “О мерах дальнейшего развития с/х СССР”. Початок – 12 січня 1955 р., кінець – 14 січня 1956 р. – 309 арк.

626.ЦДАГОУ. – Ф. 1. Центральный Комитет Коммунистической партии Украины. – Оп. 24. – Спр. 5539. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки отдела машиностроения ЦК КП Украины, письма обкомов КП Украины, заводов и других организаций – о мерах по увеличению производства и созданию конструкций тракторов и машин для комплексной механизации сельскохозяйственного производства и другим вопросам машиностроительной промышленности. Початок – 19 квітня 1962 р., кінець – 19 грудня 1962 р. – 158 арк.

627.ЦДАГОУ. – Ф. 1. Центральный Комитет Коммунистической партии Украины. – Оп. 80. – Спр. 1077. Справки обкомов КП Украины, трестов по вопросам ремонта тракторов и

- сельхозмашин, запчастей. Початок – 8 січня 1953 р., кінець – 28 грудня 1953 р. – 296 арк.
- 628.ЦДАГОУ. – Ф. 1. Центральный Комитет Коммунистической партии Украины. – Оп. 80. – Спр. 1214. Информации, справки, письма, просьбы обкомов и райкомов партии, министерства сельского хозяйства УССР, “Главсельхозснаба”, МТС, КСП, по вопросам завоза и ремонта тракторов, автомашин, сельхозмашин, снабжения запчастями. Початок – 18 січня 1956 р., кінець – 13 грудня 1956 р. – 344 арк.
- 629.ЦДАГОУ. – Ф. 1. Центральный Комитет Коммунистической партии Украины. – Оп. 80. – Спр. 1257. Информации, справки, доклад, записки обкомов и райкомов партии, МТС и КСП по вопросам строительства, снабжения, выполнения планов МТС. Початок – 6 січня 1958 р., кінець – 30 листопада 1958 р. – 179 арк.
- 630.Цейтлін М. Зниження собівартості тракторних робіт / М. Цейтлін, Л. Ноткін // Колгоспник України. – 1954. – № 3. – С. 25–26.
- 631.Цейтлін М. Методика обчислення економії чи перевитрати ремонтних коштів по окремих тракторах / М. Цейтлін, Л. Ноткін // Механізація сільського господарства. – 1957. – № 2. – С. 4–5.
- 632.Цейтлін М. Облік тракторних робіт і розрахунки з РТС / М. Цейтлін // Колгоспник України. – 1958. – № 12. – С. 13–14.
- 633.Цибуля Г. Формування індустріального характеру сільськогосподарської праці / Г. Цибуля // Комуніст України. – 1967. – № 10. – С. 61–68.
- 634.Чаварга І. Розвиток освіти і культури на Закарпатті в 1959 – 1965 рр. / І. Чаварга // Український історичний журнал. – 1969. – № 10. – С. 84–89.

635. Чемус В. Вузловий метод ремонту тракторів / В. Чемус // Механізація сільського господарства. – 1954. – № 2. – С. 18–19.
636. Червинський О. Деякі питання культурного будівництва на селі в період між ХХ і ХХІІ з'їздами КПРС / О. Червинський // Укр. іст. журн. – 1965. – № 1. – С. 66–74.
637. Череватенко І. Поліпшити роботу ремонтно-технічних станцій / І. Череватенко // Механізація сільського господарства. – 1959. – № 6. – С. 15–16.
638. Черкаська область Української РСР: Економічна характеристика. – Черкаси: Облвидав, 1957. – 128 с.
639. Черниш Й. Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі у західних областях УРСР (1939-1958). – Львів: Вид-во Львівського університету, 1963. – 266 с.
640. Черняєв Ф. Ремонтуюмо машини вузловим методом / Ф. Черняєв // Механізація сільського господарства. – 1955. – № 1. – С. 6–7.
641. Чинчиков А.М. Историография социалистического преобразования сельского хозяйства СССР (1917–1963 гг.) : Автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. ист. наук. – М.: Академия общественных наук при ЦК КПСС, 1964. – 20 с.
642. Чишко В. Зміни у внутрішній структурі колгоспного селянства Української РСР (60-ті – поч. 80-х років) / В. Чишко // Укр. іст. журн. – 1987. – № 10. – С. 20–23.
643. Чугаєнко Ю.А. Трудовой потенциал рабочих Украины и его использование (конец 50-х – середина 80-х годов): Автореф. дис... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Ю.А. Чугаєнко; Рос. акад. упр., Центр гуман. подгот. кадров управления. – М., 1994. – 39 с.
644. Чумак А. І. Становлення історичних знань про матеріально-технічне і кадрове забезпечення українського села у 1953–1964 рр. (на матеріалах "Українського історичного журналу") / А. І.

- Чумак // Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки. – 2009. – № 160-161. – С. 86–91.
645. Чумак А.І. Формування кадрів сільськогосподарського виробництва України 1953 – 1964 рр.: історіографія питання за публікаціями "Українського селянина" / А. І. Чумак // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Серія : "Історія та географія". – 2011. – Вип. 40. – С. 230–234.
646. Шевельков А. Некоторые аспекты аграрной политики государства в 1960-1970 гг. в рассекреченых архивных документах / А. Шевельков // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 100–102.
647. Шевченко Л. Рівень та якість життя сільського населення України в роки хрущовської “відлиги”: історіографія проблеми / Л. Шевченко // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 102–106.
648. Швидкий В. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х років / В. Швидкий // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 149–168.
649. Швидше, краще, дешевше! // Механізація сільського господарства. – 1963. – № 9. – С. 1–2.
650. Швыдько В. Совершенствовать взаимоотношения госкомсельхозтехники с колхозами и совхозами / В. Швыдько // Техника в сельском хозяйстве. – 1980. – № 3. – С. 3–7.
651. Шевель В. Що заважає поліпшити використання техніки / В. Шевель // Механізація сільського господарства. – 1961. – № 7. – С. 24–25.
652. Шедловський Є. Поліпшуємо використання техніки / Є. Шедловський // Механізація сільського господарства. – 1959.

- № 5. – С. 4.
653. Шире внедряють передовий опыт ремонту в МТС // Машинно-тракторная станция. – 1955. – № 12. – С. 1–3.
654. Шихов И. Улучшить качество машин, оборудования и запасных частей / И. Шихов // Техника в сельском хозяйстве. – 1963. – № 8. – С. 4–7.
655. Шрабштейн Г. Улучшить организацию и планирование ремонта машин в МТС / Г. Шрабштейн // Машинно-тракторная станция. – 1953. – № 11. – С. 6–9.
656. Штейн Н. Перший рік з власними машинами / Н. Штейн // Механізація сільського господарства. – 1959. – № 2. – С. 10–11.
657. Шульга І. Історіографія деяких питань діяльності КП України по дальшому підвищенню ролі робітничого класу в зміцненні колгоспного ладу (1951-1965 рр.) / І. Шульга // Наукові праці з історії КПРС. – 1970. – Вип. 42. – С. 99–115.
658. Шульга І. Комуністична партія України – організатор шефства робітничого класу над колгоспним селом республіки (вересень 1953 – 1955 рр.) / І. Шульга // Український історичний журнал. – 1959. – № 1. – С. 43–51.
659. Шульга І. Політика партії в галузі сільського господарства у 1951 – 1965 рр // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1969. – Вип. 28.
660. Шульга І. Робітничий клас України в боротьбі за виконання заходів КПРС по дальшому зміцненню матеріально-технічної бази сільського господарства (вересень 1953 – 1955 рр.) / І. Шульга // Наукові записки кафедри суспільних наук Української академії сільськогосподарських наук. – 1957. – С. 69–85.
661. Шуменко Б. Ремонт колгоспної техніки – важлива справа / Б. Шуменко // Механізація сільського господарства. – 1959. –

- № 12. – С. 11–12.
662. Щирський А. Буде один господар / А. Щирський // Колгоспник України. – 1958. – № 4. – С. 9.
663. Экономическое развитие СССР : Критика буржуазных концепций / Отв. ред. Ю.Я. Ольсевич. – М. : Наука, 1983. – 224 с.
664. Эффективность новой техники в колхозах и совхозах [Бильский В.Г., Денисенко П.А., Питулько В.Е., Северенчук З.Л.]. – Днепропетровск : Промінь, 1980. – 84 с., табл.
665. Юров А. КПСС в борьбе за развитие материально-технической базы сельского хозяйства (50-е годы) / А. Юров. – Ростов: Издательство Ростовского университета, 1982. – 168 с.
666. Юшин О. Мобільна сільськогосподарська енергетика / О. Юшин // Механізація сільського господарства. – 1974. – № 12. – С. 21–22.
667. Яворський А. Стан механізації тваринницьких ферм в колгоспах і радгоспах УРСР та завдання дальшого застосування комплексної механізації в тваринництві / А. Яворський // Досягнення науки і передовий досвід з механізації тваринництва / За заг. ред. П.М. Василенка, І.Т. Осьмака. – К. : Держ. вид-во сільськогосп. літ-ри Укр. РСР, 1958. – С. 20–32.
668. Яковец Ю. Обновление техники: критерии и механизм / Ю. Яковец // Вопросы экономики. – 1983. – № 8. – С. 26–34.
669. Яковлев П. Техническое обслуживание машино-тракторного парка / П. Яковлев // Вопросы экономики. – 1982. – № 8. – С. 83–93.
670. Якунін С. Економічний і культурний розвиток Черкаської області в шостій п'ятирічці. – Черкаси: Облвидав, 1956. – 22 с.
671. Як ми випробовуємо і пропагуємо нову техніку // Механізація сільського господарства. – 1968. – № 2. – С. 16–17.

672. Янковська О. Соціальна політика держави очима робітників і селян / О. Яновська // ПОВОЄННА УКРАЇНА: НАРИСИ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-Х – СЕРЕДИНА 1950-Х РР.) У 2-Х КНИГАХ, 3-Х ЧАСТИНАХ. – Кн. 1, ч. 1-2 / Відп. ред. В.М. Даниленко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 293–351.
673. Янченко Я. За високопродуктивне використання техніки / Я. Янченко // МЕХАНІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА. – 1961. – № 12. – С. 15–16.
674. Янченко Я. Поліпшити організацію комплексного технічного обслуговування / Я. Янченко // МЕХАНІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА. – 1965. – № 3. – С. 11–12.
675. Янченко Я. Швидше закінчити ремонт тракторів / Я. Янченко // БЛОКНОТ АГІТАТОРА. – 1956. – № 3. – С. 12–20.
676. Яремчук В. Хто писав український радянський історичний наратив? (деякі міркування про сутність українського радянського історіописання) / В. Яремчук // ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ. – Випуск 22: Доповіді та матеріали Міжнародної наукової конференції “Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття”, 20-21 жовтня 2011 р., м. Київ / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Інститут історії України, 2012. – С. 177–188.
677. Яровой А. Шесть лет работы электротракторов / А. Яровой // МАШИНО-ТРАКТОРНАЯ СТАНЦИЯ. – 1955. – №2. – С. 33-34.
678. Ясницький І. Піклування Комуністичної партії України про піднесення культурного рівня колгоспного селянства в післявоєнні роки (1945-1957) / І. Ясницький // НАУКОВІ ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ. – К., 1958. – Т. 2. – С. 195–219.

679. Ястремський І. Господарська реформа: досвід, проблеми /
І. Ястремський // Комуніст України. – 1967. – № 3. – С. 36–47.

ДОДАТКИ

Додаток А

Герб Української Радянської Соціалістичної Республіки

на Гербі Української РСР серп (як і в більшості республік Радянського Союзу) було розташовано поверх молота не випадково. Це свідчило про превалювання в Україні сільськогосподарського, а не промислового, характеру виробництва.

Джерело: Красное знамя: web-проект о СССР и советской эпохе.
[Електронний ресурс] – Постійна адреса сайту: <http://www.krasnoyeznamya.ru/>

Микита Хрущов під час поїздки до США 15-27 вересня

Саме відкритість спілкування радянського лідера дозволила йому тісно познайомитися з різними суспільними верствами Сполучених Штатів, а також здійснити історичне знайомство з кукурудзяним господарством фермера Роквела Гарста в штаті Айова, після якого виробництво кукурудзи в СРСР стало запланованою державою манією на декілька років.

Пропаганда доцільного використання техніки в добу Хрущова

У дискусії радянських ідеологів із західними опонентами побутувала думка, що успішність виробництва залежить не від самої техніки, а від ідейного натхнення з боку пролетаріату та компартії щодо її використання. Відповідним чином вона відображалася і на пропаганді.

Джерело: Красное знамя: web-проект о СССР и советской эпохе.
[Електронний ресурс] – Постійна адреса сайту: <http://www.krasnoyeznamya.ru/>

Ентузіастичні плакати “хрущовської доби”

Радянська влада завжди мотивувала своїх громадян до трудових звитяг під впливом ентузіазму

Джерело: Красное знамя: web-проект о СССР и советской эпохе.
 [Електронний ресурс] – Постійна адреса сайту: <http://www.krasnoyeznamya.ru/>

Радянська листівка із “хрущовської доби”

Нарікання пролетаріату “старшим братом” відобразалося і на агітаційних матеріалах того часу, де місто і індустрія зображувалися, як вищі за село.

Джерело: Красное знамя: web-проект о СССР и советской эпохе.
[Електронний ресурс] – Постійна адреса сайту: <http://www.krasnoyeznamya.ru/>

Агітація трударів на цілину у 1950-х рр.

У радянській пропаганді люди, яких відряджали на цілину, зображувалися усміхненими і щасливим.

Джерело: Красное знамя: web-проект о СССР и советской эпохе.
[Електронний ресурс] – Постійна адреса сайту: <http://www.krasnoyeznamya.ru/>

Агітплакат із “хрущовської доби”

І в історичній науці, і в суспільній пропаганді сільськогосподарське виробництво зображувалося як таке, що забезпечується радянською владою послідовно, починаючи з 1917 р.: від Леніна і до сучасності.

Джерело: Красное знамя: web-проект о СССР и советской эпохе.
[Електронний ресурс] – Постійна адреса сайту: <http://www.krasnovznamya.ru/>

Агітплакат із “хрущовської доби”
про універсальність вирощування кукурудзи

Попри те, що кукурудза непогано прижилася у кліматично сприятливій Україні, її виробництво не було таким втішним, як показано на плакаті.

Джерело: Красное знамя: web-проект о СССР и советской эпохе.
[Електронний ресурс] – Постійна адреса сайту: <http://www.krasnoyeznamya.ru/>

**Нові трактори ХТЗ-7, ДТ-54, Т-75,
які використовувалися у сільськогосподарському
виробництві України у 1950-1960-х рр.**

Укрупнення колгоспів в наглядній агітації СРСР

Джерело: Красное знамя: web-проект о СССР и советской эпохе.
[Электронный ресурс] – Постійна адреса сайту: <http://www.krasnoyeznamya.ru/>